

ATLAS NÁŘEČÍ ČESKÉHO JAZYKA

NOMINATIV SINGULÁRU FEMININ

*Mapujeme bohatství českých nářečí
pomocí dat z výzkumu v 60. a 70. letech 20. století.*

ATLAS NÁŘEČÍ ČESKÉHO JAZYKA

NOMINATIV SINGULÁRU FEMININ

Název Atlas nářečí českého jazyka – nominativ singuláru feminin

Autoři PhDr. Martina Ireinová, Ph.D.¹
prof. RNDr. Vít Voženilek, CSc.²
Mgr. Jakub Koniček²
Bc. Tadeáš Krch¹
Mgr. Šimon Temer¹
Mgr. Petra Přadková¹
PhDr. Milena Šipková, CSc.¹
PhDr. Zina Komárková¹
Mgr. Filip Kubeček¹
RNDr. Alena Vondráková, Ph.D., LL.M.²
Mgr. Tereza Kozlová¹
Mgr. Marta Šimečková, Ph.D.¹
Mgr. Jakub Žejdlík²
RNDr. Rostislav Nétek, Ph.D.²

¹ Dialektologické oddělení, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i.

² Katedra geoinformatiky, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci

Atlas vznikl na základě řešení projektu č. DH23P03OVV050

„Atlas českého jazyka 2027: celouzemní výzkum nářečí českého jazyka po 50 letech“.

Poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI III.

V atlase byla použita data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (www.lindat.cz) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy (projekt č. LM2023062).

Konzultace k etymologickým výkladům: PhDr. Helena Karlíková, CSc., etymologické oddělení, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i.

Recenzenti dr.sc. Siniša Habijanec, PhD. (Jazykovedný ústav Ludovíta Štúra SAV, Bratislava)
doc. Ing. Miroslav Mikšovský, CSc. (Česká kartografická společnost)

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci, Křížkovského 8, 771 47 Olomouc,
pro Katedru geoinformatiky jako její 104. publikaci.

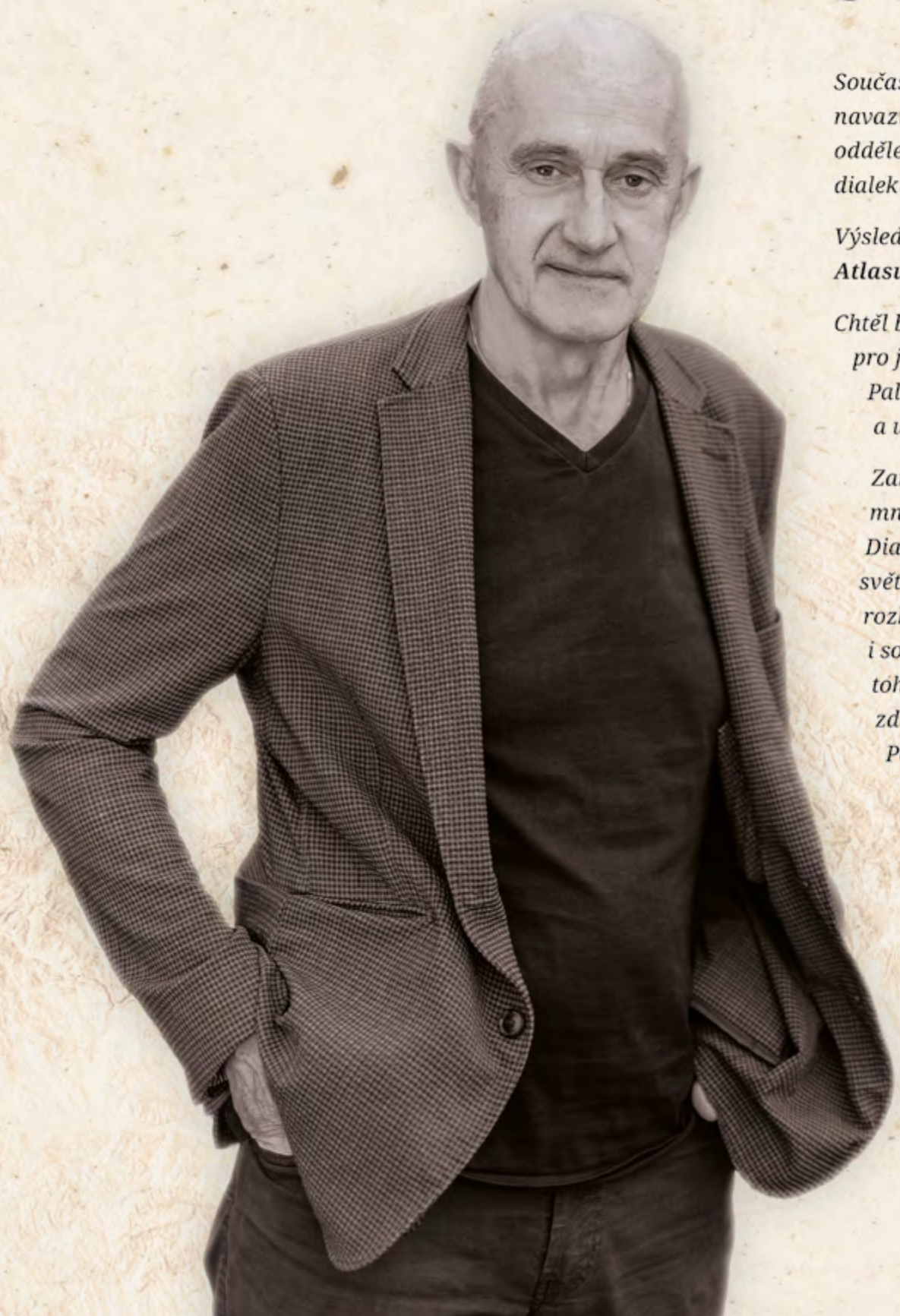
Ediční řada M·A·P·S· (Map and Atlas Product Series), Num. 27

1. vydání

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2023

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv a může zakládat občanskoprávní, správněprávní, popř. trestněprávní odpovědnost.

DOI 10.5507/prf.23.24464138
ISBN 978-80-244-6413-5

ÚVOD

Současný výzkum tradičních teritoriálních dialektů v Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky navazuje na badatelskou práci v poválečném Československu, kdy již v roce 1946 vzniklo dialektologické oddělení a v roce 1952 jeho brněnská pobočka. Ta je dnes jediným pracovištěm, které se teritoriálním dialektům a jejich vývoji soustavně věnuje.

*Výsledkem výzkumu v této oblasti jsou mimo jiné atlasy a mapy zobrazující naše nářečí. Aktuální svazek **Atlasu nářečí českého jazyka** je po řadě předchozích publikací věnován nominativu singuláru feminin.*

Chtěl bych vyzvednout skutečnost, že atlas je společným dílem dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky a Katedry geoinformatiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Je tedy výsledkem interdisciplinárního výzkumu a spolupráce akademického a univerzitního pracoviště.

*Zamyslím-li se nad výzkumem tradičních teritoriálních dialektů a jeho významem v naší zemi, napadá mne, zda se vlastně nejedná o specifický druh „záchranného“ výzkumu mizejícího jazykového dědictví. Dialekty byly přece vždy vázány na míru územní, kulturní a často i ekonomické izolace. Náš současný svět propojený sítěmi komunikací, mediální sférou, dopravní infrastrukturou atd. tuto izolaci nemilosrdně rozbíjí. O to potřebnější a v mnoha ohledech i zajímavější je sledovat nejen historický vývoj, ale i současnou situaci, kdy navzdory „hoblíku“ globalizace jazykové prvky dialektů přežívají. Před břitem tohoto hoblíku často unikáme do sféry nám důvěrně známých sociálních kontaktů a komunit. Je otázkou, zda takovouto sférou alespoň částečně nemohou být také jazykové prvky toho či onoho nářečí. Proč? Pomohu si slezsko-moravským nářečním prvkem: *Bo jsme tam přece jen tak trochu doma.**

PhDr. Pavel Baran, CSC.
předseda Vědecké rady
Akademie věd České republiky

ATLASY NÁŘEČÍ ČESKÉHO JAZYKA

S cílem zachovat nářečí českého jazyka, jedinečné kulturní dědictví, pro budoucí generace se věnuje dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR od svého založení monitorování stavu našich nářečí, jejich popisu a vědeckému zpracování. Na přelomu 60. a 70. let 20. století dialektologové uskutečnili celouzemní nářeční výzkum, vybraný materiál zpracovali a v letech 1992–2011 publikovali v šestisvazkovém *Českém jazykovém atlase* (více viz s. 7).

Na etapu geolingvistického zpracování nářečního materiálu navázali v roce 2020 spoluprací s Katedrou geoinformatiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Novou atlasovou formou prezentují nářeční materiál shromážděný v letech **1964–1976 celouzemním výzkumem** zejména u **tehdejší nejstarší venkovské generace**, tedy **lidí narozených na přelomu 19. a 20. století** (více viz s. 6). Jedná se jak o materiál již publikovaný v *Českém jazykovém atlase*, tak o materiál dosud nezveřejněný. Nářeční jevy jsou kartograficky zpracovány na **území současného Česka** (s přesahy do pěti lokalit na území Polska s dřívějším českým osídlením) **vyjma pohraničních oblastí, Jihlavska a Svitavska**, kde výzkum neproběhl, neboť zde po roce 1945 došlo k výměně obyvatelstva.

Prvním společným dílem dialektologů a geoinformatiků je *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů* (2020). Přepracováním vybraných map z 5. dílu *Českého jazykového atlasu* vzniklo 16 analytických map se stručnými komentáři a doprovodnými mapami hláskových obměn. Novinkou ve zpracování českého nářečního materiálu byly dvě syntetické mapy (mapy 6 typů a 13 regionů krácení vokálů).

Obsahy map dalších atlasů byly vygenerovány pomocí unikátního algoritmu v softwaru ProMAP. Kartograficky byly mapy sestaveny v prostředí geografického informačního systému ArcGIS Pro a staly se součástí interaktivního nářečního geoportálu DiaMa.

V *Atlase nářečí českého jazyka – instrumentálu plurálu* (2022) je zpracován materiál, jehož část byla publikována ve 4. díle *Českého jazykového atlasu*. Instrumentálové formy jsou představeny na 39 analytických mapách a na 4 mapách typů nářečních zakončení instrumentálu plurálu. Mapy hláskových obměn doplňují detailnější obraz nářeční situace. Dialektologické texty k mapám jsou rozšířeny o nářeční doklady z Archivu lidového jazyka, které dokumentují užití instrumentálových forem v konkrétních lokalitách a regionech.

Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv (2022) je sestaven z 33 analytických map prezentovaných na výstavě „Kriticky ohrožené jevy našich nářečí“ (poprvé ve Vlastivědném muzeu v Olomouci 1. 5. – 30. 6. 2022). Atlas dokládá variabilitu nářečních forem při tvoření vybraných pádů 28 substantiv, zpracovaných též ve 4. díle *Českého jazykového atlasu*. Celkový obraz doplňují stručné dialektologické komentáře a mapy hláskových obměn s konkrétními hláskovými realizacemi. Atlas obsahuje navíc texty postihující realie dřívějšího venkovského života, způsoby hospodaření a zvyky. Oživením jsou černobílé fotografie respondentů i běžných předmětů každodenního života, pořízené vesměs před půl stoletím během celouzemního výzkumu. Prostorová syntéza byla provedena z nářečních variant 12 slov a vyústila ve vymezení pěti typů podle míry jejich spisovnosti.

Atlas nářečí českého jazyka – nominativ singuláru feminin (2023) předkládá na 30 analytických mapách apelativ a 5 mapách toponym ženského rodu geografické rozšíření forem nominativu singuláru. Část materiálu vychází z map 4. dílu *Českého jazykového atlasu*, část je prezentována poprvé. Součástí atlasu jsou opět komentáře, mapy hláskových obměn, doplněny jsou příklady užití nářečních nominativních forem, a to jak textové, tak nově i zvukové, dostupné prostřednictvím QR kódů (nahrávky pocházejí ze starších i novějších výzkumů). Novinkou jsou kresby vytvořené nástroji umělé inteligence ilustrující zkoumaná slova. Atlas obsahuje, stejně jako předchozí svazky, mapy prostorové syntézy.

Každý z uvedených nářečních atlasů je **jedinečný svým vizuálním stylem a kartografickým konceptem**, které dokazují široké možnosti systematické geovizualizace dialektologických dat. Syntetické mapy představují vyvrcholení společné dialektologicko-geoinformatické práce a přinášejí hodnotné dialektologické výsledky.

16 hlavních nářečních map
16 map hláskových obměn
35 malých map
16 zpracovaných slov
2 mapy prostorové syntézy

ATLAS NÁŘEČÍ
ČESKÉHO JAZYKA
KRÁCENÍ VOKÁLŮ

39 hlavních nářečních map
81 mapových výřezů
66 map hláskových obměn
39 zpracovaných slov
4 mapy prostorové syntézy

ATLAS NÁŘEČÍ ČESKÉHO JAZYKA
INSTRUMENTÁL PLURÁLU

33 hlavních nářečních map
47 map hláskových obměn
12 malých map
33 zpracovaných slov
1 mapa prostorové syntézy

ATLAS NÁŘEČÍ ČESKÉHO JAZYKA
DEKLINACE SUBSTANTIV

35 hlavních nářečních map
61 map hláskových obměn
35 audionahrávek
35 zpracovaných slov
7 map prostorové syntézy

ATLAS NÁŘEČÍ
ČESKÉHO JAZYKA
NOMINATIV SINGULÁRU FEMININ

OBSAH

CELOÚZEMNÍ NÁŘEČNÍ VÝZKUM	6	SVINĚ	38	ODDÍL 2 SYNTETICKÉ MAPY	87
ČESKÝ JAZYKOVÝ ATLAS	7	PRÁCE	40	KONCEPT PROSTOROVÉ SYNTÉZY	88
JAK ČÍST ATLAS	8	ULICE	42	TYPY NOMINATIVU SINGULÁRU FEMININ	
VÝZKUMNÉ LOKALITY	10	NOHAVICE	44	VZORU ŽENA	89
ZNAKOVÝ KLÍČ A LEGENDY MAP	12	SNÍDANĚ	46	VZORU RŮŽE	90
ODDÍL 1 ANALYTICKÉ MAPY	15	RÝŽE	48	VZORU PÍSEŇ	91
APELATIVA		LOUŽE	50	VZORU KOST	92
CHALUPA	16	KONEV	52	SOUHRNNÁ TYPIZACE NOMINATIVU SINGULÁRU FEMININ	93
STUDNA	18	OBRUČ	54	MÍRA PŘECHODU FEMININ VZORU RŮŽE K VZORU PÍSEŇ	94
MLÉKÁRNA	20	MEZ	56	MÍRA ZACHOVÁNÍ NEPŘEHLASOVANÉHO 'a U NOMINATIVU SINGULÁRU FEMININ	95
KOVÁRNA	22	KOLEJ	58	ODDÍL 3 ZÁVĚR	97
KŮLNA	24	ALEJ	60	SHRnutí	98
KOBLIHA	26	LAŤ	62	SUMMARY	99
KAŠE	28	VĚTEV	64	SEZNAM ZKRATEK	100
CIBULE	30	HALUZ	66	LITERATURA A ZDROJE	101
KOŠILE	32	KOROPTEV	68	VÝSTAVA	102
CHVÍLE	34	NIT	70	OCENĚNÍ	103
NEDĚLE	36	POUŤ	72	EDIČNÍ ŘADA M·A·P·S·	104
		STAROST	74	DIALEKTOLOGICKÉ ODDĚLENÍ ÚJČ	106
		TOPONYMA		KATEDRA GEOINFORMATIKY UP	107
		OLOMOUC	76		
		BŘECLAV	78		
		BOLESLAV	80		
		KUŘIM	82		
		PŘÍBRAM	84		

CELOÚZEMNÍ NÁŘEČNÍ VÝZKUM

ZDROJ DAT PRO ATLASY NÁŘEČÍ ČESKÉHO JAZYKA

Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český uskutečňuje nářeční výzkumy od svého vzniku v roce 1946. V letech 1947–1958 je dialektologové realizovali především nepřímou (korespondenční) metodou: do výzkumných lokalit zaslali dotazníky, které spolu s rodilými mluvčími vyplňovali zpravidla místní učitelé a poté je vraceli zpět do ÚJČ.

Zkušenosti získané těmito výzkumy využili pracovníci tehdejšího pražského a brněnského dialektologického oddělení ÚJČ při přípravě terénního výzkumu přímého. Hlavním cílem celouzemního výzkumu bylo **zachytit nejstarší stav našich tradičních nářečí**, proto dialektologové vyjžděli **v letech 1964–1972 do 420 vesnic** a pomocí *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* zjišťovali mezi starousedlým zemědělským obyvatelstvem odpovědi na **2 649 dotazníkových položek**. Zaznamenávali lexikum vztahující se k běžnému životu na venkově (místní a domácí prostředí, hospodářství, zemědělské práce, příroda, člověk, život člověka, společenský život), soustředili se přitom i na jevy diferencující se hláskově, slovtvorně, gramaticky a syntakticky. Zjišťování některých nářečních pojmenování usnadňovala obrázková příloha s 34 náčrtky některých reálií, např. koňského postroje, pluhu, rádlá, kosa nebo cepu.

Na tento výzkum dialektologové navázali v letech **1973–1976**, kdy v **57 městech** sledovali pouze vybrané dotazníkové položky (vypustili ty, které se týkaly venkovského života, např. vemeno, stáj pro koně, jarní obilí, srp) a s pomocí *Dodatkového lexikálního dotazníku pro výzkum mluvy ve městech* navíc zjišťovali pojmenování pro 139 reálií vztahujících se k městskému životu, např. pro tramvaj, biograf, mycí stůl, otoman.

Do výzkumu se zapojilo **na venkově 4 364 respondentů** z nejstarší generace, **ve městech 1 032 mluvčích**: 365 z nejstarší generace, 667 z mladé generace.

Na části území souvislý nářeční výzkum neproběhl (v pohraničních oblastech, na Jihlavsku a Svitavsku), neboť po poválečném osídlování těchto oblastí zde žilo obyvatelstvo nářečně, zčásti i jazykově různorodé. Výzkum se tu zaměřil pouze na mluvu nejmladších mluvčích.

Nářeční výzkum se uskutečnil i ve 13 vesnicích se starší českou kolonizací **v zahraničí**, a to v Polsku, bývalé Jugoslávii (dnešním Chorvatsku, Srbsku, Bosně a Hercegovině) a v Rumunsku.

Titulní strana obrázkové přílohy
Dotazníku pro výzkum českých nářečí

Dialektologické prepisy nářečních dokladů

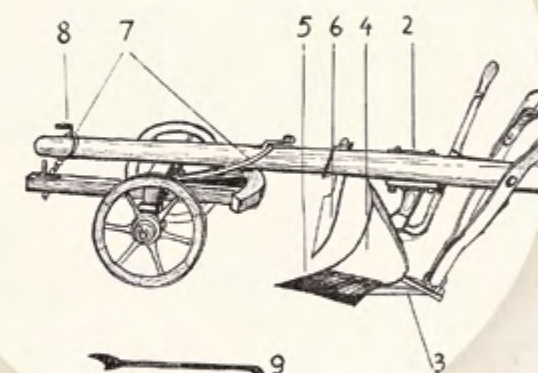
Při dialektologických prepisech nářečních dokladů se vychází z *Pravidel pro vědecký přepis dialektických zápisů* (1943; rozšířená verze 1951) – vše se zapisuje podle místní výslovnosti: slova *dítě*, *nízko*, *kůň*, *věří*, *dobrý*, *všechno*, *kdo* jako *díte*, *ńisko*, *kůň*, *vjeřil/v'ěřil*, *v'eřý*, *dobrídobry*, *fšechno*, *gdo* atd. (podrobněji viz např. Kloferová–Šipková, 2018, s. 14–15).

V dialektologických zápisech se pro výslovnost některých hlásek užívají speciální znaky, např.:

- tvrdé *l* – *l̥* (*hlava*);
- obalované *l* – *ɫ* (*hɫava*);
- výslovnost hlásky *v* jako *ɥ* (*prɥda*) nebo *w* (*woko*);
- měkké retnice – *b'*, *p'*, *m'*, *v'*, *f'* (*b'ič*, *p'ekný*, *m'esto*, *v'eďeť*, *chf'ila*);
- měkké ostré sykavky a polosykavky českého typu – *s'*, *z'*, *c'*, *dz'* (*s'eno*, *z'ima*, *dz'ec'ó*, *dítě'*);
- měkké ostré sykavky a polosykavky polského typu – *ś*, *ź*, *ć*, *dź* (*śano*, *źima*, *dźećo*);
- zněle vyslovovaná souhláska na konci slova – *ɣ*, *ʒ*, *ʒ̣* (*vjetey*, *mez*, *louž*);
- otevřené (široké) *e*, *o* – *e̞*, *o̞* (*rɛbɛ*, *ryby'*, *rɔka*, *ruka'*);
- neurčitá (redukováná) hláska – *ə* (*pšəňaca*);
- labializované *á* – *á̞* (*kovářna*).

DOTAZNÍK PRO VÝZKUM ČESKÝCH NÁŘEČÍ

U a 995-1003, 1007

Ukázky z obrázkové přílohy
Dotazníku pro výzkum českých nářečí

Q 1091

Respondentka
nářečního výzkumu

ČESKÝ JAZYKOVÝ ATLAS

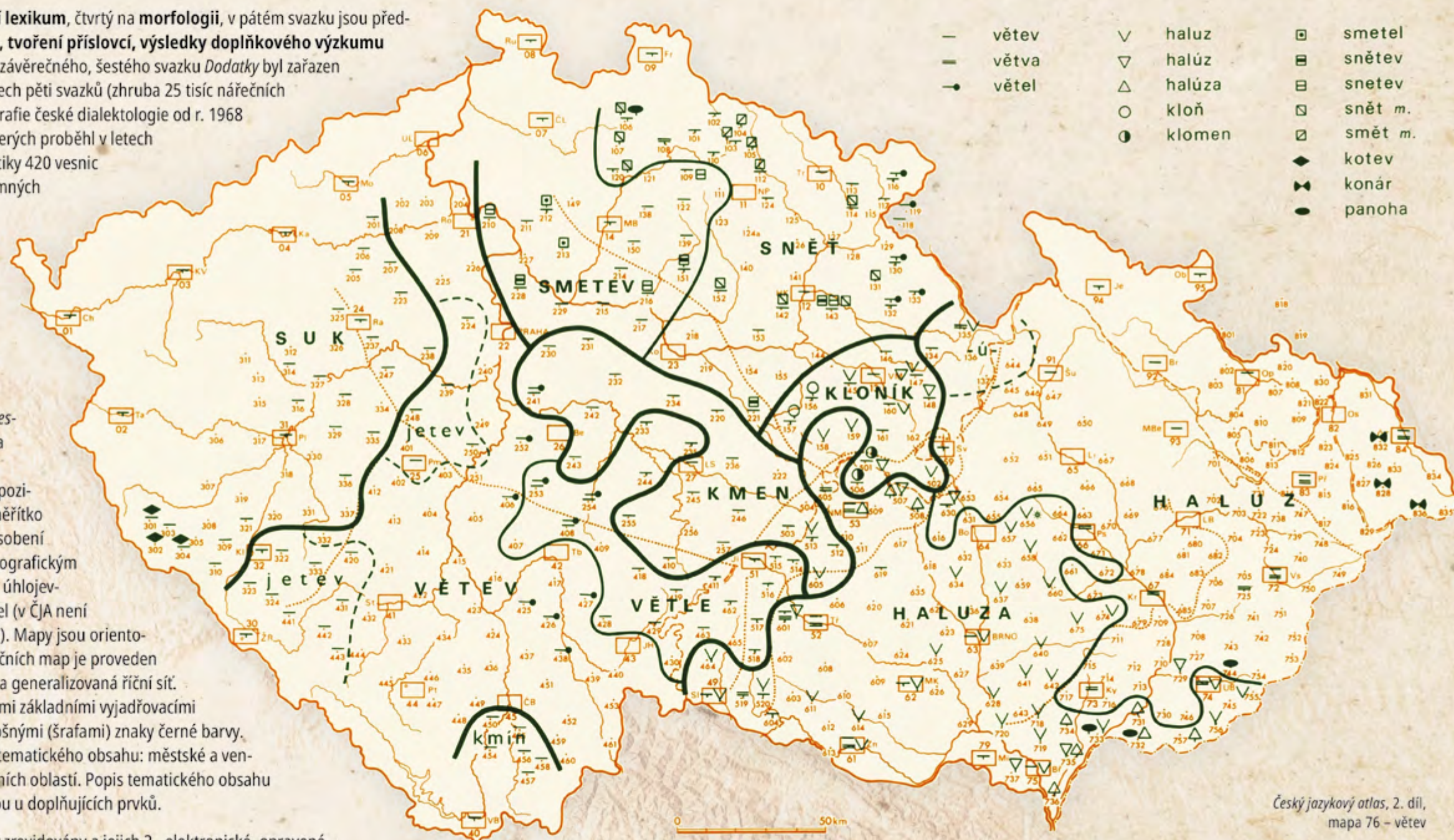
PRVNÍ ATLASOVÉ ZPRACOVÁNÍ NÁŘEČÍ ČESKÉHO JAZYKA

Šestisvazkový *Český jazykový atlas* (ČJA; knižně 1992–2011), dosud nejrozsáhlejší jazykovězeměpisné dílo české dialektologie, předkládá všestranný pohled na stav nářečí českého jazyka na přelomu 60. a 70. let 20. století. Na **1 558 mapách** přináší obraz jejich územního rozrůznění a v **1 578 doprovodných komentářích** postihuje hlavní tendence jejich vývoje.

První tři svazky jsou zaměřeny na **nářeční lexikum**, čtvrtý na **morfologii**, v pátém svazku jsou představeny **jevy hláskoslovné, syntaktické, tvoření příslovcí, výsledky doplňkového výzkumu ve městech a mapy svazků izoglos**. Do závěrečného, šestého svazku *Dotázky* byl zařazen abecední rejstřík nářečních dokladů ze všech pěti svazků (zhruba 25 tisíc nářečních slov a slovních forem), uvedena je bibliografie české dialektologie od r. 1968 (téměř 900 záznamů), dotazníky, podle kterých proběhl v letech 1964–1976 terénní výzkum, a charakteristiky 420 vesnic a 57 měst, jež byly zařazeny do sítě výzkumných lokalit. Tehdejší stav našich nářečí a obraz dřívějšího života na vesnici ilustruje **70 ukávek nářečních promluv** (36 z Čech, 34 z Moravy a ze Slezska), pořizovaných během celouzemního výzkumu pro ČJA. Vedle zvukového záznamu jsou k dispozici též zjednodušené **dialektologické prepisy** těchto ukávek.

Z kartografického pohledu jsou **mapy** v *Českém jazykovém atlase* provedeny v několika měřítkách. Základní měřítko je přibližně 1 : 1 850 000 (výsledek přizpůsobení kompozice mapy straně A4 na délku), doplňující měřítko je přibližně 1 : 3 000 000 (výsledek přizpůsobení kompozice mapy straně A4 na šířku). Kartografickým zobrazením je zřejmě Křovákovo kuželové úhlojevné zobrazení v šikmé poloze na sečný kužel (v ČJA není informace o zobrazení explicitně uvedena). Mapy jsou orientovány na sever. Topografický podklad nářečních map je proveden červenou barvou a tvoří jej státní hranice a generalizovaná říční síť. Tematický nářeční obsah je znázorněn třemi základními vyjadřovacími prostředky, a to bodovými, liniovými a plošnými (šrafami) znaky černé barvy. Červeně jsou vykresleny doplňující prvky tematického obsahu: městské a venkovské výzkumné lokality a hranice nářečních oblastí. Popis tematického obsahu je proveden černou barvou, resp. červenou u doplňujících prvků.

V letech 2012–2017 byly jednotlivé svazky zrevidovány a jejich 2., elektronické, opravené a doplněné vydání bylo zpřístupněno na internetu (ve formátu PDF na www.cja.ujc.cas.cz, od roku 2018 je atlas zveřejňován na www.cja.ujc.cas.cz/e-cja/ ve formátu HTML).

Český jazykový atlas, 2. díl,
mapa 76 – větev

JAK ČÍST ATLAS ANALYTICKÉ MAPY

Femininum *chalupa* náleží k tvrdému samohláskovému typu skloňování (1). Původ slova je nejasný; předpokládá se přejímání nějakého germánského jazyka snad z 13. století.

ÚVOD

Lingvistický úvod zařazuje mapované femininum do spisovného morfologického systému a přináší etymologický výklad.

V několika lokalitách roztroušeně po celém území užívání lexému *chalupa* (nebo jeho variant) výzkumem zjištěno nebylo. Zachyceny byly např. výrazy *barák*, *stánek*, *státek*, *grunt* (a jejich odvozeniny), které se vyskytují i jinde. Jejich význam mi podobá tomu, jak svědčí o tom (139):

REGIONÁLNÍ NÁŘEČNÍ ZAJÍMAVOST

Podrobnější pohled na vybranou oblast znázorněnou výřezem většího měřítka mapy doplněný vysvětlujícím textem.

NÁŘEČNÍ MAPA

Hlavní analytická nářeční mapa v měřítku 1 : 1 400 000 barevnými areály (s popisy) znázorňuje územní rozšíření nářečních variant nominativu singuláru mapovaného feminina, bodovými znaky jejich dubletní výskyt; nářeční varianty jsou uvedeny v pospisovnělé podobě. Z důvodu zachování přehlednosti mapa obsahuje jen vybrané hláskové varianty, ostatní jsou v mapách hláskových obměn. V mapách jsou vykresleny pouze ty venkovské výzkumné lokality, ve kterých byla zjištěna nářeční varianta mapovaného slova.

LEGENDA NÁŘEČNÍ MAPY

Přehled znaků znázorňujících nářeční varianty primárně uspořádané podle vzorů (více s. 12–13).

Schematické vyjádření početního zastoupení nářečních variant ve venkovských výzkumných lokalitách.

ZASTOUPENÍ NÁŘEČNÍCH VARIANT

DIALEKTOLOGICKÝ VÝKLAD

Odborný dialektologický text popisuje nářeční varianty mapovaného slova, jejich variabilitu, územní rozmístění, původ a vývoj i jejich pravidelné hláskové obměny graficky znázorněné v mapách hláskových obměn. Příklady nářečních variant jsou uvedeny v pospisovnělé podobě, příklady hláskových obměn v dialektologickém přepisu.

domoravských nářečí širší výslovnost *o* (*chalopa*). Na východě zkoumaného území se vyskytují obměny s tvrdým *l* (*chalupa*) a s tzv. *l* obalovaným (*chaupa*). Podoba *chaupa*, vyslovovaná trojslabičně, je výsledkem splnutí hlásky *u* s následujícím vokálem *a*; toto splnutí může být doprovázeno dlužením (*chaupa*).

Femininum *chalupa* a uvedené obměny byly vyzkoumány ve významu 'venkovské obydlí, menší zemědělská usedlost'. Jednalo se zpravidla o prosté stavení, k němuž někdy náležela i malá výměra polí. V Archivu lidového jazyka se však dokládají další významy, např. že severovýchodočeských nářečí 'půda, prostor pod střechou budovy', z Blatničky na Hodonínsku 'byt, světlice výměnkáře', ve Volduchách na Rokycansku (329) bylo zachyceno slovní spojení *chalupa z desíti prken* označující rakev.

ZASTOUPENÍ NÁŘEČNÍCH VARIANT

Infografické vyjádření zastoupení variant v nářečních skupinách.

OBRÁZEK A VÝZNAM SLOVA

Obrázek vygenerovaný nástrojem umělé inteligence doplněný textem vysvětlujícím význam mapovaného slova.

Chalupa je tradiční venkovský dům, obvykle postavený ze dřeva, cihel nebo kamene.

MAPY HLÁSKOVÝCH OBMĚN

Mapy znázorňují pomocí šrafovovaných ploch areály s pravidelnými hláskovými obměnami nářečních variant mapovaného slova. V legendě jsou v dialektologickém přepisu uvedeny ilustrativní příklady z konkrétních výzkumných lokalit dokládající příslušnou hláskovou obměnu. V mapách jsou vykresleny pouze ty venkovské výzkumné lokality, ve kterých byla zjištěna nářeční varianta mapovaného slova.

Žďár,
ostala mu nota chatupa
,chalupa bez polností'

Voříškojc chalup uš nestojí za v

ladsko
dřevědná chalupa

NÁŘEČNÍ UKÁZKY

Ukázky z Archivu lidového jazyka dokumentují užívání nářečních variant ve zkoumaných oblastech, uvedeny jsou v dialektologickém přepisu (včetně asimilace znělosti).

Jilemnice, okres Semily
sedraná chalpa
zchátralá chalupa'

QR KÓD K AUDIONAHRÁVKÁM

QR kód odkazuje na zvukové nahrávky. Použití je uzpůsobeno pro mobilní telefony.

VÝZKUMNÉ LOKALITY

420 venkovských lokalit

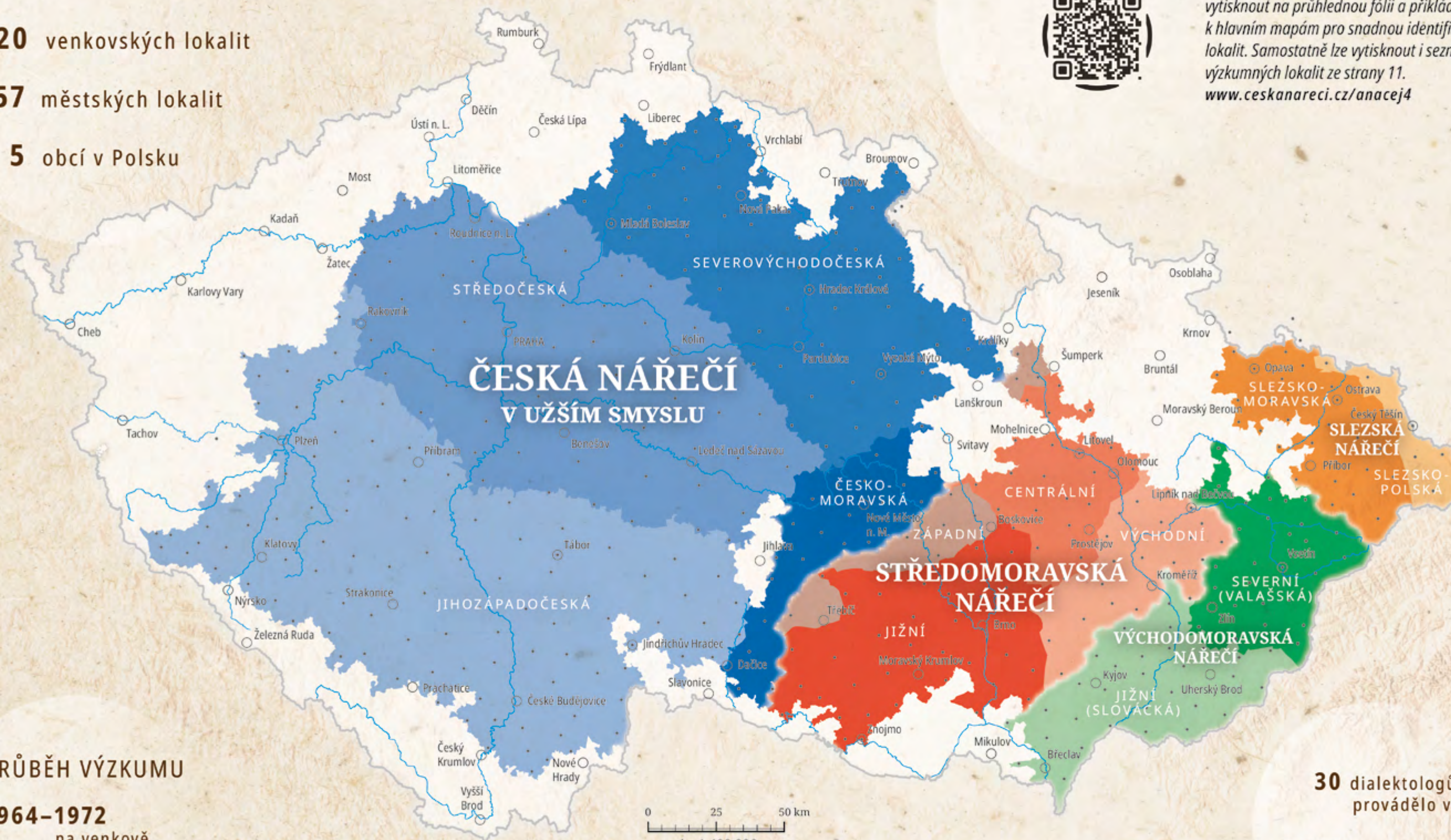
57 městských lokalit

5 obcí v Polsku

Průhledná fólie
s mapou výzkumných lokalit

Mapu výzkumných lokalit lze z tohoto odkazu vytisknout na průhlednou fólii a přikládat ji k hlavním mapám pro snadnou identifikaci lokalit. Samostatně lze vytisknout i seznam výzkumných lokalit ze strany 11.
www.ceskanareci.cz/anacej4

PRŮBĚH VÝZKUMU

1964–1972
na venkově

1973–1976
ve městech

30 dialektologů
provádělo výzkum

5 396 osob
odpovídalo

SEZNAM VÝZKUMNÝCH LOKALIT

CELOÚZEMNÍHO NÁŘEČNÍHO VÝZKUMU 1964–1976

1 Cheb	66 Prostějov	124 Pecka	201 Raná	241 Těptín	324 Nemilkov	427 Tučapy	502 Rohozná	622 Chudčice	662 Ohrožim	717 Strážovice	757 Javorník
2 Tachov	67 Kroměříž	125 Bílá Třemešná	202 Chrástany	242 Ostředek	325 Pílepy	428 Pluhův Ždár	503 Hrbov	623 Žebětín	663 Třebčín	718 Kobylí	801 Branice POL
3 Karlovy Vary	71 Lipník nad Bečvou	126 Vilantice	203 Sířejovice	243 Popovice	326 Šípy	429 Kamenný Malíkov	504 Velká Losenice	624 Čučice	664 Pěnčín	719 Velké Bílovice	802 Neplachovice
4 Kadaň	72 Vsetín	127 Dolany	204 Libotenice	244 Strojetic	327 Kozojedy	430 Mosty	505 Světnov	625 Hlína	665 Hvozd	720 Šakvice	803 Hlavnice
5 Most	73 Kyjov	128 Slavětín n. Metují	205 Pnětluky	245 Rejčkov	328 Vejvanov	431 Nezamyslice	506 Kadov	626 Jezeřany	666 Příkazy	721 Bernartice n. O.	804 Domořadovice
6 Ústí nad Labem	74 Uherský Brod	129 Česká Čermná	206 Jimlín	246 Dobrohostov	329 Volduchy	432 Kraselov	507 Ubušín	627 Syrovice	667 Hnojice	722 Petřkovice	805 Větrkovice
7 Česká Lípa	75 Břeclav	130 Kounov	207 Hříškov	247 Broumy	330 Lhůta	433 Čepřovice	508 Věstín	628 Nosislav	668 Dolany	723 Juřinka	806 Lukavec
8 Rumburk	79 Mikulov	131 Trnov	208 Orasice	248 Radouš	331 Chocenice	434 Křtětice	509 Vojtěchov	629 Ivaň	669 Velký Týnec	724 Velká Lhota	807 Mokré Lazce
9 Frýdlant	81 Opava	132 Libel	209 Brník	249 Velká Lečice	332 Kramolín	435 Podeřístě	510 Jámy	630 Horní Poříčí	670 Charváty	725 Trnava	808 Bohuslavice
10 Trutnov	82 Ostrava	133 Liberk	210 Bechlín	250 Drevnky	333 Velenov	436 Zahájí	511 Bobruvka	631 Zboněk	671 Hrubčice	726 Klečůvka	809 Vřesina
11 Nová Paka	83 Příbor	134 Žampach	211 Strážnice	251 Svatý Jan	334 Drozdov	437 Drahotěšice	512 Krásněves	632 Bořítov	672 Tvorovice	727 Částkov	810 Hlubočec
12 Hradec Králové	84 Český Těšín	135 Klášterec n. Orlicí	212 Sedlec	252 Křečovice	335 Těně	438 Ponědraž	513 Bohdalov	633 Šošůvka	673 Tištín	728 Halenkovice	811 Lubojaty
13 Vysoké Mýto	91 Šumperk	136 Mistrovice	213 Krpy	253 Smilkov	336 Čičov	439 Mláka	514 Řehořov	634 Lažany	674 Morkovice	729 Popovice	812 Petřvald
14 Mladá Boleslav	92 Bruntál	137 Horní Heřmanice	214 Všejaň	254 Šebířov	337 Čížkov	440 Lásenice	515 Velký Beranov	635 Deblín	675 Staré Hvězdlice	730 Ostrožská Lhota	813 Pustějov
21 Roudnice n. Lab.	93 Moravský Beroun	138 Obruby	215 Semice	255 Bratřice	401 Drahlín	441 Jiřičná	516 Přiseka	636 Ořešín	676 Velký Újezd	731 Vnorovy	814 Rybí
22 Praha	94 Jeseník	139 Údrnice	216 Chleby	256 Velký Rybník	402 Vysoká u Příbramě	442 Nezdice na Šum.	517 Hladov	637 Habruvka	677 Vinary	732 Radějov	815 Kozlovice
23 Kolín	95 Osoblaha	140 Myštoves	217 Vrbová Lhota	257 Šimanov	403 Horní Hbity	443 Stachy	518 Červený Hrádek	638 Habrovany	678 Záříčí	733 Rohatec	816 Čeladná
24 Rakovník	101 Držkov	141 Nedělitě	218 Ohaře	301 Postřekov	404 Zalužany	444 Onšovice	519 Bářovice	639 Telnice	679 Zdounky	734 Mutěnice	817 Trojanovice
25 Příbram	102 Paseky nad Jizerou	142 Sedlice	219 Svatý Mikuláš	302 Chodov	405 Kovářov	445 Lažístě	520 Mladoňovice	640 Hodějvice	680 Radotín	735 Mikulčice	818 Pietřovice W. POL
26 Benešov	103 Poniklá	143 Bělečko	220 Příbyslavice	303 Draženov	406 Ředice	446 Hracholusky	601 Heraldice	641 Bošovice	681 Nahošovice	736 Lanžhot	819 Krzanovice POL
27 Ledec n. Sázavou	104 Horní Dušnice	144 Lány u Dašic	221 Běstvina	304 Mrákov	407 Božejovice	447 Jáma	602 Cidlina	642 Žarošice	682 Loukov	737 Hlohovec	820 Kobeřice
30 Železná Ruda	105 Mrklav	145 Jenišovice	222 Střížov	305 Zahořany	408 Sedlečko	448 Rojšín	603 Nové Syrovice	643 Boleradice	683 Hlinsko p. Hostýnem	738 Hodslavice	821 Děhylov
31 Plzeň	106 Hoření Paseky	146 Skořenice	223 Mšecké Žehrovice	306 Sulislav	409 Prasetín	449 Čakov	604 Oslnovice	644 Písařov	684 Němčice	739 Zubří	822 Petřkovice
32 Klatovy	107 Všelibice	147 Řetůvka	224 Dobrovíz	307 Všekary	410 Myslotín	450 Vrábče	605 Pavlířov	645 Jedlí	685 Mysločovice	740 Valašská Bystřice	823 Stará Bělá
40 Vyšší Brod	108 Frýdštejn	148 Kozlov	225 Dolín	308 Lštění	411 Rohozná	451 Hůrky	606 Hodov	646 Chromeč	701 Spálov	741 Ublo	824 Staříč
41 Strakonice	109 Lestkov	149 Březinka	226 Budihostice	309 Černíkov	412 Věšín	452 Kojákovice	607 Sedlec	647 Dlouhomilov	702 Olšovec	742 Újezd	825 Sedliště
42 Tábor	110 Loukov	150 Úherce	227 Kly	310 Chodská Lhota	413 Drahenice	453 Staňkov	608 Přílozany	648 Lupěně	703 Milotice n. Bečvou	743 Pozlovice	826 Vojkovice
43 Jindřichův Hradec	111 Nová Ves n. Pop.	151 Nouzov	228 Bašť	311 Újezd	414 Cerhonice	454 Přisečná	609 Rešice	649 Bohuslavice	704 Lhota	744 Přeckovice	827 Janovice
44 Prachatice	112 Horní Kalná	152 Lužec n. Cidlinou	229 Zápy	312 Potvorov	415 Oslov	455 Doudleby	610 Slatina	650 Šumvald	705 Hošťálková	745 Nezdenice	828 Morávka
45 České Budějovice	113 Rtně v Podkrkon.	153 Vičí Habřina	230 Královice	313 Hvozd	416 Borovany	456 Ločenice	611 Ctídrůžice	651 Palonín	706 Rusava	746 Boršice u Blatnice	829 Staré Hamry
49 Slavonice	114 Slatina nad Úpou	154 Lipoltice	231 Tismice	314 Žebnice	417 Lom	457 Soběnov	612 Olbramkostel	652 Bohdalov	707 Fryšták	747 Veřovice	830 Hať
51 Jihlava	115 Horní Rybníky	155 Jezbořice	232 Krymlov	315 Nekmíř	418 Témice	458 Slavče	613 Mašovice	653 Roubanina	708 Lhota	748 Prostřední Bečva	831 Dolní Lutyně
52 Třebíč	116 Hlavňov	156 Lukavice	233 Losiny	316 Hromnice	419 Polesí	459 Třebeč	614 Plaveč	654 Biskupice	709 Kvasice	749 Velké Karlovice	832 Hradiště
53 Nové Město n. M.	117 Machov	157 Horní Bradlo	234 Chlístovice	317 Vochov	420 Chanovice	460 Buková	615 Morašice	655 Knínice u Boskovic	710 Huštěnovice	750 Halenkov	833 Oldřichovice
59 Svitavy	118 Kudowa-Zdrój POL	158 Studnice	235 Kozlov	318 Čížice	421 Čekanice	461 Rapšach	616 Tasovice	656 Hrochov	711 Cetechovice	751 Lužná	834 Nýdek
61 Znojmo	119 Jakubovice POL	159 Otradov	236 Tis	319 Zemětice	422 Stará Dobev	462 Hodice	617 Věžná	657 Suchý	712 Buchovice	752 Študlov	835 Bukovec
62 Moravský Krumlov	120 Mukařov	160 Morašice	237 Lašovice	320 Vičí	423 Albrechtice n. Vlt.	463 Světlá	618 Lomnice	658 Otínoves	713 Polešovice	753 Návojná	836 Dolní Lomná
63 Brno	121 Všeň	161 Poříčí u Litomyšle	238 Chyňava	321 Ježovy	424 Břeží u Týna n. Vlt.	464 Volfířov	619 Heřmanov	659 Ruprechtov	714 Vřesovice	754 Bohuslavice n. VL.	
64 Boskovice	122 Střeleč	162 Trstěnice	239 Korno	322 Habartice	425 Břežnice	465 Dyjice	620 Holubí Zhoř	660 Radslavice	715 Jestřabice	755 Žitková	městské lokality
65 Litovel	123 Úlibice	199 Šárovčova Lhota	240 Kosoř	323 Rovná	426 Borkovice	501 Pustá Rybná	621 Zbraslav	661 Otaslavice	716 Víkoš	756 Strání	venkovské lokality
											POL Polsko

ZNAKOVÝ KLÍČ A LEGENDY MAP

Znakový klíč je soubor mapových znaků, tj. kartografických vyjadřovacích prostředků, stanovených pro určité mapové dílo s vysvětlením jejich významu a jejich parametrů. Soubor znaků pro mapy v tomto atlase byl vytvořen týmem kartografů z Katedry geoinformatiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Sémantický aspekt znaků, tedy jejich vztah k vyjadřovanému jevu, byl konzultován s odborníky z dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR. Syntaktický aspekt, tedy rozlišení znaků mezi sebou, se uplatnil při odlišení barevných areálů nářečních variant.

Legenda jako jeden ze základních kompozičních prvků mapy poskytuje čtenáři vysvětlení jednotlivých znaků, uvádí tedy, co znaky v mapě znamenají.

LEGENDA PODKLADU MAP

- území bez souvislého výzkumu
- státní hranice
- řeka
- městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- venkovská výzkumná lokalita

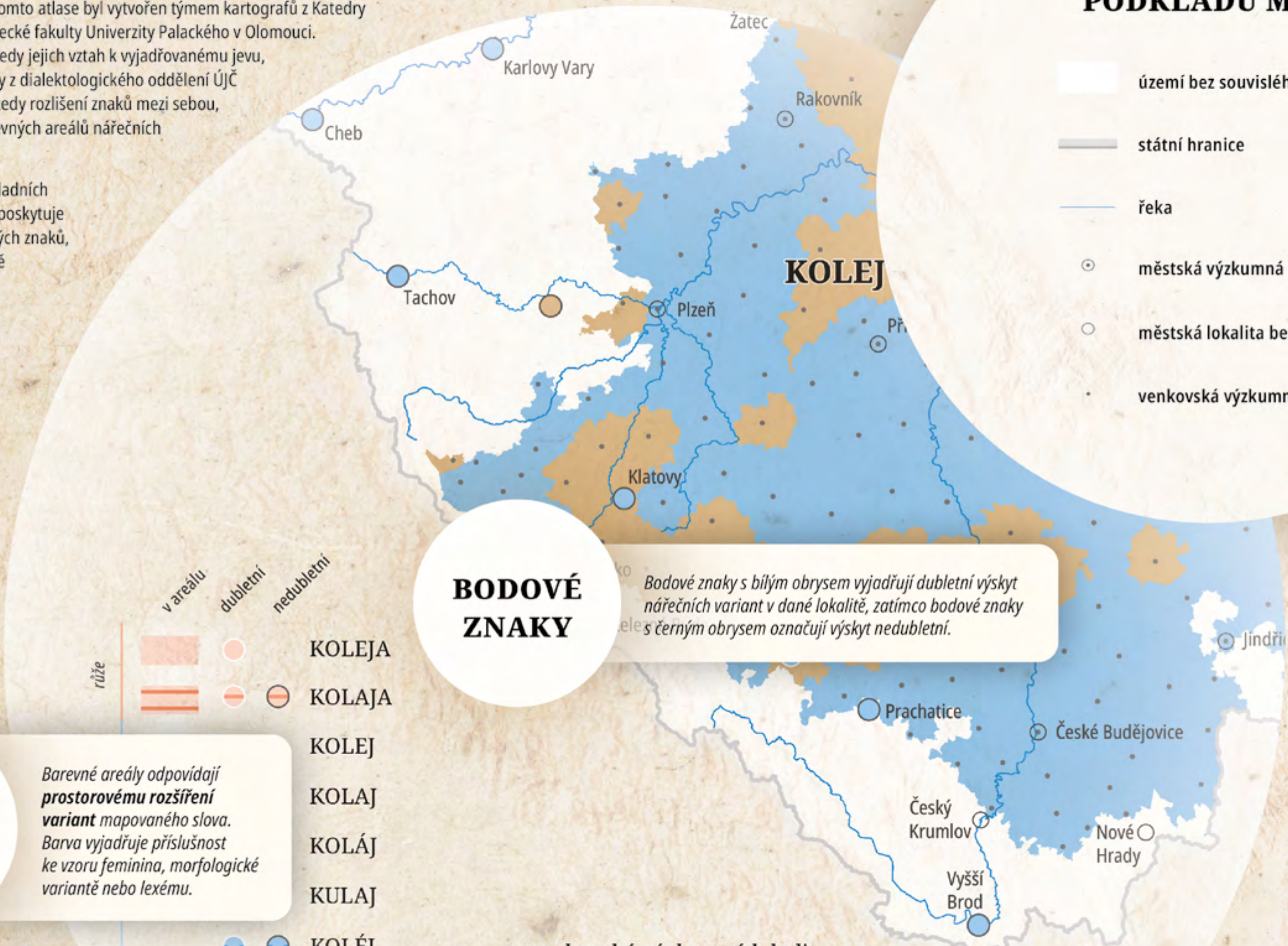
BODOVÉ ZNAKY

Bodové znaky s bílým obrysem vyjadřují dubletní výskyt nářečních variant v dané lokalitě, zatímco bodové znaky s černým obrysem označují výskyt nedubletní.

BAREVNÉ AREÁLY

Barevné areály odpovídají prostorovému rozšíření variant mapovaného slova. Barva vyjadřuje příslušnost ke vzoru feminina, morfologické variantě nebo lexému.

		KOLEJA		venkovská výzkumná lokalita
		KOLAJA		městská výzkumná lokalita
		KOLEJ		městská lokalita bez výzkumu
		KOLAJ		území bez souvislého výzkumu
		KOLÁJ		
		KULAJ		
		KOLÉJ		
		KOLEJ m.		
		KOLAJ m.		
		KOLÁJ m.		

POROZUMĚNÍ MAPĚ

Lingvistický obsah map se znázorňuje souborem grafických prostředků; důraz se klade na **hierarchické podání shromážděného materiálu**; znaky a vztahy mezi nimi vyjadřují vztahy v jazykovém systému. Tím se zvyrazňuje i kontinuita jazykových jevů a jejich souvislost v prostoru.

Při prezentaci výsledků zpracování nominativu singuláru feminin se v *Atlase* vhodnou kombinací plošných a bodových grafických prostředků akcentuje **areálové členění**.

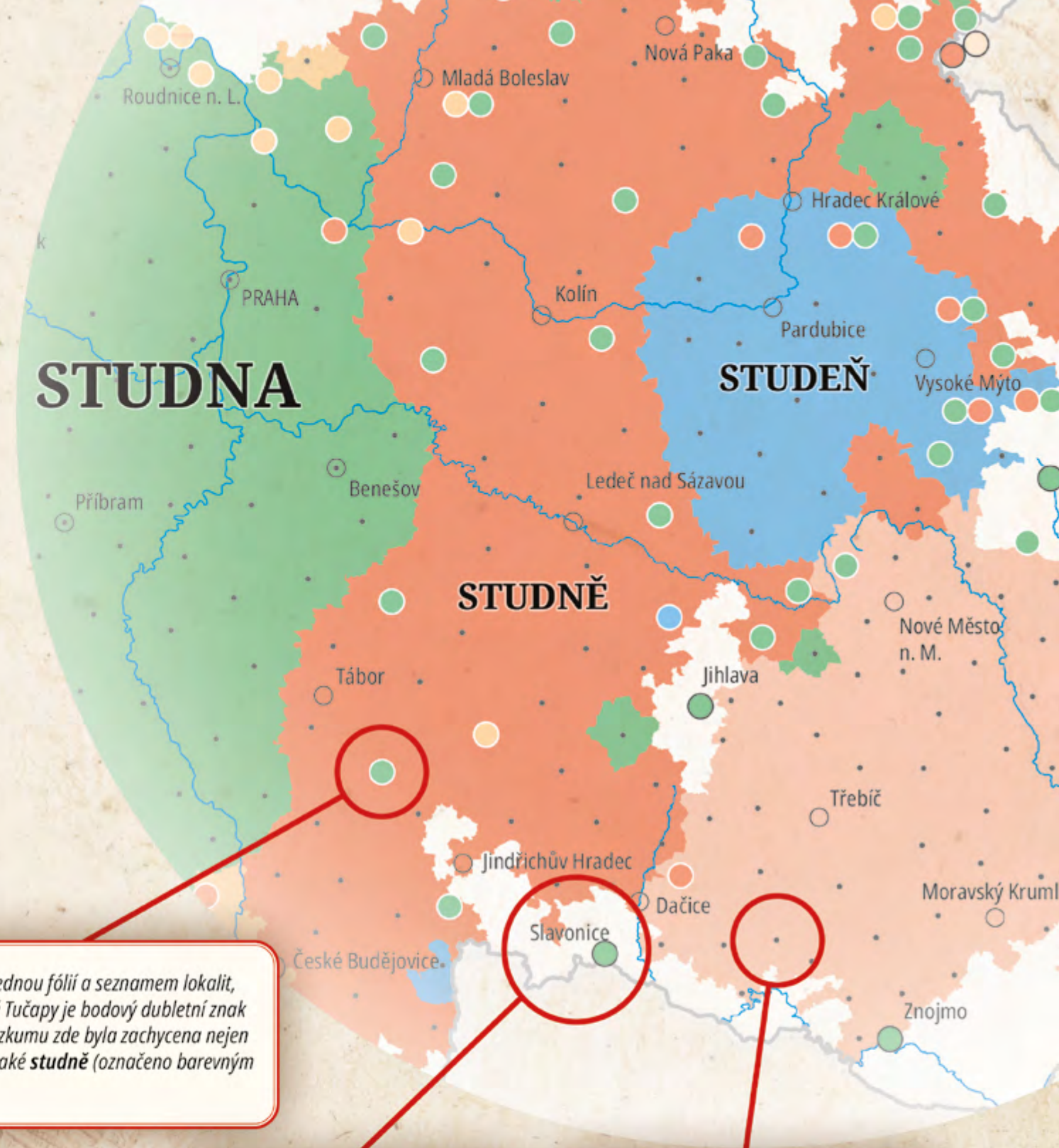
Základním grafickým prostředkem jsou **areály** (barevné plošné znaky) s **popisy** označujícími příslušné nářeční varianty. Důležitým doplňkem jsou **bodové znaky** pro znázornění rozptýleného výskytu. Hláskové obměny nářečních variant jsou vyjádřeny **šrafováním** plošných i bodových znaků: pro obměnu v základu slova vodorovným, pro obměnu v koncovce svislým.

Barevné areály nepokrývají **území bez souvislého výzkumu** (pohraničí, Jihlavsko a Svitavsko); to je reprezentováno sítí městských výzkumných lokalit s bodovými znaky.

Popisy se uvádějí v pospísověné podobě; ta se užívá i v legendě a v příslušné části dialektologického výkladu.

Barvy vyjadřují příslušnost nářeční varianty nominativu singuláru feminina ke vzoru, morfologické variantě (zejména k jinému rodu), slovtvorné variantě, ojedinelé k jinému lexému.

Význam všech znaků je vysvětlen v **legendě mapy**.

	v areálu	dubletní	nedubletní	
žena				STUDNA
růže				STUDNĚ
píseň				STUDEŇ
slovtvorná varianta				STUDŇA
				STUDNICE
				STUNCE
				STUDNIC

Lokalita 427 (s průhlednou fólií a seznamem lokalit, viz s. 10–11): v lokalitě Tučapy je bodový dubletní znak **STUDNA**, tzn., že při výzkumu zde byla zachycena nejen varianta **studna**, ale také **studně** (označeno barevným areálem).

Slavonice: město leží v území bez souvislého výzkumu, je zde jen bodový nedubletní znak, který vyjadřuje, že se zde užívala pouze podoba **studna**.

Lokalita 603 (s průhlednou fólií a seznamem lokalit, viz s. 10–11): v lokalitě Nové Syrovice byla zachycena pouze varianta **studňa** (barva v areálu), a to v pravidelné hláskové obměně se změnou u > o: **stodňa**, jak ukazuje šrafa v mapě hláskových obměn na s. 19.

PŘÍKLADY ČTENÍ MAPY

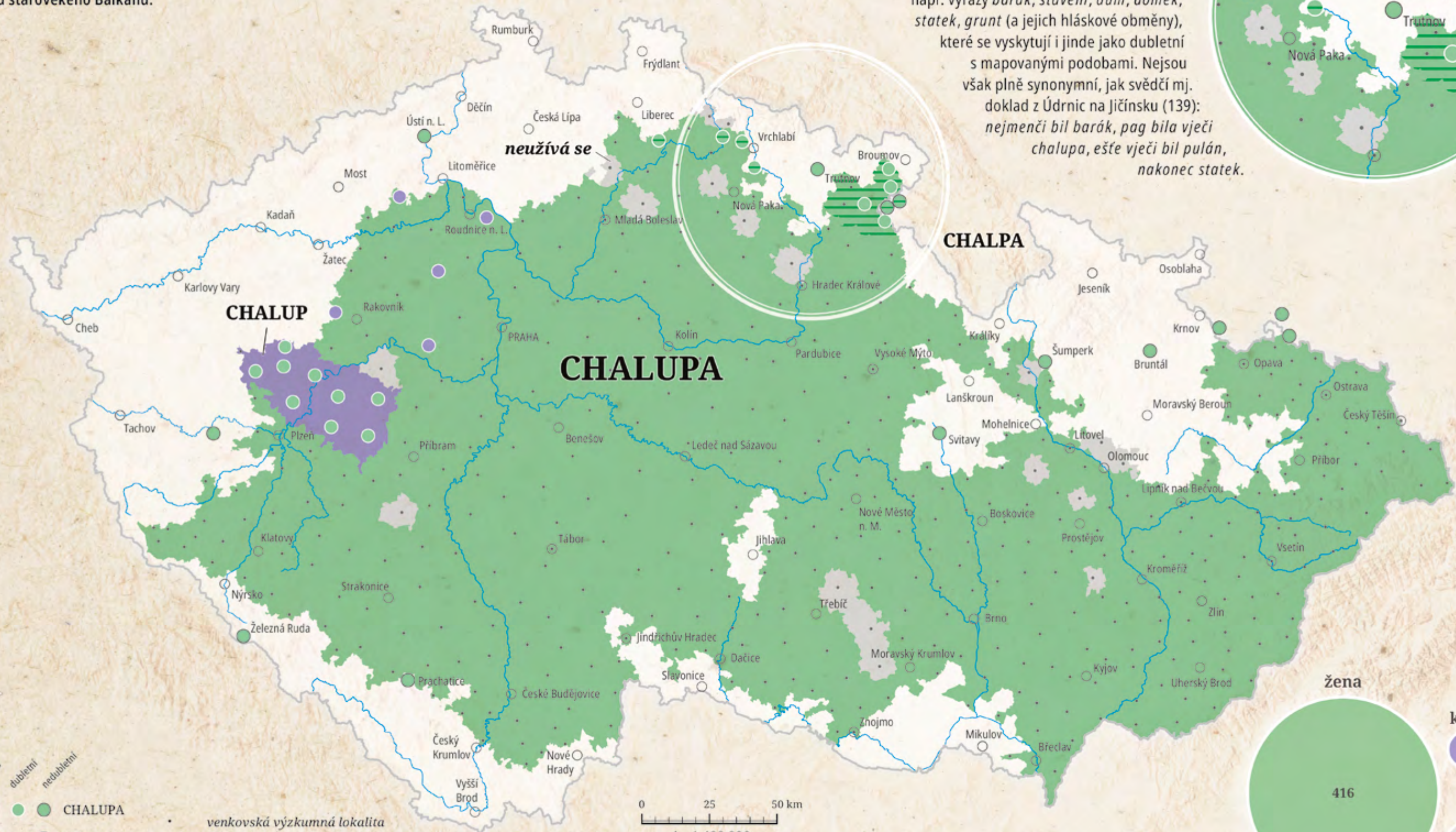
ODDÍL 1 ANALYTICKÉ MAPY

APELATIVA A TOPONYMA

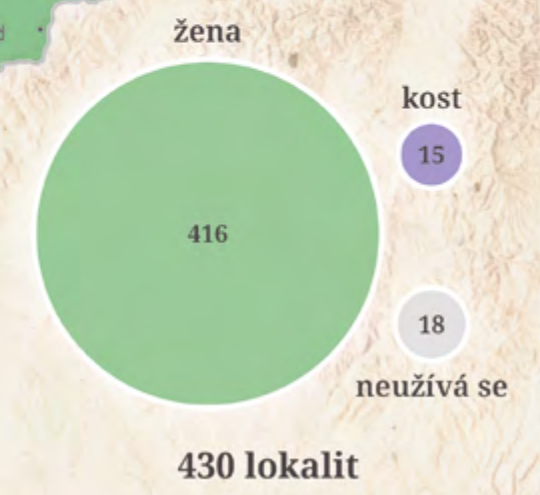
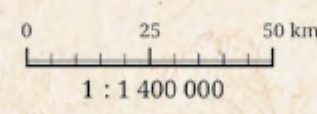
CHALUPA VZOR ŽENA

Femininum *chalupa* náleží k tvrdému samohláskovému typu skloňování (vzor *žena*). Původ slova je nejasný; předpokládá se přejetí prostřednictvím nějakého germánského jazyka snad z jazyků starověkého Balkánu.

V několika lokalitách roztroušeně po celém území užívání lexému *chalupa* (nebo jeho variant) výzkumem zjištěno nebylo. Zachyceny byly např. výrazy *barák, stavení, dům, domek, statek, grunt* (a jejich hláskové obměny), které se vyskytují i jinde jako dubletní s mapovanými podobami. Nejsou však plně synonymní, jak svědčí mj. doklad z Údrnic na Jičínsku (139): *nejmenči bil barák, pag bila vječi chalupa, ešte vječi bil pulán, nakonec statek.*

- venkovská výzkumná lokalita
- ⊙ městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

Zkoumané jazykové území rozčlenují morfologické formy *chalupa* a *chalup*. Forma *chalupa*, shodná se spisovným jazykem, byla zachycena na téměř celém sledovaném území, na severním okraji severovýchodočeské nářeční podskupiny (v Podkrkonoší a na Náchodsku) byla zaznamenána hlásková obměna *chalpa*.

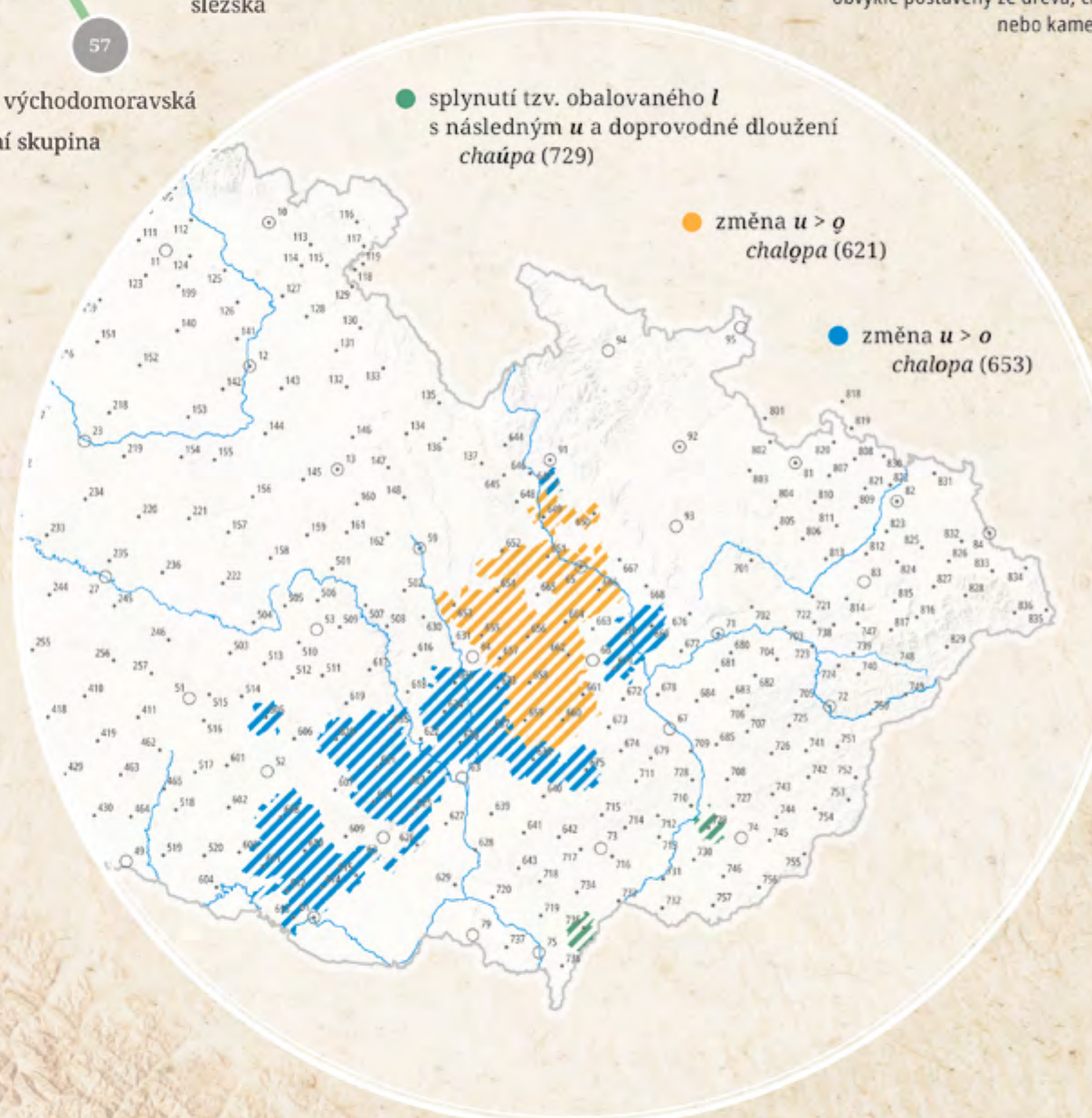
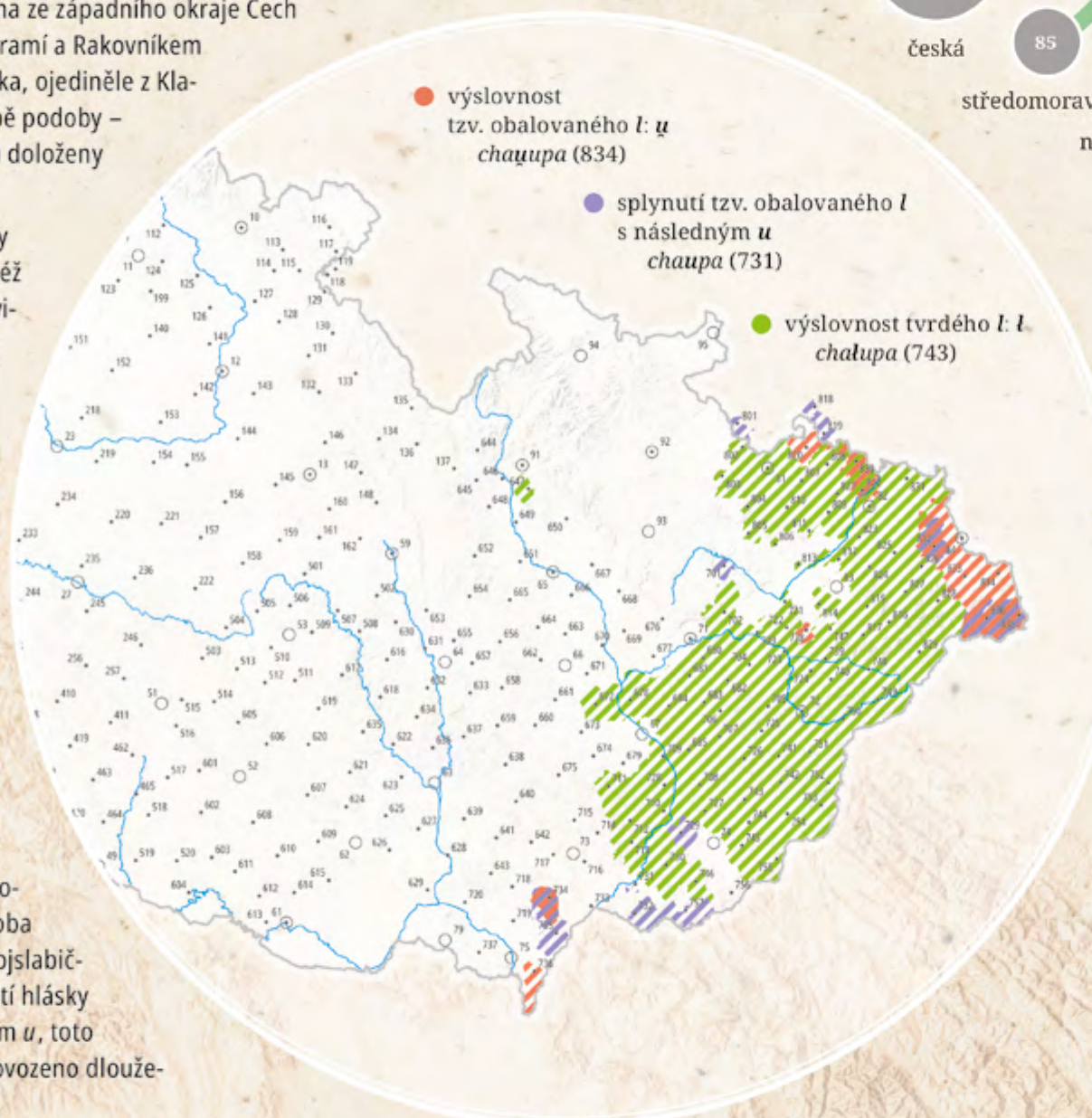
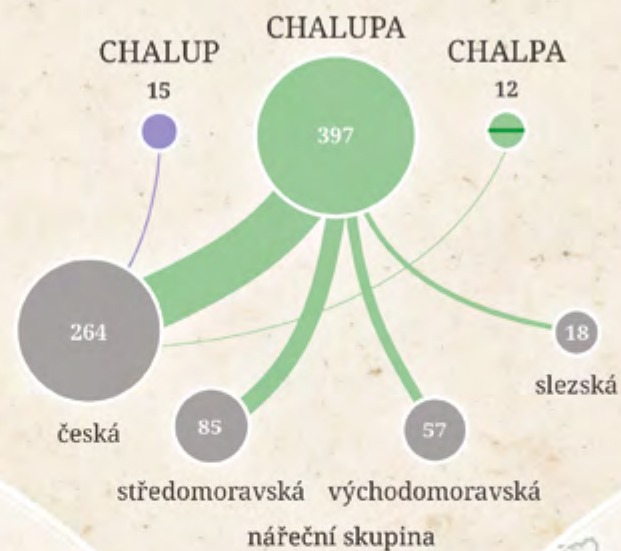
Morfologická varianta s nulovým zakončením *chalup*, svědčící o zařazení ke skloňovacímu typu *kost* (gen. sg. *chalupi* atd.), je doložena ze západního okraje Čech z areálu mezi Plzní, Příbramí a Rakovníkem a z přilehlého Manětínska, ojediněle z Kladenska a Roudnicka. Obě podoby – *chalupa* i *chalup* – jsou doloženy už ve staré češtině.

Kromě hláskové varianty *chalpa* byly zachyceny též podoby dokládající pravidelné hláskové obměny (viz mapy vpravo). V části středomoravských nářečí byla zpravidla u starší generace zaznamenána změna *u > o* (*chalopa*), v centrální podskupině středomoravských nářečí širší výslovnost *o* (*chalopa*). Na východě zkoumaného území se vyskytují obměny s tvrdým *l* (*chalupa*) a s tzv. *l* obalovaným (*chaupa*). Podoba *chaupa*, vyslovovaná trojslabičně, je výsledkem splynutí hlásky *u* s následujícím vokálem *u*, toto splynutí může být doprovázeno dloužením (*chaúpa*).

Femininum *chalupa* a uvedené obměny byly vyzkoumány ve významu ‚venkovské obydlí, menší zemědělská usedlost‘. Jednalo se zpravidla o prosté stavení, k němuž někdy náležela i malá výměra polí. V Archivu lidového jazyka se však dokládají další významy, např. ze severovýchodočeských nářečí ‚půda, prostor pod střechou budovy‘, z Blatničky na Hodonínsku ‚byt, světnice výměnkáře‘, ve Volduchách na Rokycansku (329) bylo zachyceno slovní spojení *chalupa z desíti prken* označující rakev.

Chalupa je tradiční venkovský dům, obvykle postavený ze dřeva, cihel nebo kamene.

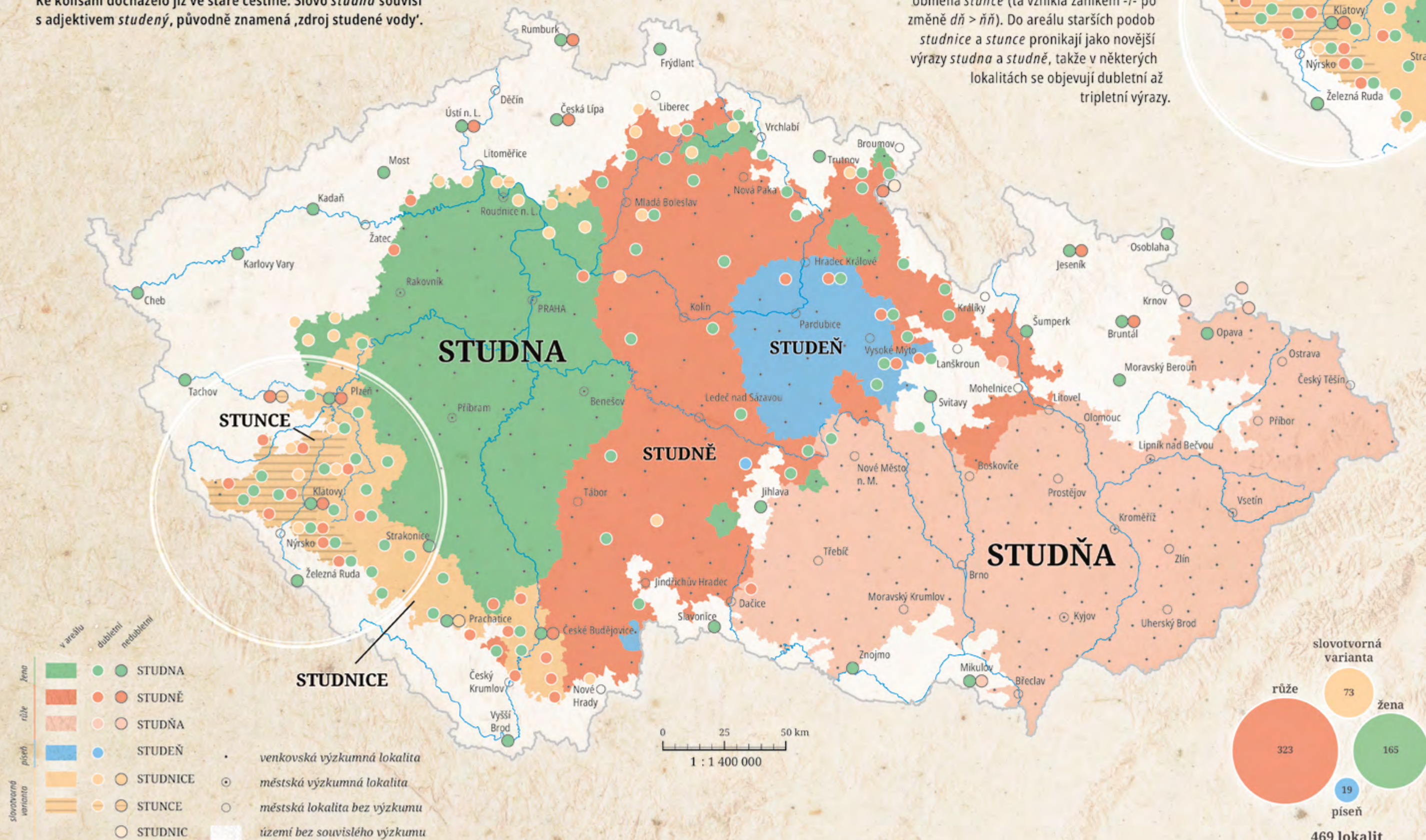
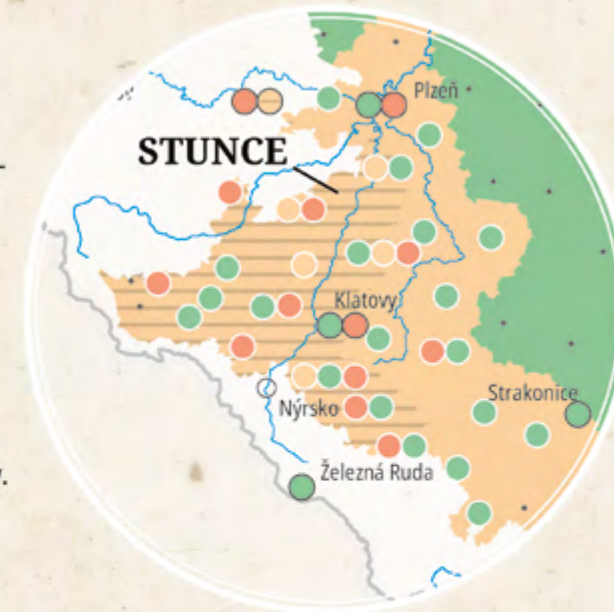
- Kyjovsko
rozbarúchaná chalupa
,chalupa na spadnutí'
- Náchodsko
chalpa leťí k jednej stran'
- Jilemnice, okres Semily
sedraná chalpa
,zchátralá chalupa'
- Žďár, okres Blansko
ostala mu holá chalupa
,chalupa bez polností'
- Skomelno, okres Rokycany
Voříškojc chalup uš nestojí za vopravu
- Kladsko
dřevědná chalpa

STUDNA VZOR ŽENA STUDNĚ VZOR RŮŽE

Femininum *studna* patří k samohláskovému skloňovacímu typu tvrdému (vzor *žena*), ve spisovné češtině existuje i starší varianta *studně* (psl. **studnja*), náležící k typu měkkému (vzor *růže*). Ke kolísání docházelo již ve staré češtině. Slovo *studna* souvisí s adjektivem *studený*, původně znamená ‚zdroj studené vody‘.

V oblasti nářečí jihozápadočeských byla zaznamenána slovtvorná varianta *studnice*, jižně od Plzně, na Klatovsku a Domažlicku její obměna *stunce* (ta vznikla zánikem *-i-* po změně *dň > ňň*). Do areálu starších podob *studnice* a *stunce* pronikají jako novější výrazy *studna* a *studně*, takže v některých lokalitách se objevují dubletní až tripletní výrazy.

Základní protiklad tvoří rozrůzněnější situace v Čechách proti jednoduššímu stavu na Moravě a ve Slezsku.

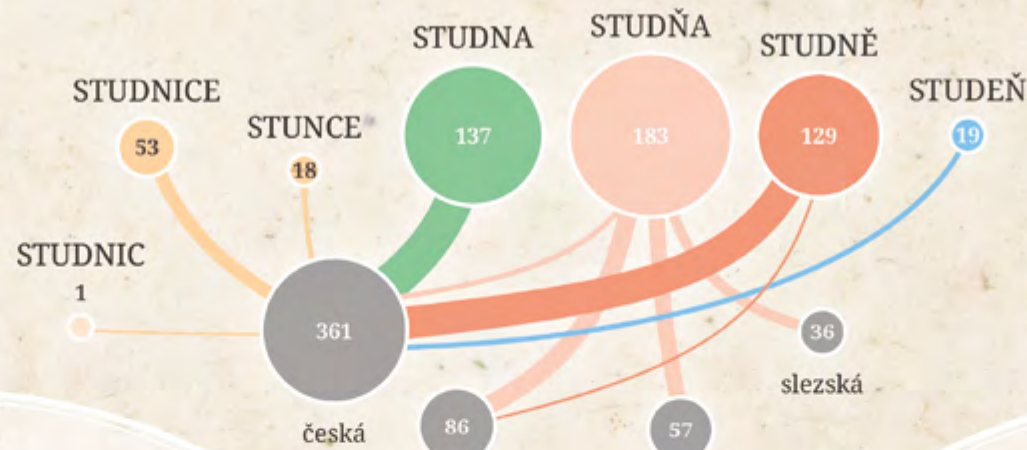
Západní polovinu Čech pokrývá podoba *studna*. Ta jako dubletní proniká též do areálů ostatních výrazů, uplatňuje se i v mluvě českých a moravských pohraničních měst.

Podoba *studně* zabírá převážnou část východní poloviny Čech s přesahem do severozápadního úseku středomoravských nářečí. Obměna *studňa* je soustředěna na Moravu a do Slezska.

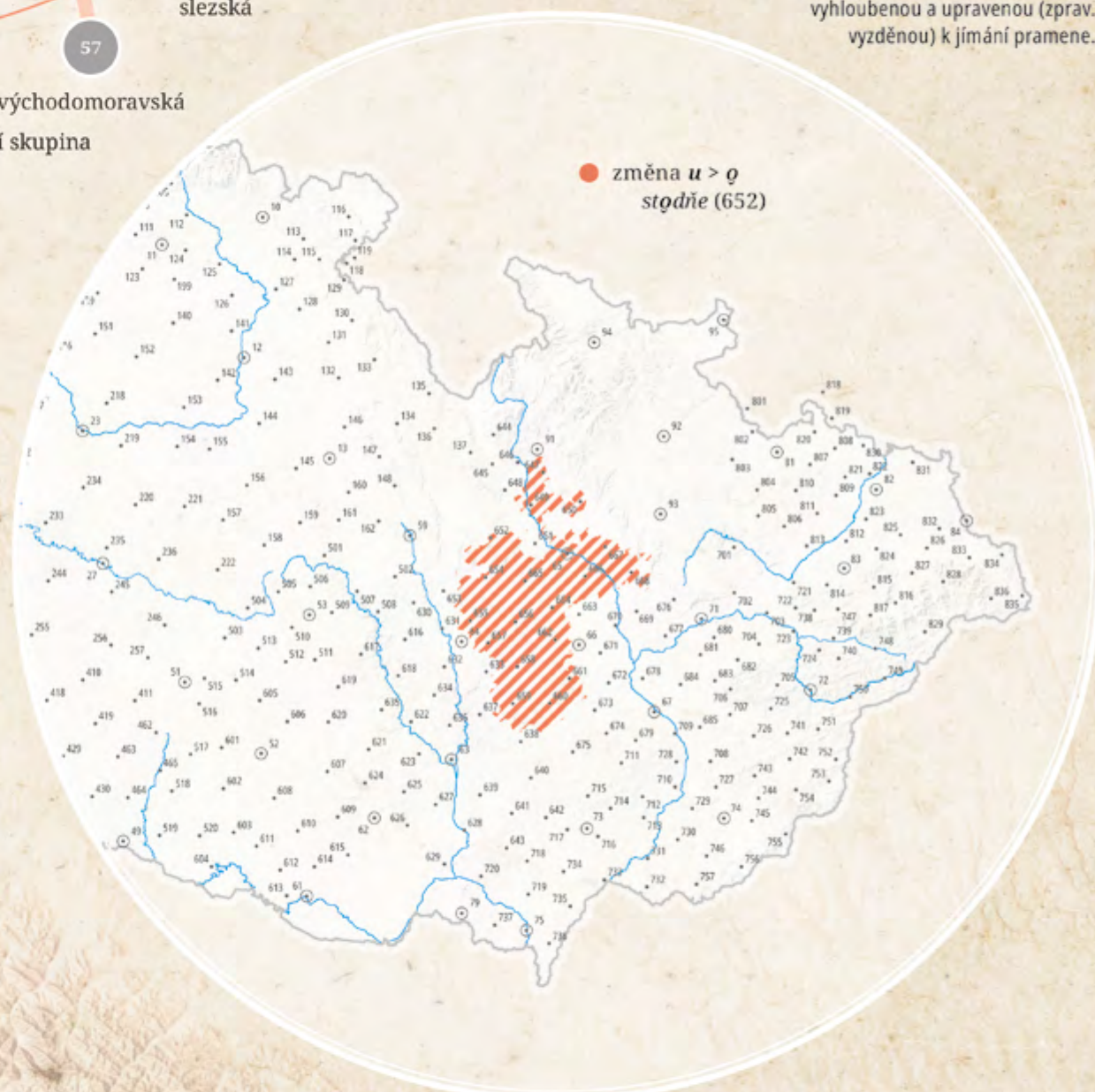
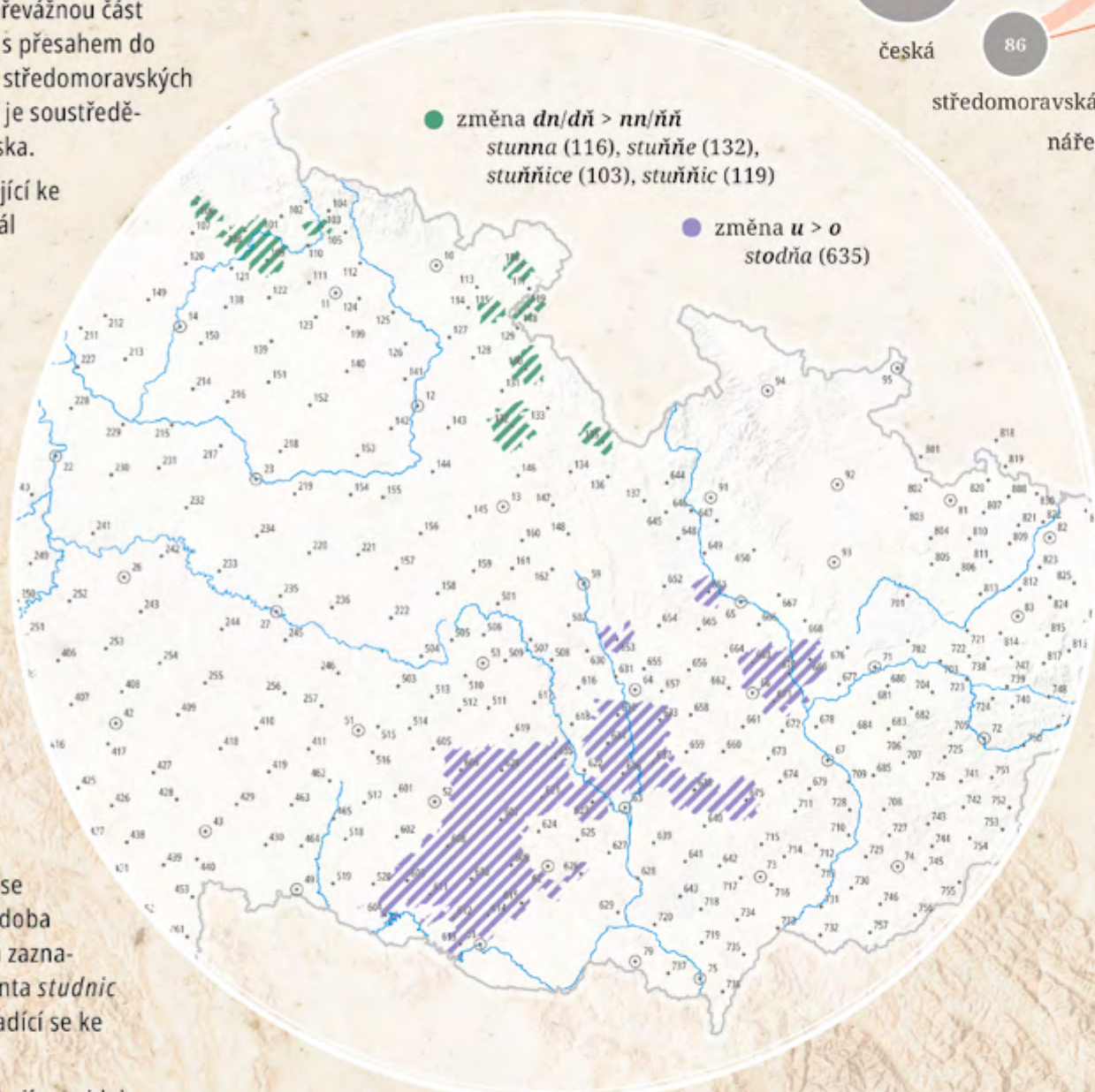
Varianta *studeň* (náležející ke vzoru *píseň*) vytváří areál v severovýchodočeské nářeční oblasti na Královéhradecku a Vysokomýtsku, odkud zasahuje na východní okraj středočeských nářečí.

Slovotvorná obměna *studnice* je rozložena na okrajích zkoumaného území, a to v Podkrkonoší a Podještědí, na Mladoboleslavsku, Roudnicku a Litoměřicku, odděleně pak na části jihozápadočeských nářečí. Z Plzeňska, Klatovska a Domažlicka se dokládá redukovaná podoba *stunce*. Na Kladsku byla zaznamenána ojedinělá varianta *studnic* s nulovou koncovkou (řadí se ke vzoru *píseň*).

Sledované výrazy podléhají pravidelným hláskovým změnám (viz mapy vpravo). V severovýchodních Čechách se realizuje změna *dn/dň > nn/nň*: *stunna*, *stuňne*, *stuňnice*, *stuňnic*, ve středomoravských nářečích dochází ke změně *u > o*: *stodňa*, v centrální podskupině středomoravských nářečí proběhla změna *u > o*: *stodně*, *stodňa*.

Slova *studna* a *studně* označují jámu vyhloubenou a upravenou (zprav. vyzděnou) k jímaní pramene.

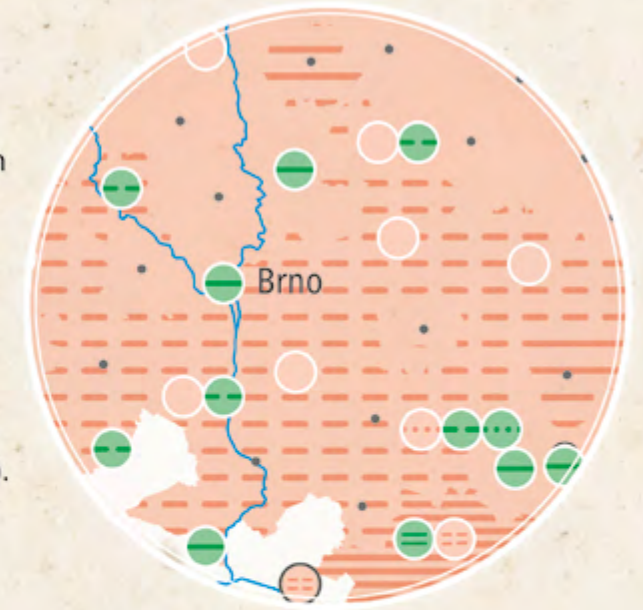
- Železnobrodsko
stuňnice
- Lípa nad Orlicí, okres Rychnov nad Kněžnou
naše studně je modz dobrá
- Kladsko
co pudete kousek, je tam studnič
- Luhačovicko
studňa sa mosí po časi vycúdit
- Výšovice, okres Prostějov
tenkrát jož ubecní stodňa běla zasepaná
- Lhota u Vsetína, okres Vsetín
naša studňa má dobré žydlo

MLÉKÁRNA VZOR ŽENA

Femininum *mlékárna* patří k tvrdému samohláskovému skloňovacímu typu (vzor *žena*). Slovo je odvozeno od *mléko* (psl. **melko*), to se tradičně vysvětluje jako výpůjčka z germ. **meluk*, **miluk* (> něm. *Milch*, angl. *milk*); může to však být též pokračování ie. kořene **melk-* ‚dojit‘ (varianty k ie. **melg-* téhož významu).

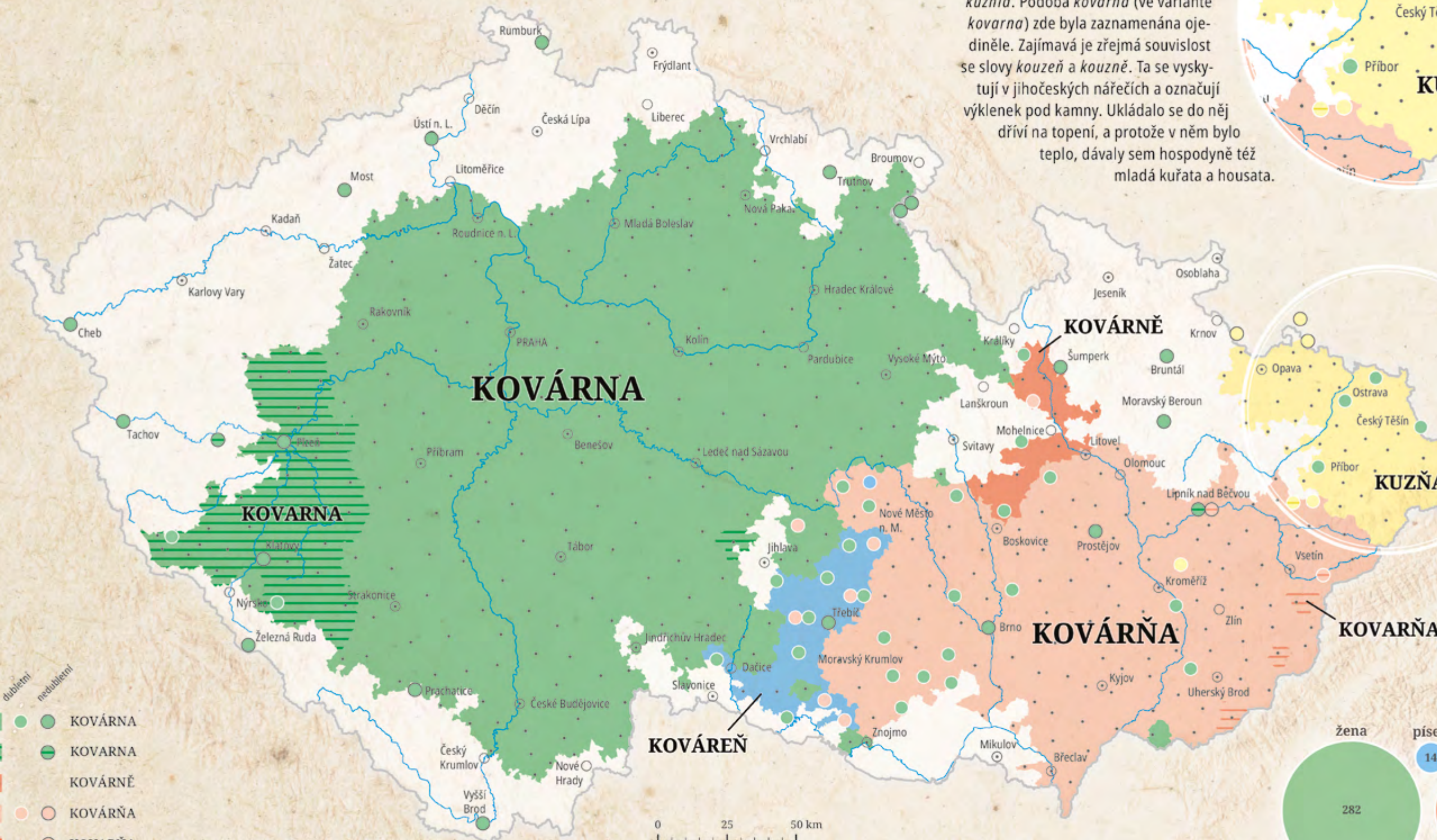
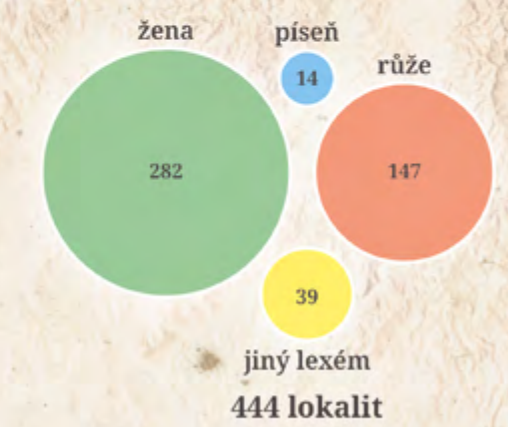
Střední Morava skýtá pestrý obraz morfologických a hláskoslovných obměn. Vedle variant *mlékárňa* (realizuje se jako *mlíkarňa*, *mlikárňa*, *mlikárňa*) a *mlékarňa* (*mlíkarňa*) se objevují obměny *mléčárňa* (v realizaci *mličárňa*, *mličárňa*, *mličárňa*, *mličárňa*) a *mléčarňa* (*mličarňa*). Jako novější sem proniká i podoba *mlékárna* (realizovaná jako *mlíkarňa*, *mlikárňa*).

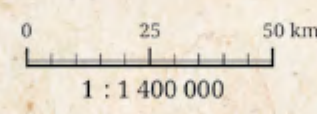
KOVÁRNA VZOR ŽENA

Femininum *kovárna* se řadí k tvrdému samohláskovému skloňovacímu typu (vzor *žena*). Slovo je odvozeno od substantiva *kovář*, to od *kovat* (psl. **kovati*).

Pro slezská nářečí je charakteristický výraz *kužňa* (odvozený od **kuti*, *kuti* sufixem *-zňa*), blízký polskému *kuźnia*. Podoba *kovárna* (ve variantě *kovarna*) zde byla zaznamenána ojedinelé. Zajímavá je zřejmá souvislost se slovy *kouzeň* a *kouzně*. Ta se vyskytují v jihočeských nářečích a označují výklenek pod kamny. Ukládalo se do něj dříví na topení, a protože v něm bylo teplo, dávaly sem hospodyně též mladá kuřata a housata.

- žena**
 - růže**
 - píseň**
 - jiný lexém**
- v areálu
 - doubletní
 - nedoubletní
- KOVÁRNA
 - KOVARNA
 - KOVÁRNĚ
 - KOVÁRNA
 - KOVARŇA
 - KOVÁRNĚ
 - KUZŇA
 - KÚZŇA
- venkovská výzkumná lokalita
 - ⊙ městská výzkumná lokalita
 - městská lokalita bez výzkumu
 - území bez souvislého výzkumu

Hlavní protiklad tvoří podoby zakončené na *-na* (v Čechách) a *-ňa* (na Moravě a ve Slezsku), situaci doplňují varianty s koncovým *-ně* a *-eň*.

Největší rozsah má podoba *kovárna*, která pokrývá většinu českých nářečí v užším smyslu a jako dubletní zasahuje i do dalších nářečních oblastí, především do mluvy měst. Ze západočeských nářečí se dokládá hlásková obměna *kovarna*.

Na jihozápadní Moravě, v jižní části nářečí českomoravských a v jihovýchodním cípu nářečí jihočeských byla zaznamenána varianta *kováreň*, patříci k souhláskovému deklinačnímu typu (vzor *píseň*).

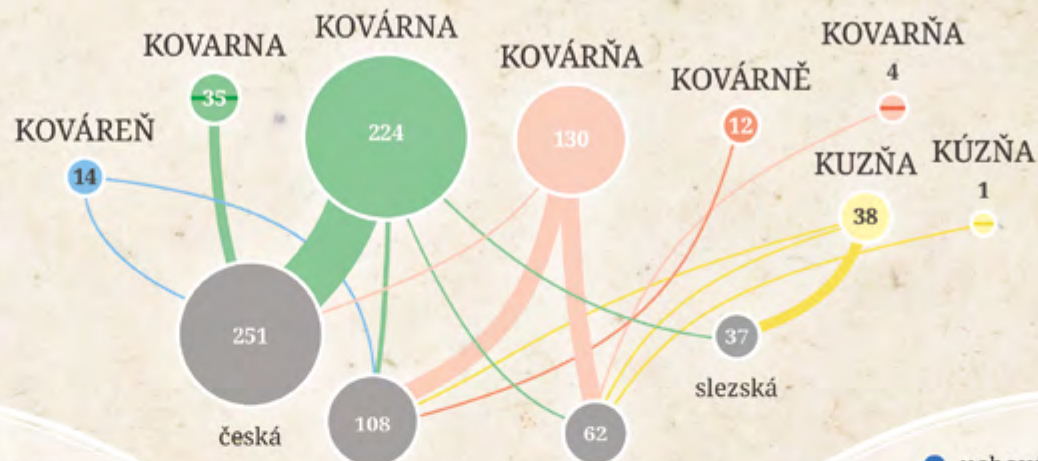
Pro převážnou část středomoravských a východomoravských nářečí je charakteristická forma *kovárňa* (náležející k měkkému samohláskovému skloňovacímu typu), na východním okraji východomoravských nářečí se rozptýleně objevuje obměna *kovarňa*.

Úsek vymezený městy Boskovice, Litovel a Šumperk se vyznačuje podobou *kovárně*; vznikla přehláskou z formy *kovárňa* a patří rovněž k měkkému deklinačnímu typu (vzor *růže*).

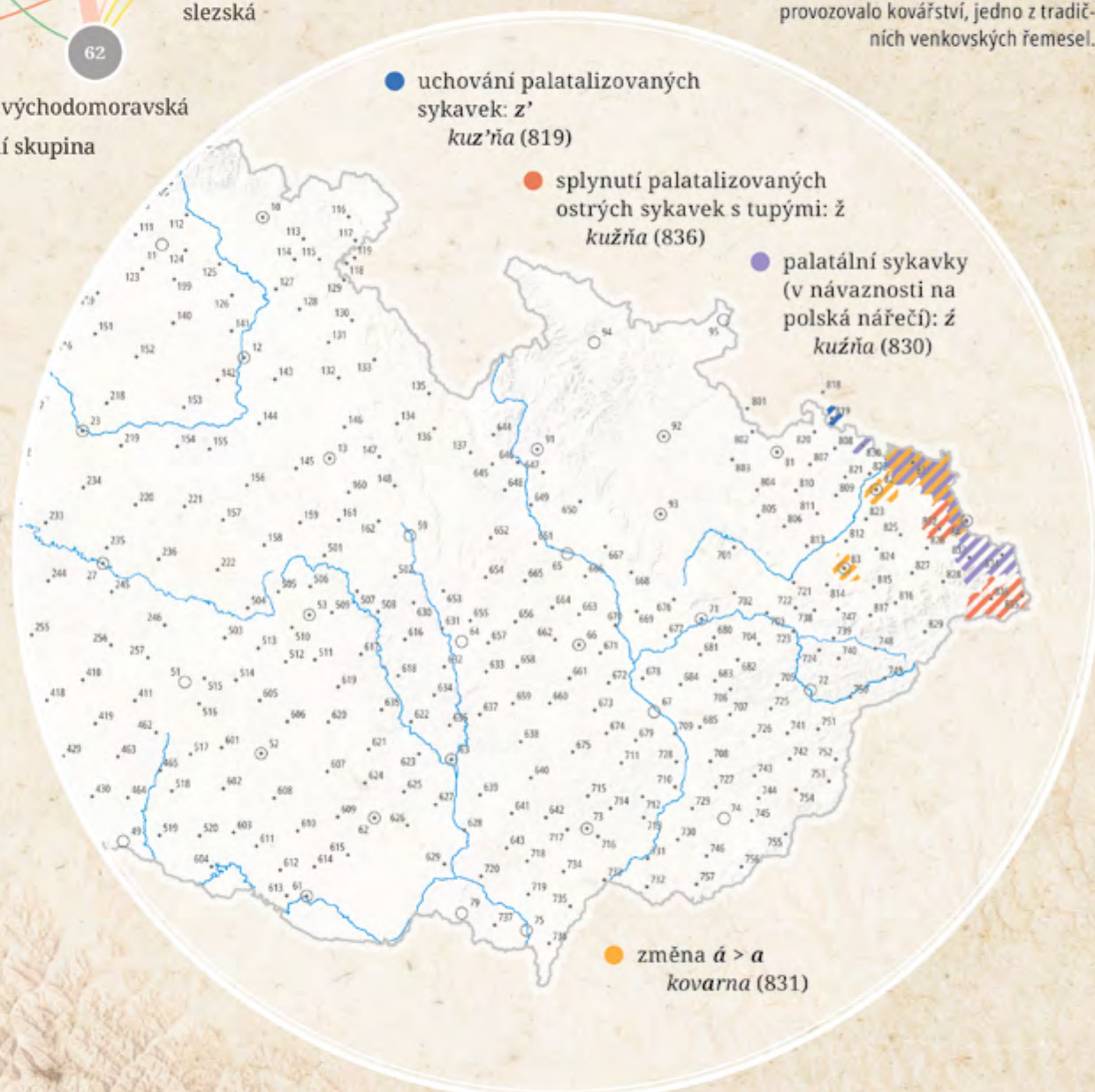
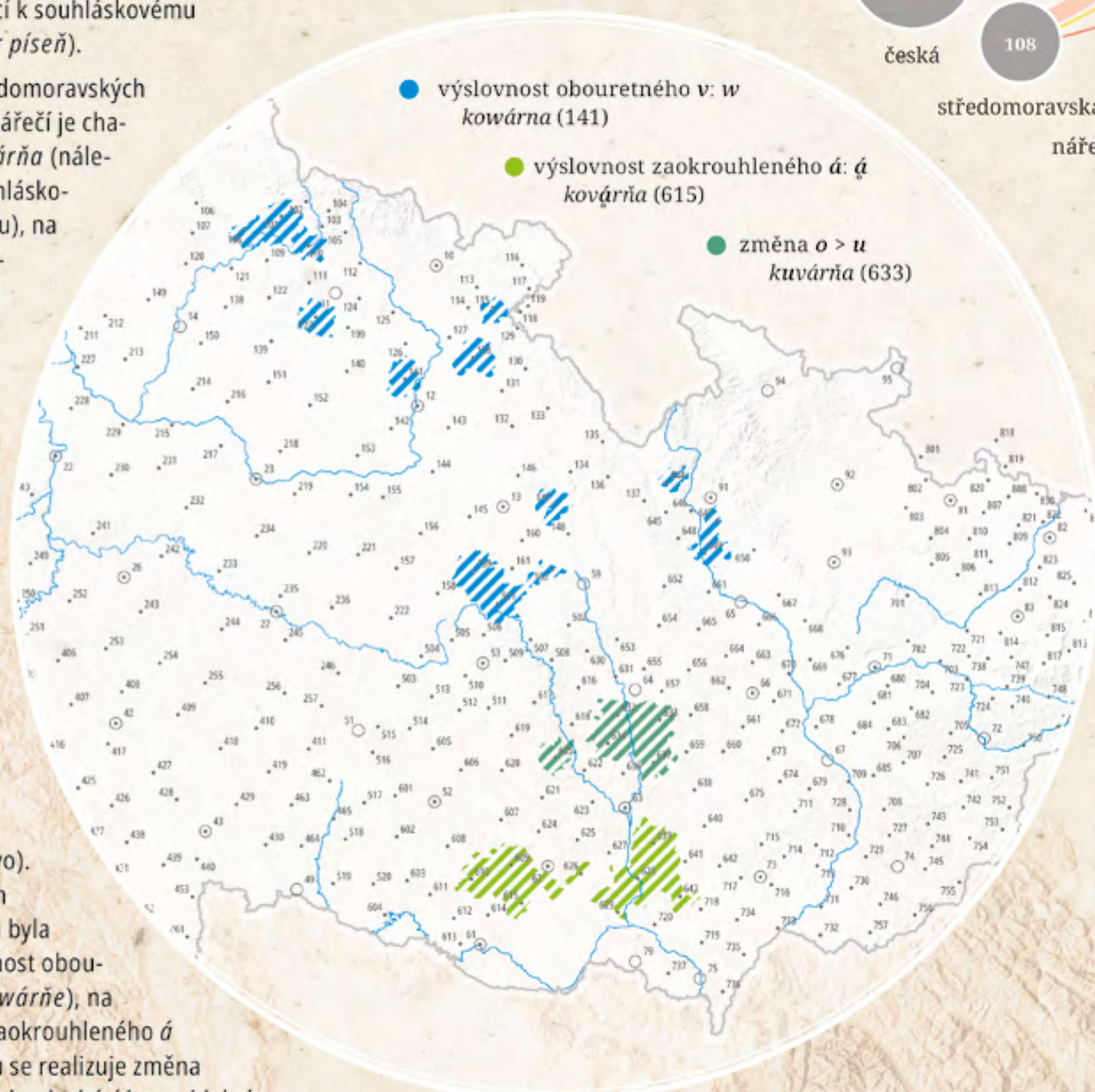
Zachycené výrazy se dokládají též v pravidelných hláskových obměnách (viz mapy vpravo). V severovýchodočeských nářečích a na Zábřežsku byla místy zachycena výslovnost obouretného *v* (*kovárna*, *kovárně*), na Znojemsku výslovnost zaokrouhleného *á* (*kovárňa*), na Tišnovsku se realizuje změna *o > u* (*kuvárňa*), ve Slezsku dochází k pravidelnému krácení dlouhých samohlásek (podoba *kovarna* se tu vyskytuje ojediněle, především u mladší městské generace).

Slezská nářečí se odlišují lexémem *kuzňa*, ten se objevuje též na severním okraji východomoravských nářečí (zde v podobě *kúžňa*) a na Holešovsku.

Ve slezských nářečích byly zaznamenány též hláskové obměny *kužňa*, *kuz'ňa* a *kužňa*.

Slovo *kovárna* označuje dílnu, v níž se provozovalo kovářství, jedno z tradičních venkovských řemesel.

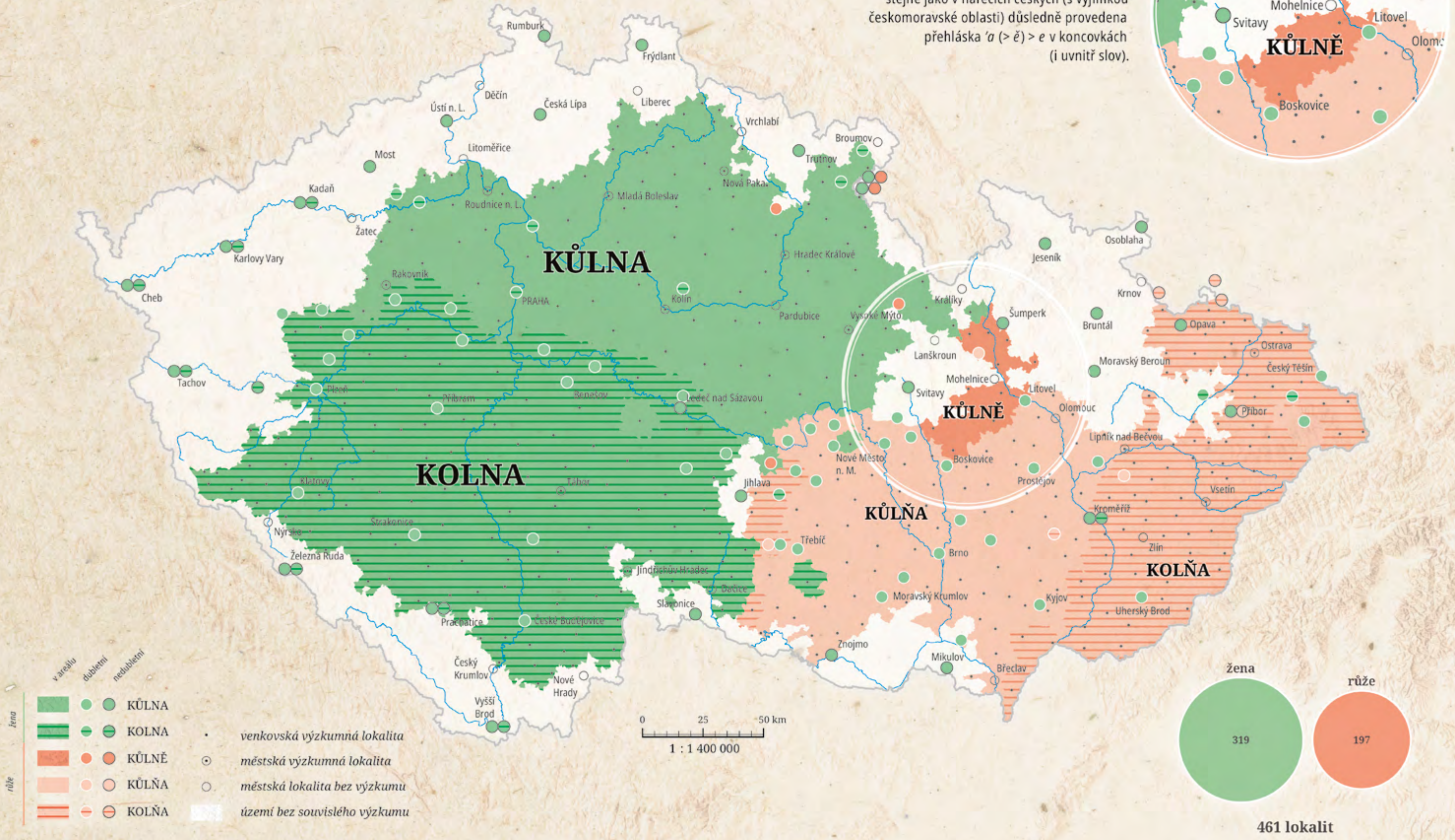
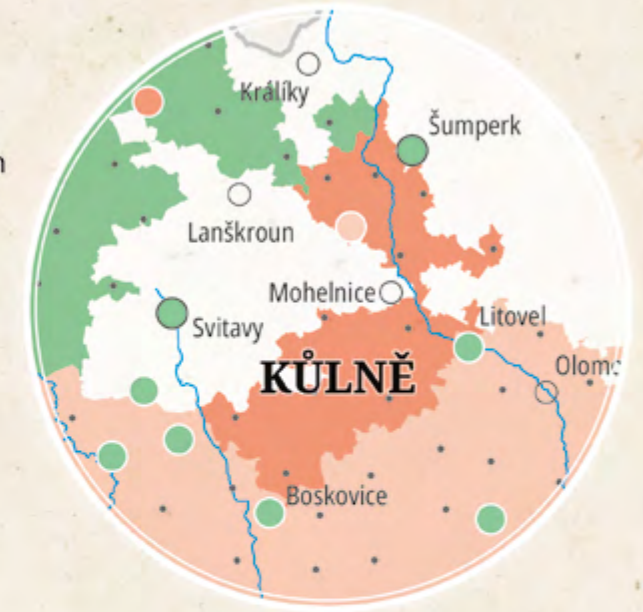
- Mladoňovice, okres Třebíč
kováreň
- Žebnice, okres Plzeň
obecní kovárna
- Frýdecku-Místecku
v Raškovicích stola kjejs' i kuzňa vedle hospody
- Kladsko
bila to kovárně
- Žďár, okres Blansko
kuvarňa
- Blata
na prostřetku naši fsi stála kovárna

KŮLNA, KOLNA VZOR ŽENA

Femininum *kůlna*, spisovně též *kolna*, patří k tvrdému samohláskovému skloňovacímu typu (vzor *žena*). Slovo bylo pravděpodobně odvozeno od *kůl*, psl. **kolъ* („stavení z kůlů nebo na kůlech“).

V severozápadním úseku středomoravských nářečí se objevuje morfologická varianta *kůlně* (většinou v podobě *kulně*). V tomto úseku byla stejně jako v nářečích českých (s výjimkou českomoravské oblasti) důsledně provedena přehláska 'a (> ě) > e v koncovkách (i uvnitř slov).

Ve staré češtině kolísala substantiva se sufixem *-na* mezi a-kmeny a ja-kmeny, existovaly i podoby zakončené na *-ňna*, považované za starší.

Podoba *kůlna* zabírá oblast severovýchodočeských nářečí a přilehlou polovinu nářečí středočeských po řeku Sázavu a dolní tok řeky Berounky, jako dubletní zasahuje i do areálů dalších výrazů a je častá ve městech (v severočeském i moravském pohraničí jako nedubletní).

Podoba *kolna* pokrývá zbývající polovinu středočeské nářeční oblasti, nářečí jihozápadočeská a jižní část nářečí českomoravských, oddělené byla zaznamenána na menším území jižně od Třebíče. Jako dubletní se řídce objevuje v areálu podoby *kůlna*, doložena je i ze západočeských a jihočeských pohraničních měst.

Ve střední a severní části českomoravských nářečí se prolínají varianty *kůlna*, *kůlně* a *kolna*.

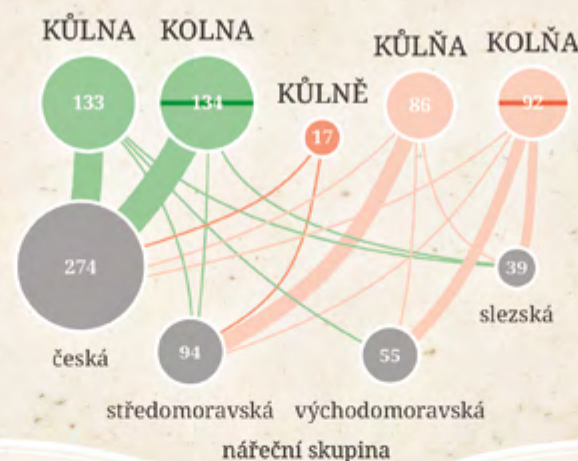
Pro středomoravská nářečí je charakteristická podoba *kůlně*, ta dále tvoří malý areál v jižní části ostravického úseku slezských nářečí.

Na území vymezeném městy Boskovice, Litovel a Šumperk byla zaznamenána varianta *kůlně*, doložená též sporadicky z oblasti severovýchodočeských nářečí.

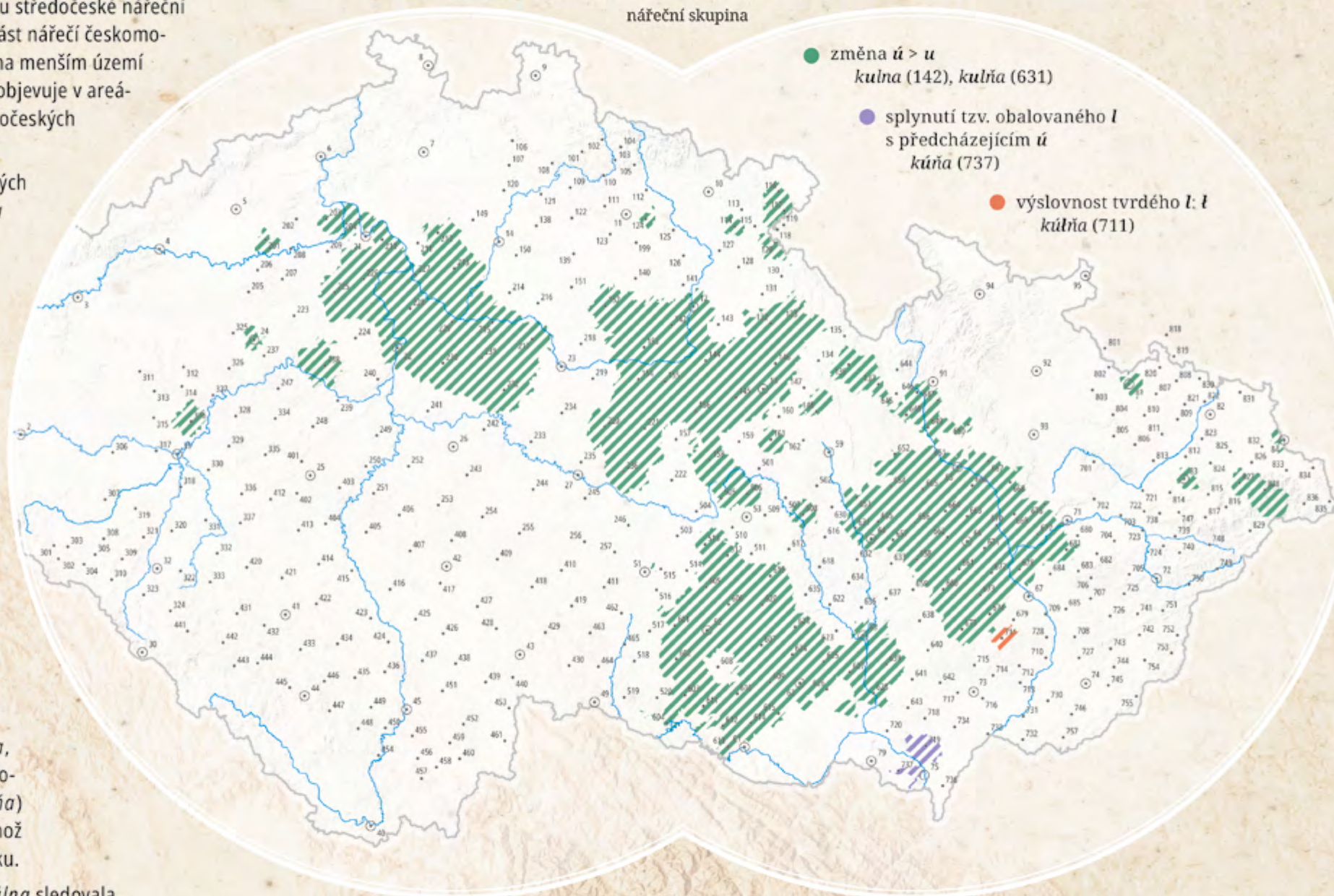
Nářečí východomoravská a slezská zabírá podoba *kolna*.

Zapsané výrazy se vyskytují v hláskových obměnách (viz mapa vpravo). K nim patří krácení *ú > u* v nářečích severovýchodočeských (*kuľna*, *kuľně*), středočeských (*kuľna*), středomoravských (*kuľňa*, *kuľně*) a ve Slezsku (*kuľna*, *kuľňa*), dále výslovnost tvrdého *l* (*l*) doložená jen ojedinele na Kroměřížsku (*kůľňa*) a splynutí tzv. obalovaného *l* (*ŷ*) a *ú*, jehož výsledkem je podoba *kůňna* na Břeclavsku.

Při výzkumu pro ČJA se vedle položky *kůlna* sledovala také položka dřevník „přístřešek pro úschovu dřeva“ (viz ČJA 1, 212). V některých oblastech samostatné dřevníky dříve nebyvaly, dřevo se ukládalo do kůlen k ostatním předmětům. Když dřevníky později vznikaly, uživatelé je názvem neodlišovali a označovali je rovněž výrazy *kůlna*, *kůlně*, *kolna*.

Výrazy *kůlna*, *kolna* označují jednoduché stavení určené zpravidla k uschovávání vozů, náradí, dřeva apod.

- změna *ú > u*
kuľna (142), *kuľňa* (631)
- splynutí tzv. obalovaného *l* s předcházejícím *ú*
kuňna (737)
- výslovnost tvrdého *l*: *l*
kůľňa (711)

Bozkov, okres Semily
hđibi tadi tá kůlna tak nestíňila

Rtyňsko
hasičská kůlně
'hasičská zbrojnice'

Chodsko
kolna bijvávala dicki aš nejdál zadu

Dlouhomilov, okres Šumperk
kuľně

Kobyly, okres Břeclav
kůľňa v jednej bitnosti se staveňim

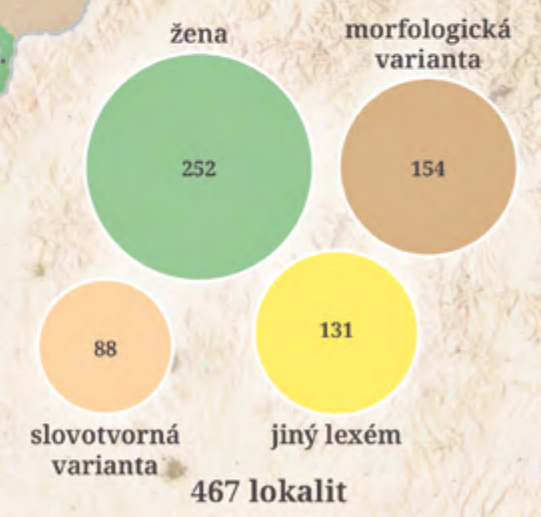
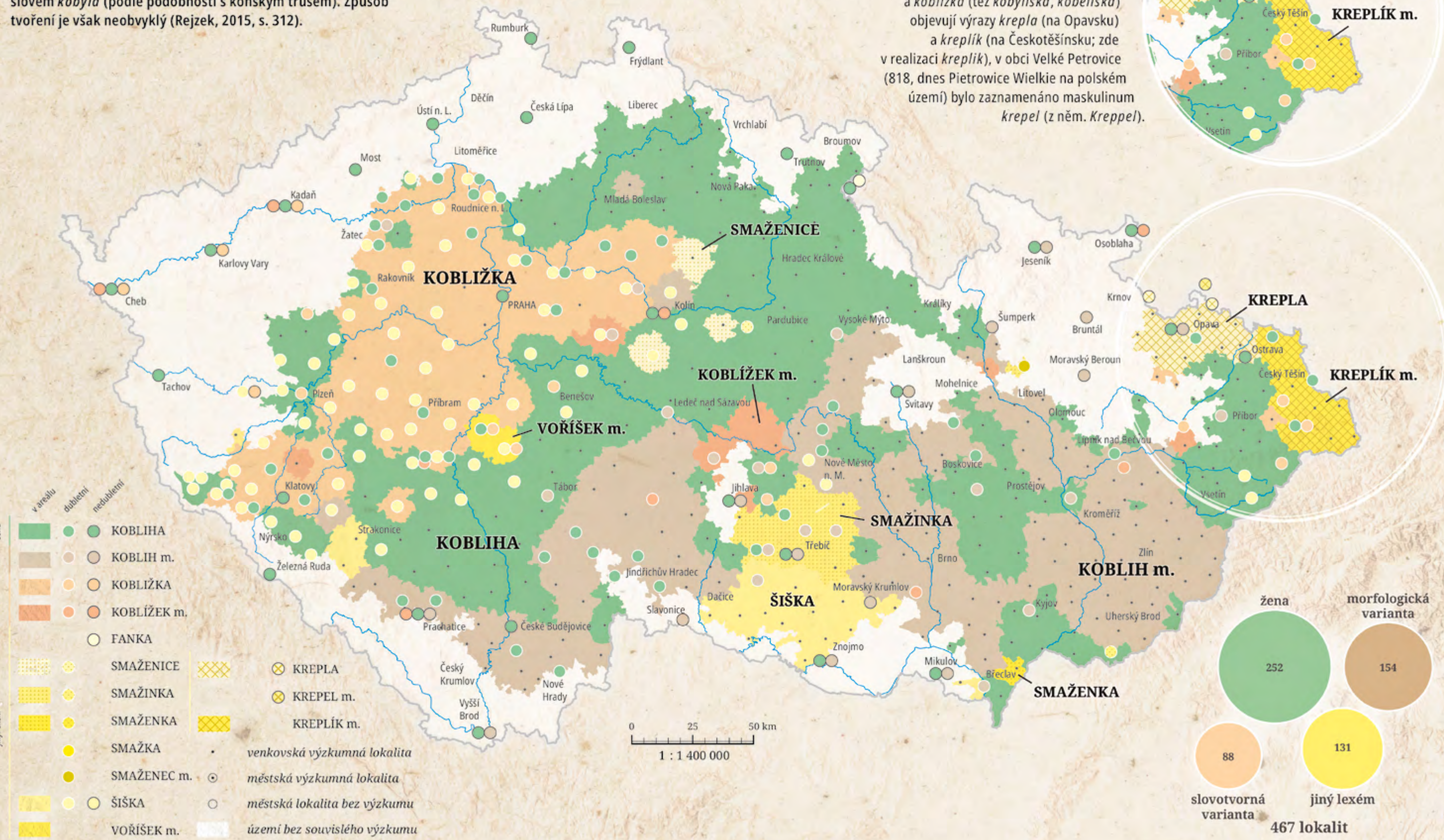
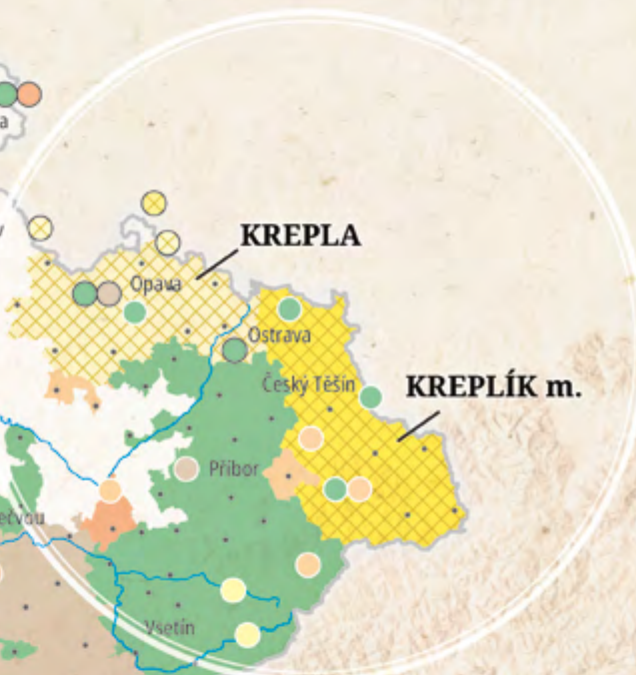
Březová, okres Opava
kolňa nam zhorata

KOBLIHA VZOR ŽENA

Femininum *kobliha* patří k tvrdému samohláskovému skloňovacímu typu (vzor *žena*), vzniklo změnou rodového zařazení ze stč. *koblih*. Původ slova je nejasný, uvádí se souvislost se slovem *kobyła* (podle podobnosti s koňským trusem). Způsob tvoření je však neobvyklý (Rejzek, 2015, s. 312).

Ve slezských nářečích se kromě podob *kobliha* (též v hláskové obměně *kobyliha* a *kobeliha* s vkladným *y* nebo *e*) a *kobliška* (též *kobyliška*, *kobeliška*) objevují výrazy *krepla* (na Opavsku) a *kreplík* (na Českotěšínsku; zde v realizaci *kreplik*), v obci Velké Petrovice (818, dnes Pietrowice Wielkie na polském území) bylo zaznamenáno maskulinum *krepel* (z něm. *Kreppel*).

Jednotlivá pojmenování vytvářejí zejména v Čechách členité, prostupující se areály. Lexém *kobliha* je charakteristický pro většinu severovýchodočeských nářečí a střední část středočeské nářeční oblasti, odkud zasahuje dále do jihozápadočeských nářečí. Oddělené areály tvoří v českomoravských nářečích, ve střední části středomoravských nářečí, dále na Kyjovsku a Břeclavsku, na Valašsku a v jižní části slezských nářečí. Častý je též v mluvě měst.

Formální deminutivum *kobližka* pokrývá část nářečí středočeských a západočeských, kde se mísí s výrazem *šiška*. Ten dále tvoří samostatný areál na jihozápadní Moravě.

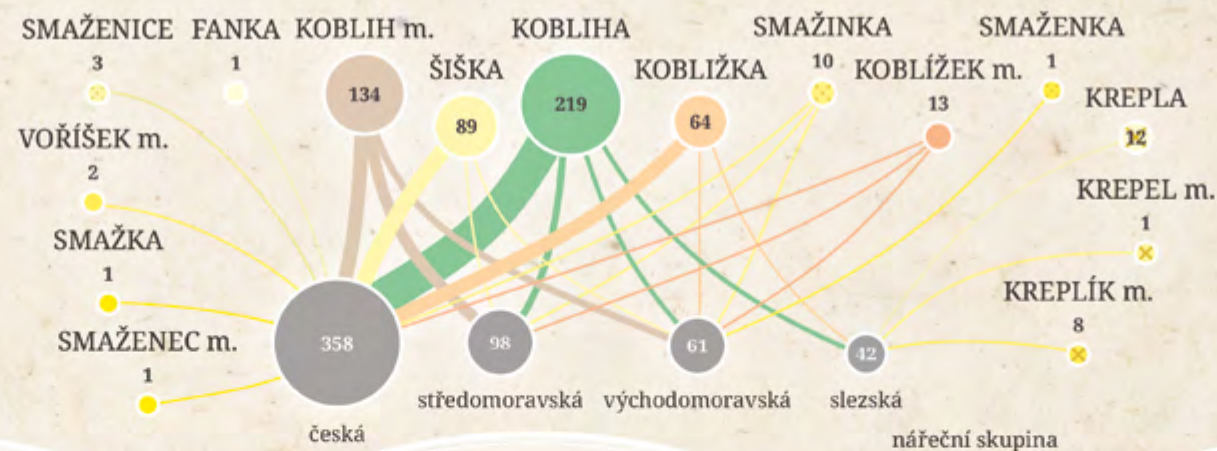
Maskulinum *koblih* zabírá většinu Moravy a přilehlé oblasti Čech, zejména jejich jižní a jiho-východní část.

Podoba *kobližek* tvoří kompaktnější areál na pomezí středočeských a českomoravských nářečí, roztroušeně byla zapsána i jinde (v realizaci *-lé-*, *-lě-*).

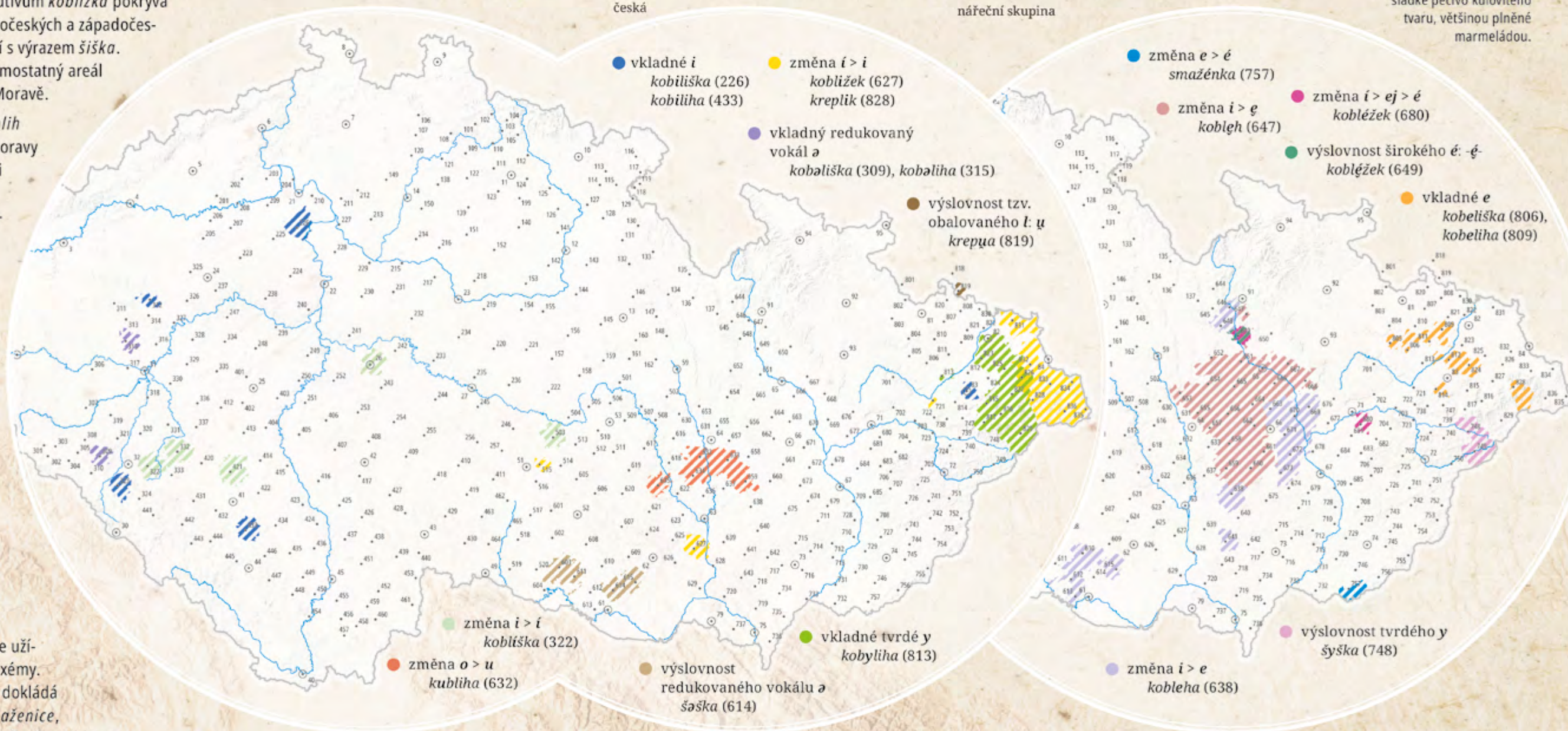
Kromě výrazů *koblih*, *kobliha* a jejich variant se užívají ještě další lexémy. Z okolí Kolína se dokládá pojmenování *smaženice*, z oblasti vymezené městy Jihlava, Třebíč a Nové Město na Moravě varianty *smažinka*, na Břeclavsku *smaženka*. Ojedinelé jsou slovtvorné obměny *smažka* (na Chrudimsku) a *smaženec* (na Litovelsku).

V převážné části Slezska byly zachyceny výrazy *krepla*, *kreplík*, *krepel* (podrobněji viz výřez s. 26).

Sporadické jsou názvy *voříšek* (na Sedlčansku) a *fanka* (na Kladsku).

Slovo *kobliha* označuje smažené sladké pečivo kulovitého tvaru, většinou plněné marmeládou.

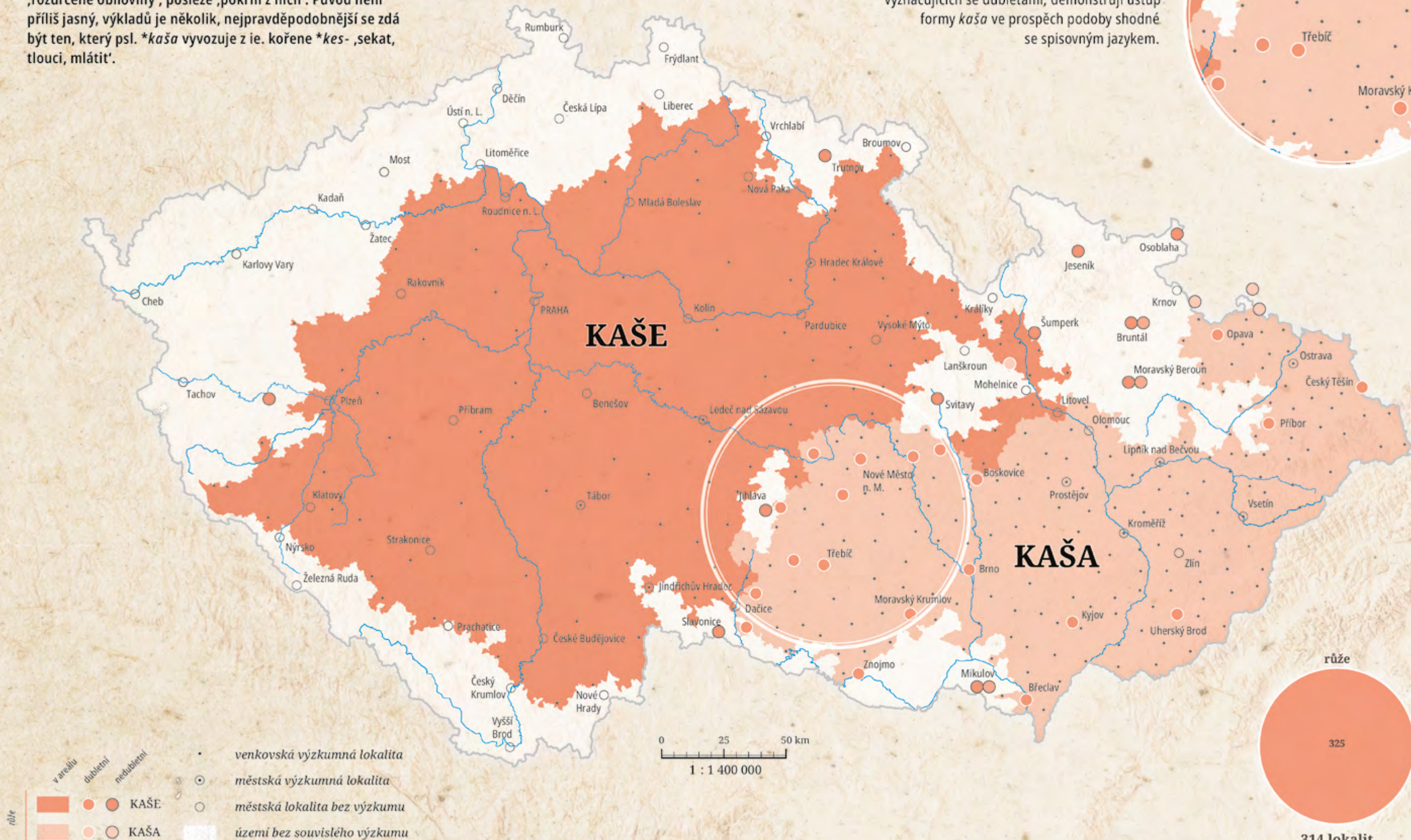
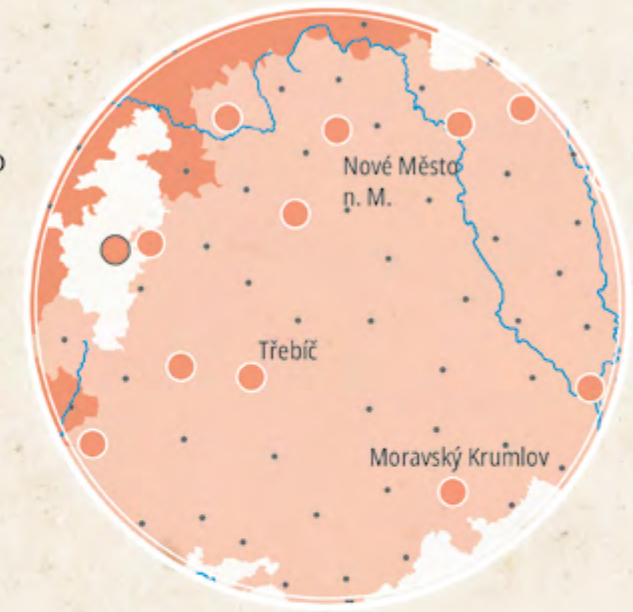
- Lípa nad Orlicí, okres Rychnov nad Kněžnou
bil to vipečeněj koblich
- Výšovice, okres Prostějov
trněné koblěch
- Štítina, okres Opava
krepla
- Otinoves, okres Prostějov
kolatá koblěha
- Halenkov, okres Vsetín
kobliha je smažená a je kulovatá
- Mladoňovice, okres Třebíč
mi říkáme šiška, ale kobliha se píše

KAŠE VZOR RŮŽE

Femininum *kaše* (psl. **kaša*) náleží k měkkému samohláskovému deklinačnímu typu (vzor *růže*). Původní význam je nejspíš ‚něco rozdrčeného, roztlučného‘, odtud pak ‚rozdrčené obiloviny‘, posléze ‚pokrm z nich‘. Původ není příliš jasný, výkladů je několik, nejpravděpodobnější se zdá být ten, který psl. **kaša* vyvozuje z ie. kořene **kes-* ‚sekat, tlouci, mlátit‘.

V blízkosti nářečního předělu oddělujícího přehlasovanou podobu *kaše* a starší, nepřehlasovanou podobu *kaša* si lze povšimnout lokalit vyznačujících se dubletami; demonstrují ústup formy *kaša* ve prospěch podoby shodné se spisovným jazykem.

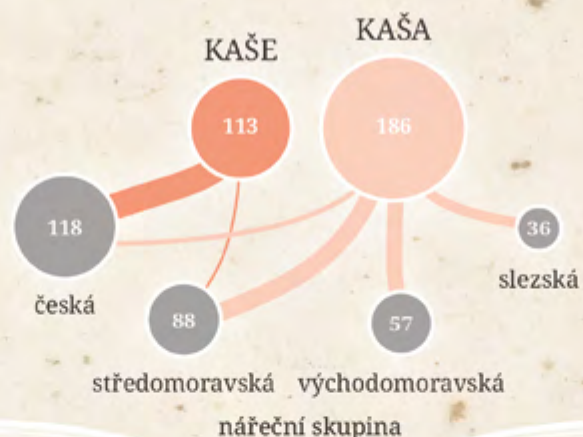

Slovo *kaše* se v nářečích českého jazyka objevuje ve dvou morfologických variantách. Kromě podoby *kaše* se jedná o variantu *kaša*. Koncovka *-a* se zde vyskytuje v důsledku neprovedení přehlásky 'a (> ě) > e. Neprovedená přehláska zapříčinila shodu některých tvarů s tvrdým deklinačním typem (vzor *žena*).

Hranice mezi přehlasovanými a nepřehlasovanými podobami rozděluje území českého jazyka na dvě části – přehlasovaná podoba *kaše* zaujímá celé Čechy s přesahem na Litovelsko, Boskovicko a Dačicko a jako dubletní proniká do mluvy moravských a slezských měst, nepřehlasovaná podoba *kaša* byla zachycena jako výhradní ve většině venkovských lokalit Moravy a Slezska.

Při výzkumu byla ve středním úseku východomoravských nářečí zachycena hlásková obměna dokládající zdvojenou výslovnost š: *kašša* (viz mapa vpravo).

Slovo *kaše* je ve spisovném jazyce i v nářečích často součástí frazémů. O důvtipném člověku říkáme, že *jedl vtipnou kaši*, o člověku, který se vyhýbá tématu hovoru, že okolo něj *chodí jako okolo horké kaše*, a o člověku, který se vměšuje do cizích záležitostí, že někomu *fouká do kaše*. Jako *nastavovanou kaši* označujeme něco nuceně prodlužovaného. Pokud jsme *v pěkné kaši*, znamená to, že jsme se ocitli v nepříjemné situaci, ve které potom bývá útěchou, že *žádná kaše se nejí tak horká, jako se uvaří*. Některé frazémy jsou specifické pro některou nářeční oblast. Příkladem může být chodské přirovnání udiveného člověka k *sůvě, která kouká z kaše*.

Slovo *kaše* označuje primárně jemný polohustý pokrm vařený zpravidla z mléka nebo vody a různých poživatin (zejména obilnin, brambor atd.). Pojmenovávat může též libovolnou řídkou hmotu.

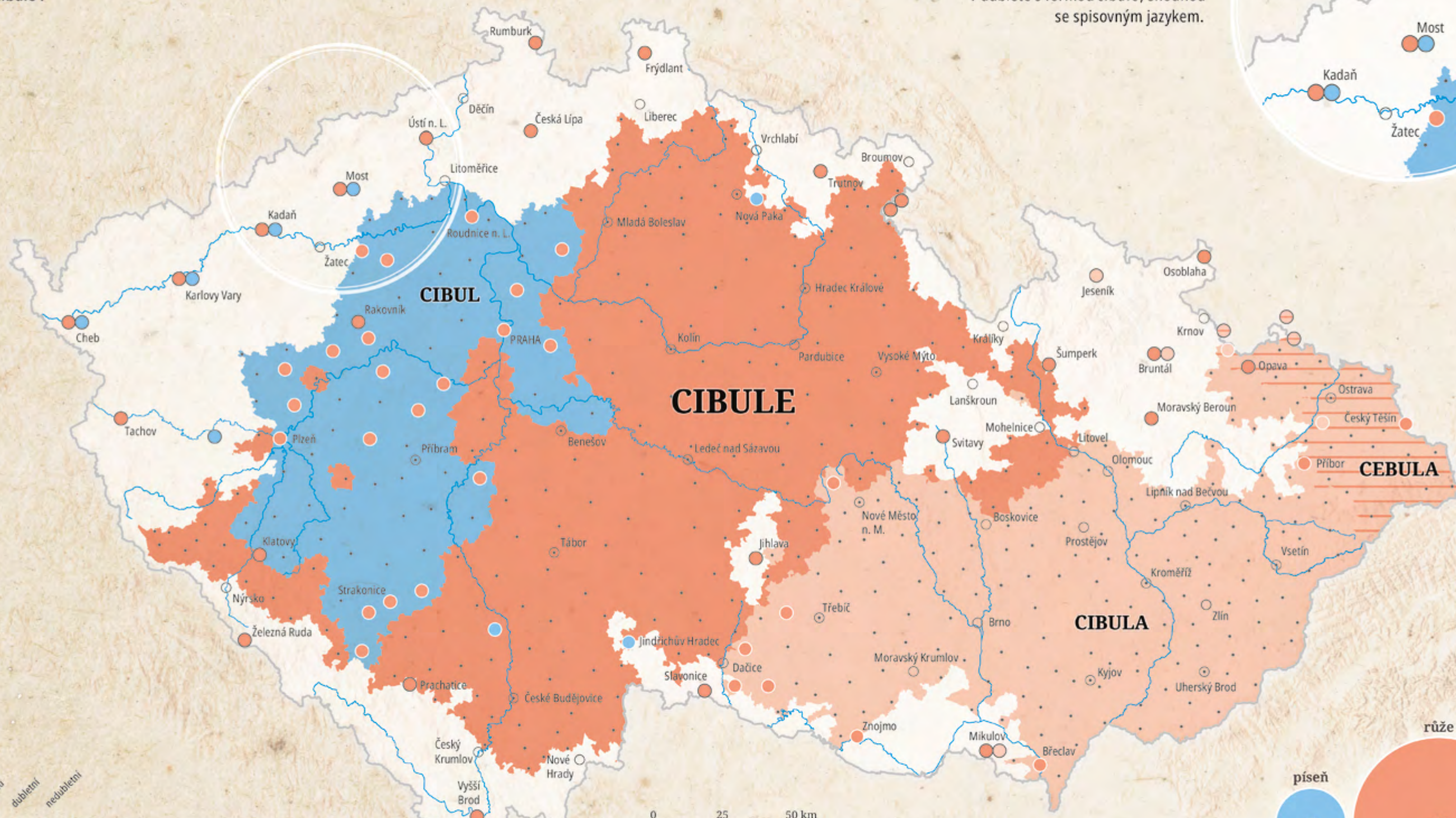
- Kladno, okres Kladno
zejtra bude hedvábná kaše k vobjedu
,bramborová kaše s mlékem‘
- Kostelany nad Moravou, okres Uherské Hradiště
kaša, to je s prosa, pečená kaša
- Sněžné-Krátká, okres Žďár nad Sázavou
kaša, že v ní stojí žlice
- Lanžhot, okres Břeclav
erteplová kaša sú mjačkané erteple
- Chrudim, okres Chrudim
nastavovaná kaše sou brambori a krupki

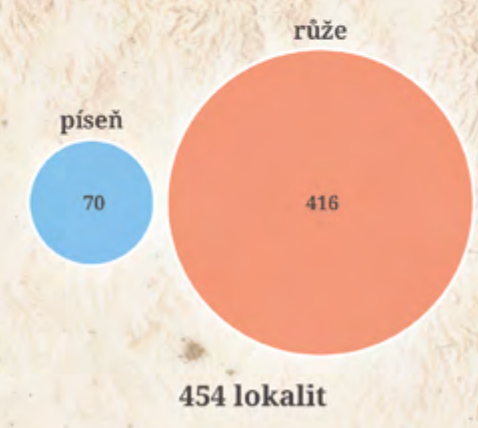
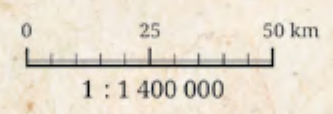
CIBULE VZOR RŮŽE

Femininum *cibule* náleží k měkkému samohláskovému deklinačnímu typu (vzor *růže*). Jde o výpůjčku stříhněm. *zibolle*; jeho zdrojem je střílat. *cipolla*, související s lat. *cēpa* ‚cibule‘.

V západočeských pohraničních městech byla ve shodě se situací v sousedních tradičních dialektech zachycena podoba *cibul* v dubletě s formou *cibule*, shodnou se spisovným jazykem.

- venkovská výzkumná lokalita
- ⊙ městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

Slovo *cibule* bylo v nářečích českého jazyka zaznamenáno v různých morfologických a hláskových obměnách.

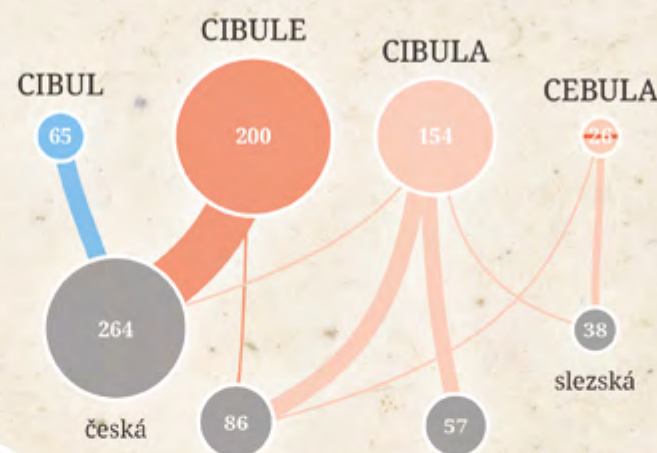
V západočeské oblasti s přesahem do areálu středočeského byla zapsána forma *cibul* s odsunutým koncovým konsonantem, která umožnila odlišení nominativu singuláru od genitivu. Ojedinelé byla doložena také v lokalitách mimo uvedený areál.

Varianta *cibule*, shodná se spisovným jazykem, byla zachycena v části nářečí jihozápadočeských, středočeských a v oblasti nářečí severovýchodočeských s výběžkem na Moravu k Zábřehu, Litovli a Boskovicím. Častá je též v pohraničních městech.

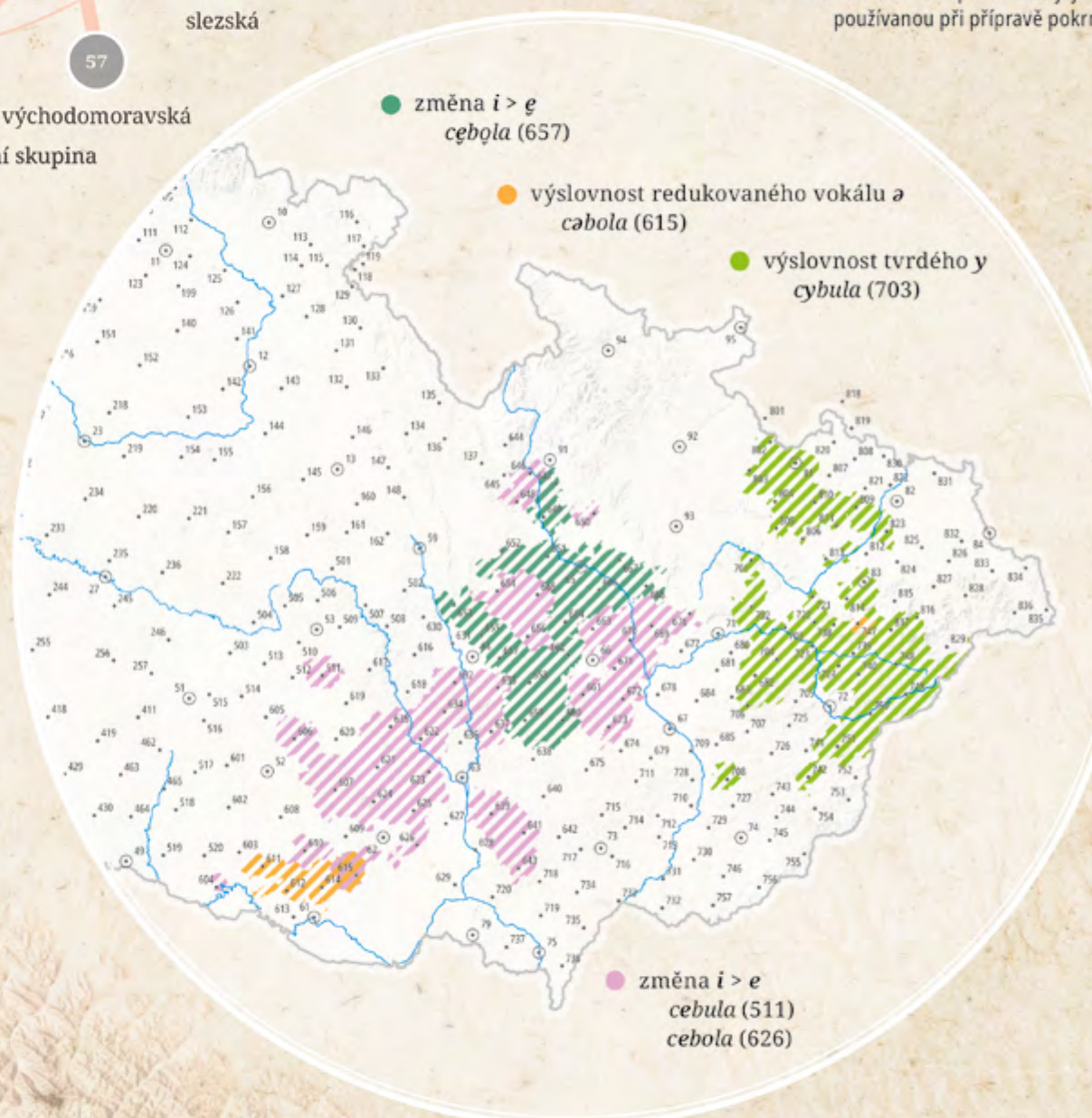
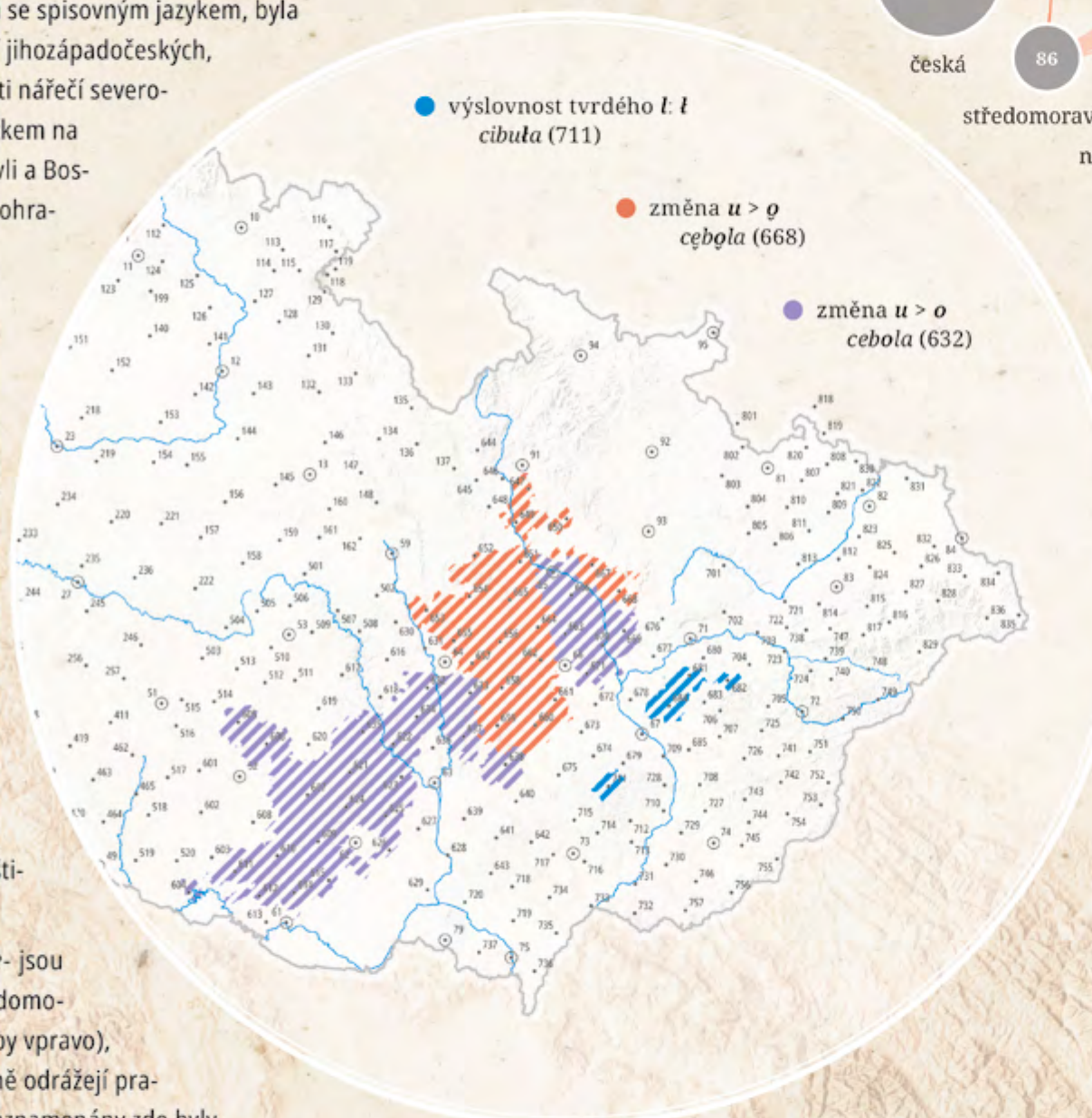
Na zbývajícím území Moravy a na již. a záp. okraji slezských nářečí byla zaznamenána varianta *cibula*, dokládající neprovedení přehlásky 'a (> ě) > e. Vyskytuje se též ve městech v přilehlém pohraničí.

Pro většinu slezských nářečí je charakteristická podoba *cebula*, navazující na stav v polštině (pol. *cebula*).

Podoby s počátečním *ce-* jsou doloženy rovněž ze středomoravských nářečí (viz mapy vpravo), tam však pravděpodobně odrážejí pravidelnou změnu *i > e*; zaznamenány zde byly i varianty se změnou *u > o*, případně s kombinací obou změn (*cebula*, *cebule*, *cibola*, *cebola*). Na části území jsou hlásky *e*, *o* vyslovovány široce (např. *čębola*). Ze Znojemska je registrován redukovaný vokál *ə* (*cabula*, *cabola*), v severní části východomoravských nářečí a v západním úseku nářečí slezských byla zachycena výslovnost tvrdého *y* (např. *cybula*) a na pomezí nářečí středomoravských a východomoravských výslovnost tvrdého *l* (např. *cibula*).

Slovo *cibule* označuje primárně rostlinu pěstovanou pro podzemní zdužnatělou část nebo přímo tuto její část používanou při přípravě pokrmů.

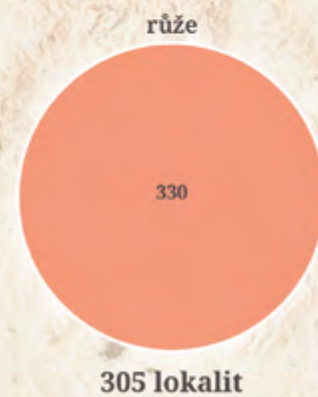
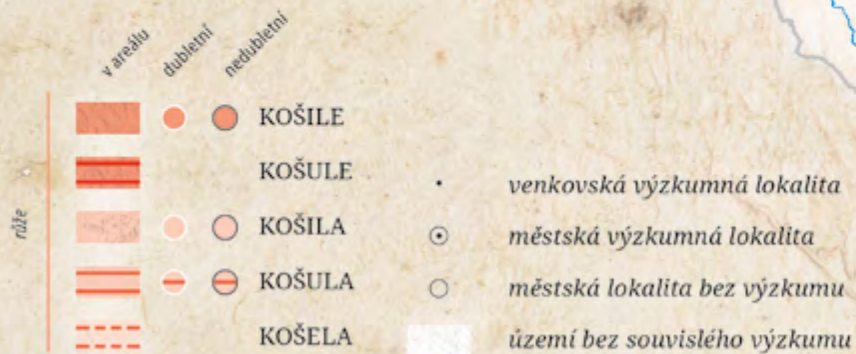
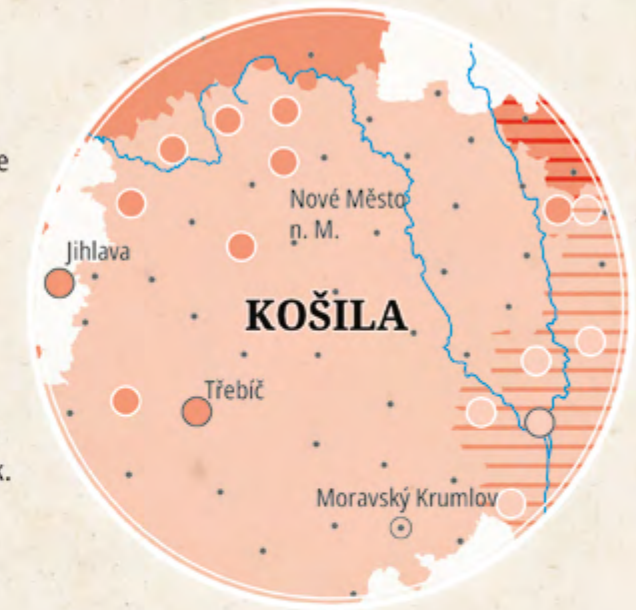
- Varvažov, okres Písek
letoz je laciná cibul
- Nové Syrovice, okres Třebíč
cibula žine do natí a je krkatá
- Cholina, okres Olomouc
je tam cebule ve stolěgo
- Paseky nad Jizerou, okres Semily
do bílího zeli se dáva ešte drobek kminu nebo i cibule
- Bruzovice, okres Frýdek-Místek
to už dycky se to zbiralo a šipky na slamjonku, potem česnek, cybula

KOŠILE VZOR RŮŽE

Femininum *košile* náleží k měkkému samohláskovému deklináčnickému typu (*vzor růže*). Slovo má svůj původ v latinském výrazu *casula*.

Na nářečních obměnách výrazu *košile* je dobře patrný rozdílný rozsah přehlásek 'a (> ě) > e a 'u > i'. S variantami s koncovkou -a, které reflektují neprovedenou přehlásku 'a (> ě) > e, se lze setkat východně od lineje Slavonice, Jihlava, Svitavy, Boskovice, Litovel, kdežto s obměnami s vnitřním vokálem u, odrážejícím neprovedenou přehlásku 'u > i, až od lineje Mikulov, Boskovice, Šumperk.

Lexém *košile* se v nářečích českého jazyka vyskytuje ve variantách se třemi různými vokály před konsonantem / (-i-, -u-, -e-) a se dvěma zakončeními (-e, -a). K rozsahu přehlásek 'u > i a 'a (> ě) > e viz výřez s. 32.

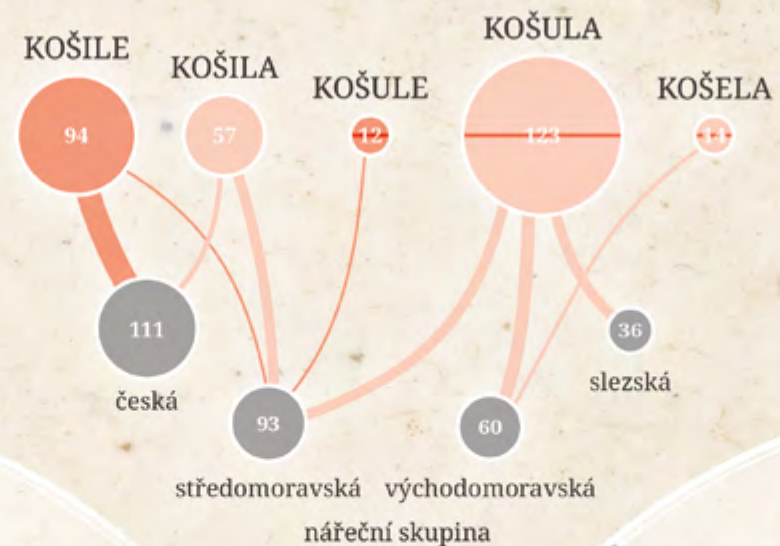
Za výchozí lze považovat variantu *košula* (tak už stč.); ta je rozšířena ve východní části středomoravských nářečí, na většině území nářečí východomoravských a v celém areálu nářečí slezských. Na severozápadě středomoravských nářečí je doložena podoba *košule*.

Varianty s vokálem *i* vznikly v důsledku provedení přehlásky 'u > i a výzkumem byly zachyceny v oblasti českých nářečí v užším smyslu (*košile*), v západní části středomoravských nářečí (*košila*), místy i jinde.

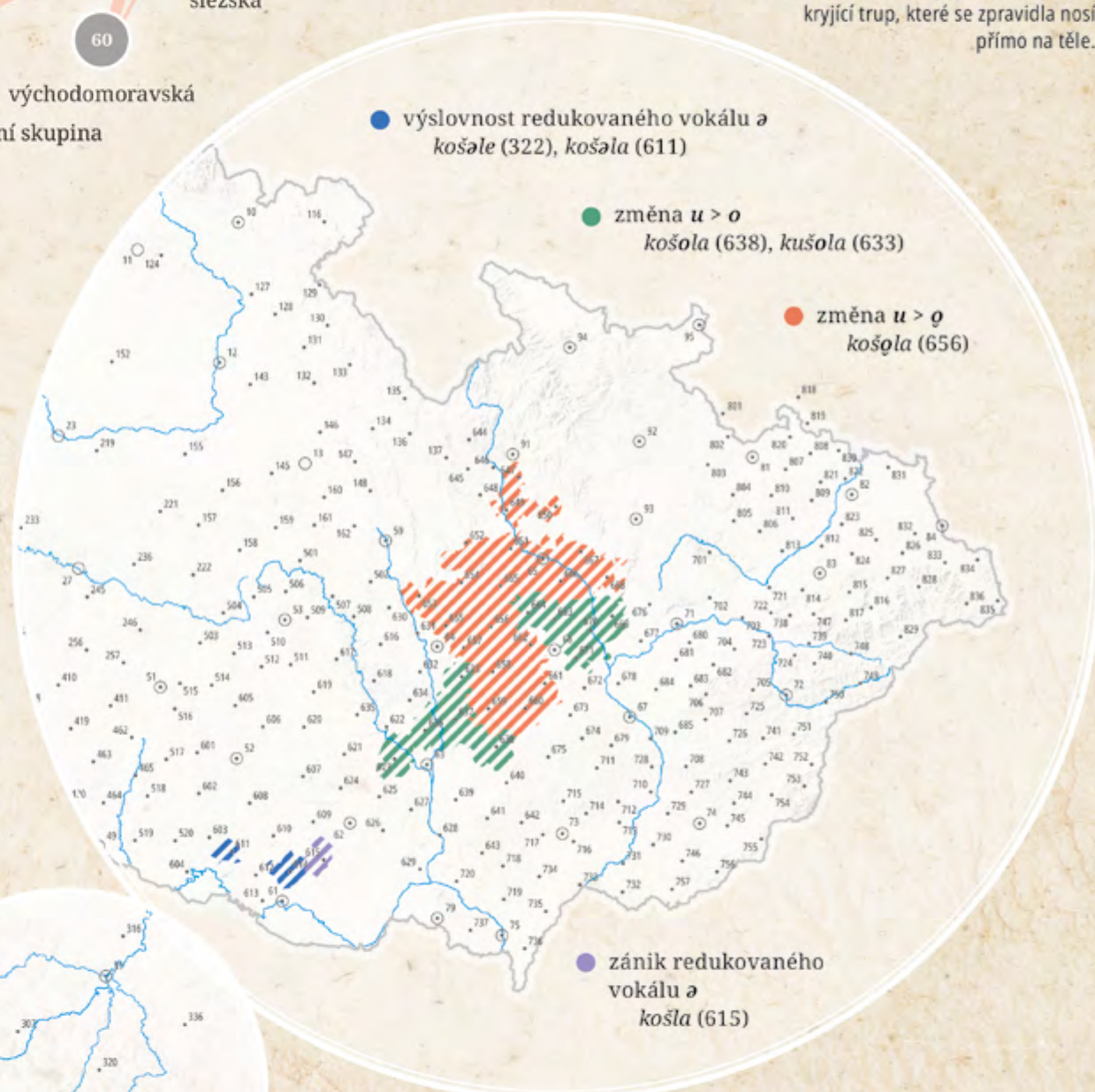
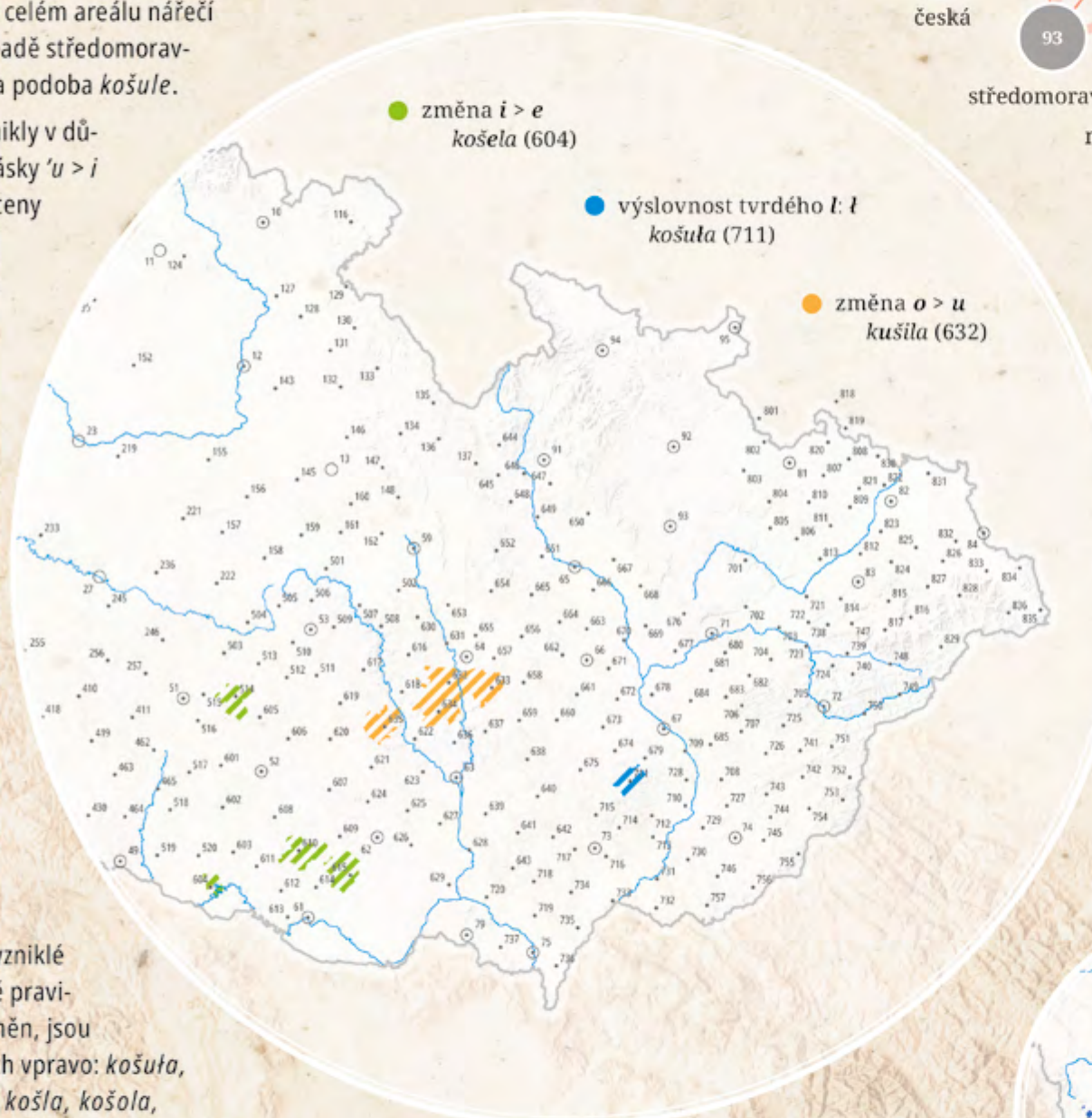
Varianta s vokálem *e* (*košela*) se objevuje v jižní části východomoravských nářečí. Na naše území se patrně rozšířila vlivem tzv. kopaničářské kolonizace. Tou je také vysvětlován vnitřní vokál *e*, nacházející se i ve slovenském ekvivalentu *košeľa*.

Další nářeční hláskové obměny výrazu *košile*, vzniklé působením více či méně pravidelných regionálních změn, jsou zaznamenány na mapách vpravo: *košula*, *košela*, *košale*, *košala*, *košla*, *košola*, *košgle*, *košqla*, *kušila* a *kušola*.

V nářečích českého jazyka se vyskytovalo také velké množství výrazů pro část košile. Například pro zadní díl nezastřený správně do dětských kalhot se používala pojmenování *čumec* (severovýchodní Čechy), *cumel* (Čechy a střední Morava), *culík* (střední Morava) nebo *cedítka* (Morava a Slezsko).

Slovo *košile* označuje primárně prádlo kryjící trup, které se zpravidla nosí přímo na těle.

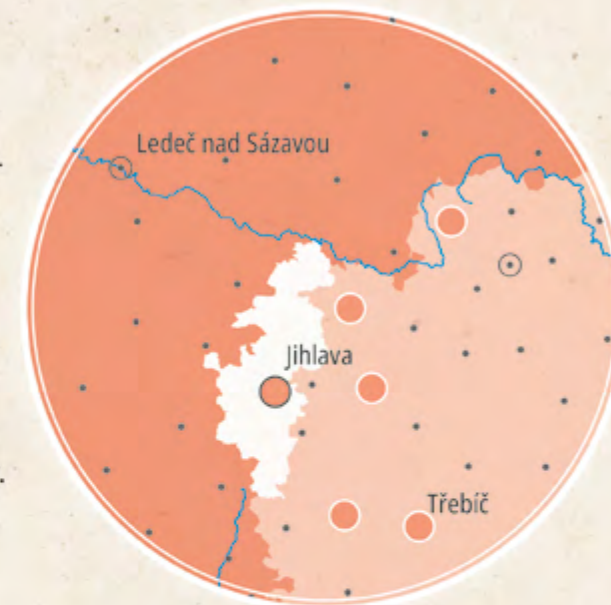
- Valašské Klobouky, okres Zlín
košula sa šila ze lňeného plátna
- Zlatá Koruna – Plešovice, okres Český Krumlov
čouhá ti košile s kalhot
- Pstruží, okres Frýdek-Místek
ta košula je už ale dobucena
- Vnorovy, okres Hodonín
čúhá ti košela z gatí
- Jilemnice, okres Semily
špinavá a rostərhaná košile vikukovala z vobou rukávu

CHVÍLE VZOR RŮŽE

Femininum *chvíle* patří k měkkému samohláskovému typu. Skloňuje se podle vzoru *růže*, výjimkou je tvar gen. pl. s nulovou koncovkou, již předchází krácení: *chvil*. Jde o přejetí starohornoněmeckého výrazu *hwīla* ‚chvíle‘.

Nářeční hranice nebývají ostré, což se projevuje mj. zvýšeným výskytem dublet v blízkosti předělů mezi areály s odlišnými nářečními jevy (často tam, kde se setkávají formy shodné se spisovným jazykem s formami nářečními). Je to i případ morfologických variant *chvíle* a *chvíla*: zejména v oblasti českomoravských nářečí nalezneme několik lokalit, kde byly při výzkumu zachyceny obě podoby.

- v areálu
- dubletní
- mezdubletní
- CHVÍLE
- CHVÍLA
- venkovská výzkumná lokalita
- městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

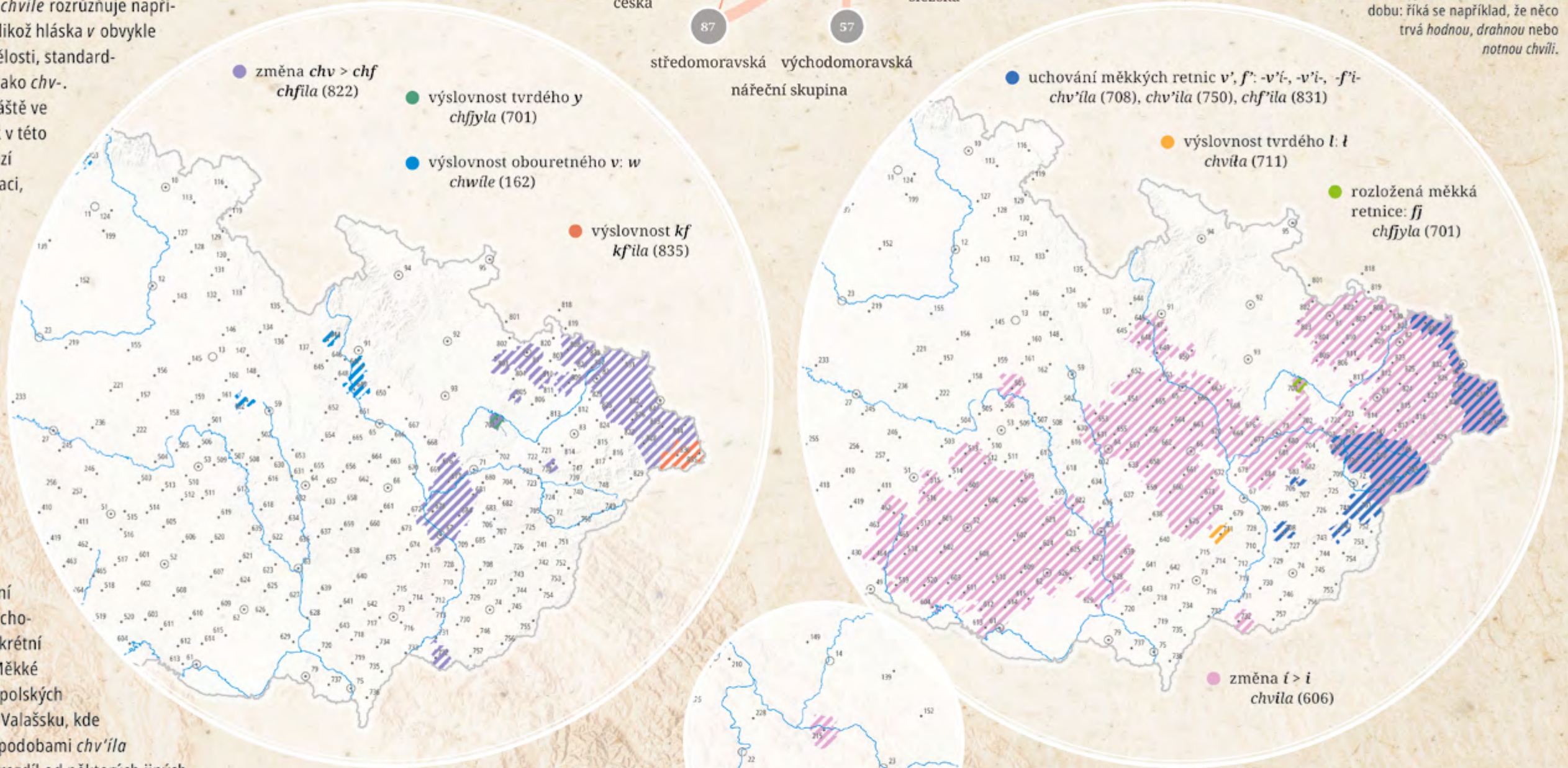
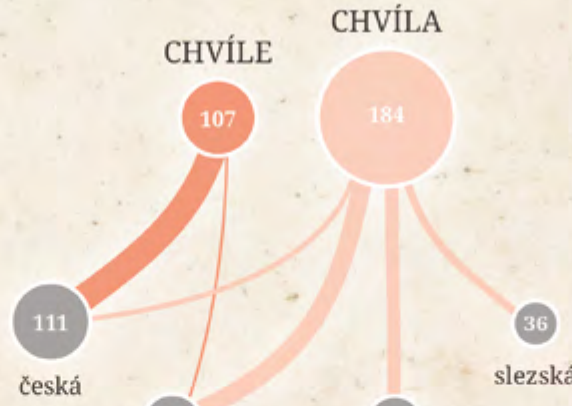

Chvíle je zpravidla kratší časový úsek, může se však jednat i o relativně delší dobu: říká se například, že něco *trvá hodnou, drahnou* nebo *notnou chvíli*.

Hranice areálů dvou variant zobrazených na hlavní mapě – *chvíle* a *chvíla* – víceméně odpovídá izoglose, která rozděluje území českého jazyka na základě (ne)provedení přehlásky 'a (> ě) > e (srov. ČJA 5, s. 50). Zatímco v českých nářečích v užším smyslu mimo jejich českomoravskou podskupinu byla tato přehláska provedena (*chvíle*), na východě území zůstala původní nepřehlasovaná podoba (*chvíla*).

Hláskově se femininum *chvíle* rozrůžňuje například ve svém násloví. Jelikož hláska v obvykle nevyvolává asimilaci znělosti, standardně se násloví vyslovuje jako *chv-*. V několika areálech, zvláště ve slezských nářečích, však v této hláskové skupině dochází k tzv. progresivní asimilaci, při níž se v přízřubě je předchozí neznělé souhlásce, a výsledkem je tak výslovnost *chf-* (více viz ČJA 5, 300). Dalším specifikem je výslovnost *kf-*, zachycená na jihovýchodě přechodových nářečí česko-polských v obcích Bukovec (835) a Dolní Lomná (836). Jelikož se navíc jedná o součást území, na němž došlo ke krácení samohlásek a kde se dochovály měkké retnice, konkrétní podoba zde zní *kf'ila*. Měkké retnice se kromě česko-polských nářečí vyskytují také na Valašsku, kde se nejčastěji setkáme s podobami *chv'ila* a *chv'ila* (krácení tu na rozdíl od některých jiných regionů probíhá nepravidelně). V nejsevernějším výběžku východomoravských nářečí, který je reprezentován obcí Spálov (701), byla zapsána specifická podoba *chfjyla* s rozloženou měkkou retnicí.

Stejný etymologický základ jako *chvíle* má i staročeský výraz *čila/č'ila*, z něž vzniklo v nářečích dosud užívané adverbium *včil/vč'íl* ,teď, nyní' (více viz ČJA 5, 388).

Jilemnice, okres Semily
přišla ta chvíle, mám třílet, mířím, mačkám, a vono nič

Studená, okres Jindřichův Hradec
jedna taková slabá chvíle a skazí člověku celý život

Rožnov pod Radhoštěm, okres Vsetín
pov'este nám něco, nech sa chvíla strátí

Pašovice, okres Uherské Hradiště
tetka sú okislí a co chvíla ih bolí f krku

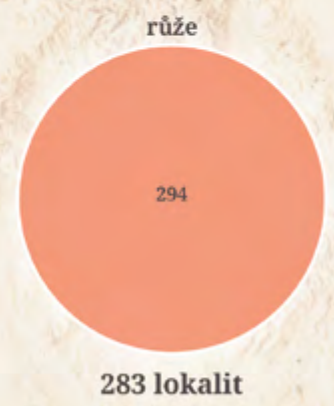
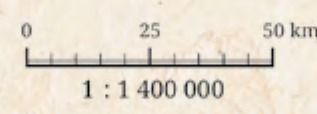
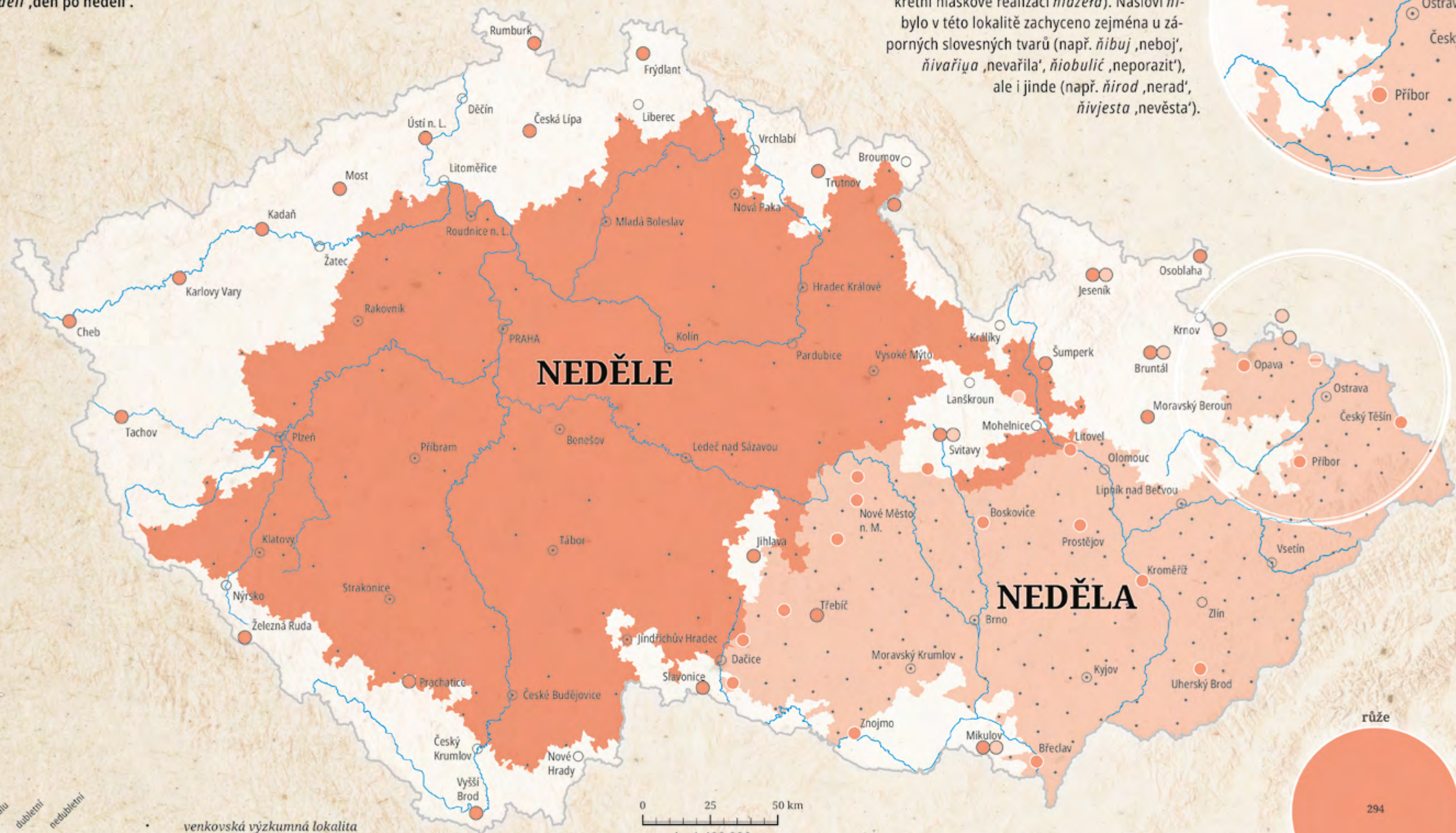
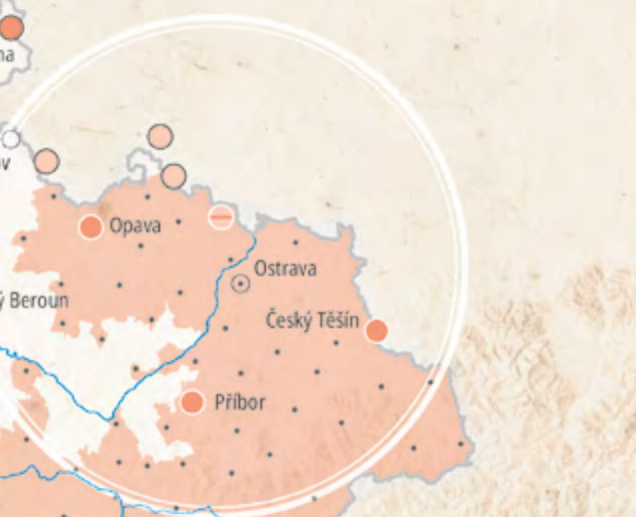
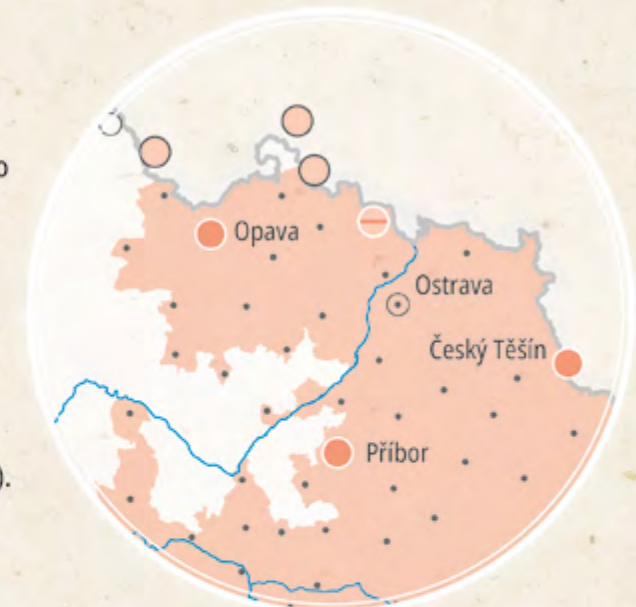
Studenka, okres Nový Jičín
přes chleř teš tam přečampu se, aby mi chřila ušla

NEDĚLE VZOR RŮŽE

Femininum *neděle* patří k měkkému samohláskovému typu skloňování (vzor *růže*). Je všeslovanského původu, skládá se ze základů slov *ne* a *dílo* (psl. **dělo*). Je od něj odvozeno i označení *pondělí* ‚den po neděli‘.

V Hati na Opavsku (830) byla vedle obvyklejšího tvaru *neděla* (v konkrétní hláskové realizaci *ňedžela*) zaznamenána dubleta *niděla* (v konkrétní hláskové realizaci *ňidžela*). Násloví *ni-* bylo v této lokalitě zachyceno zejména u záporných slovesných tvarů (např. *ňibuj* ‚neboj‘, *ňivařiŕa* ‚nevařila‘, *ňiobulić* ‚neporazit‘), ale i jinde (např. *ňirod* ‚nerad‘, *ňivjesta* ‚nevěsta‘).

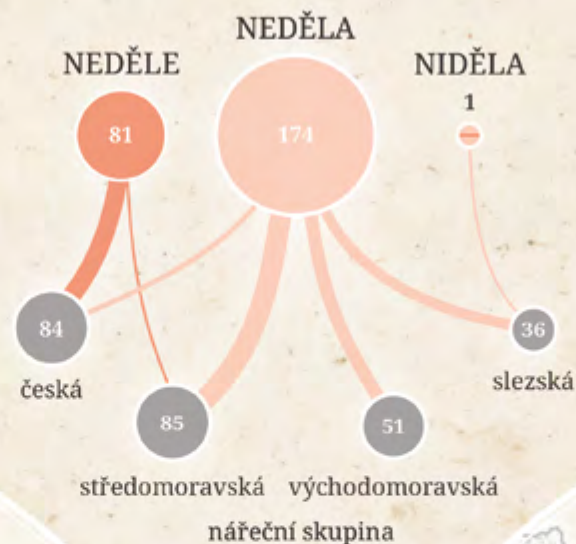

- v areálu
- dubletní
- nedubletní
- NEDĚLE
- NEDĚLA
- NIDĚLA
- venkovská výzkumná lokalita
- městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

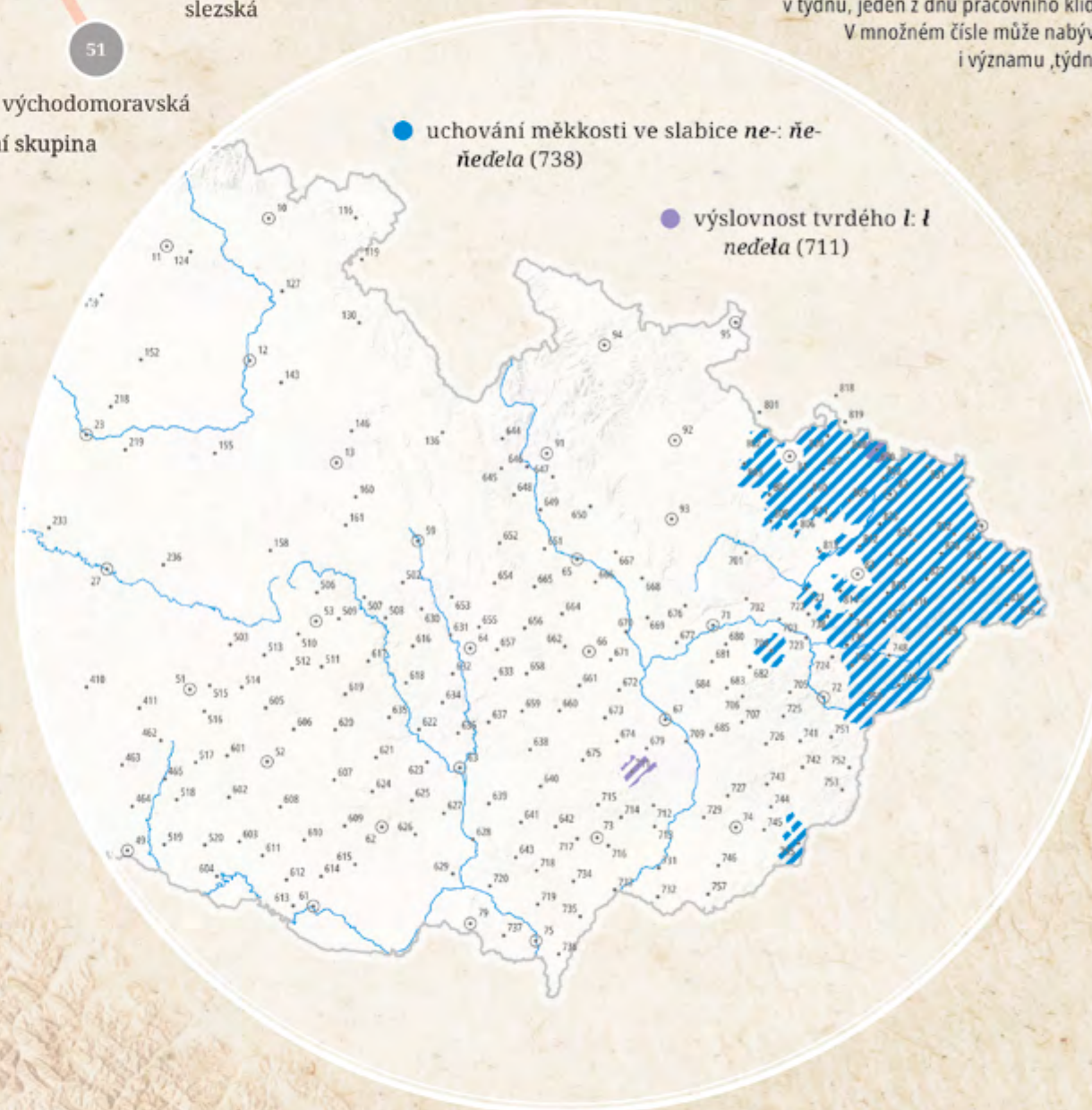
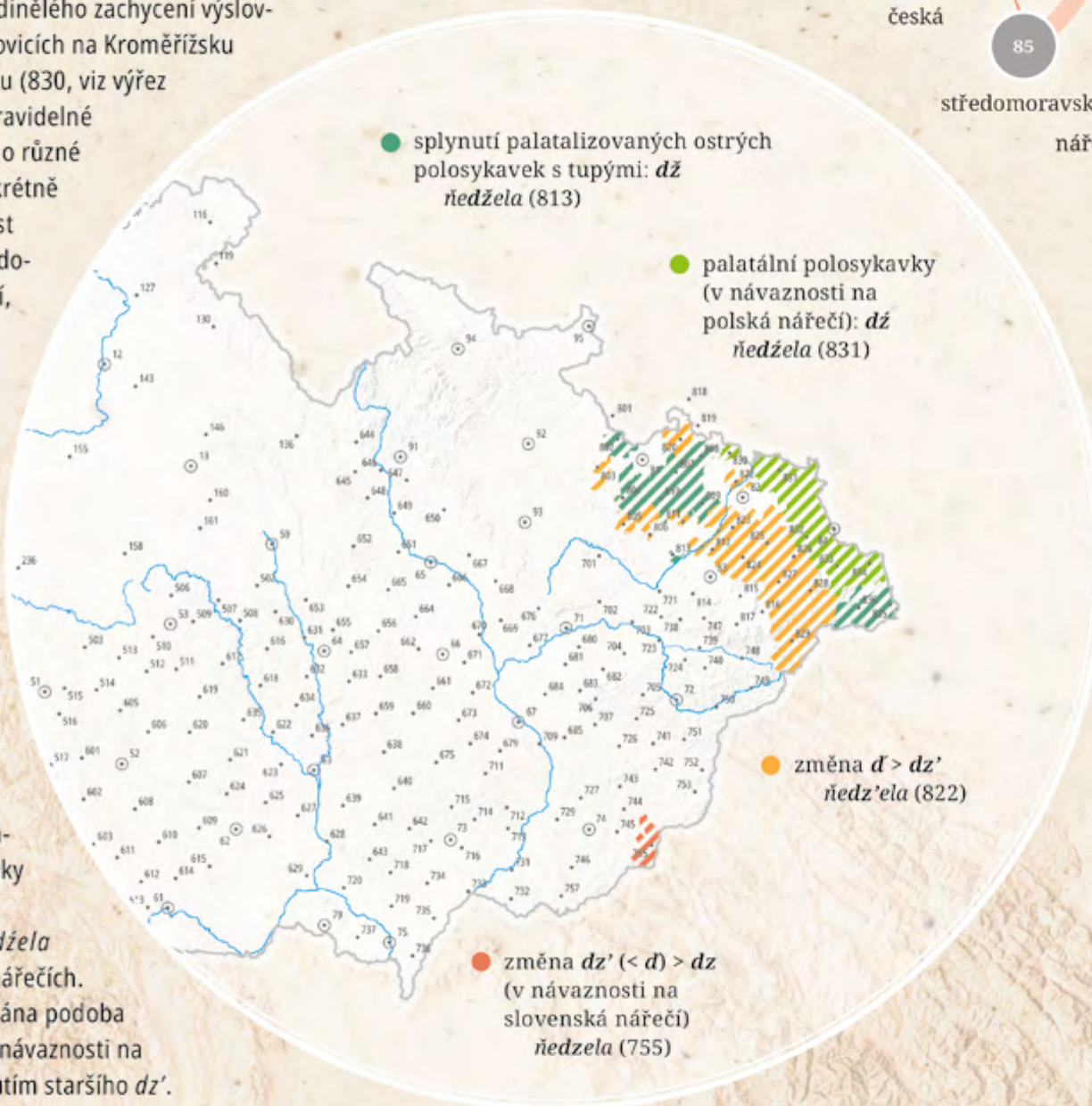
Hlavní morfologický rozdíl v nom. sg. feminina *neděle* spočívá v (ne)provedení přehlásky 'a (> ě) > e. Zatímco v českých nářečích v užším smyslu dominuje podoba *neděle*, v nářečích na Moravě a ve Slezsku zůstal zachován starší tvar *neděla*. Totéž rozložení je patrné např. u forem *chvíle* × *chvíla* (s. 34) a *svině* × *sviňa* (s. 38).

Hláskově se podoba nom. sg. od spisovného jazyka odlišuje až na samotném východě našeho území (viz mapy vpravo). Kromě ojedinělého zachycení výslovnosti tvrdého / v Cetechovicích na Kroměřížsku (711) a v Hati na Opavsku (830, viz výřez s. 36), se vždy jedná o pravidelné regionální obměny, a to o různé druhy palatalizace. Konkrétně jde o uchovanou měkkost v násloví (*ňe-*), která se dokládá ze slezských nářečí, přilehlého severního okraje východomoravských nářečí a odděleně z žitkové na Uherskohradištsku (755). Její rozsah je přitom o něco větší než u jiných slov s náslovným *ne-* (viz ČJA 5, 225). Dalším případem je výskyt palatalizovaných a palatálních polosy-kavek (asibilát) *dz'*, *dž*, případně splynutí palatalizované ostré polosy-kavky s tupou: *dž*. Výsledkem jsou formy *ňedz'ela*, *ňedžela* a *ňedžela* ve slezských nářečích. V žitkové byla zaznamenána podoba *ňedzela*, která vznikla v návaznosti na slovenská nářečí ztvrdnutím staršího *dz'*.

Některé neděle bývaly či dosud jsou významnými svátečními dny; k jejich pojmenování se využívají specifické přívlastky. Například poslední neděle před Velikonocemi se nejčastěji nazývá *květná* (též *kjetná*, *kjetová*), ale regionálně se objevují i označení *beránková*, *kocanková* nebo *palmová*. Pro předchozí, pátou postní neděli zase kromě označení *smrtná* existují i varianty *smrtelná*, *smrtedlná* nebo *smrtní*; na Chodsku se nazývá též *neděle humučení*.

Slovo *neděle* označuje sedmý den v týdnu, jeden z dnů pracovního klidu. V množném čísle může nabývat i významu 'týdny'.

Bozkov, okres Semily
nedele bila vot toho, abi se votpočivalo

Starý Hrozenkov, okres Uherské Hradiště
prindze ňedzela, abis celí dzeň pral a látal

Branka u Opavy, okres Opava
byla raz ňedžela a Tereza šla na Hradedz do kostela

Chodsko
di je nedele, dáme si nákú tu holbjčku piva

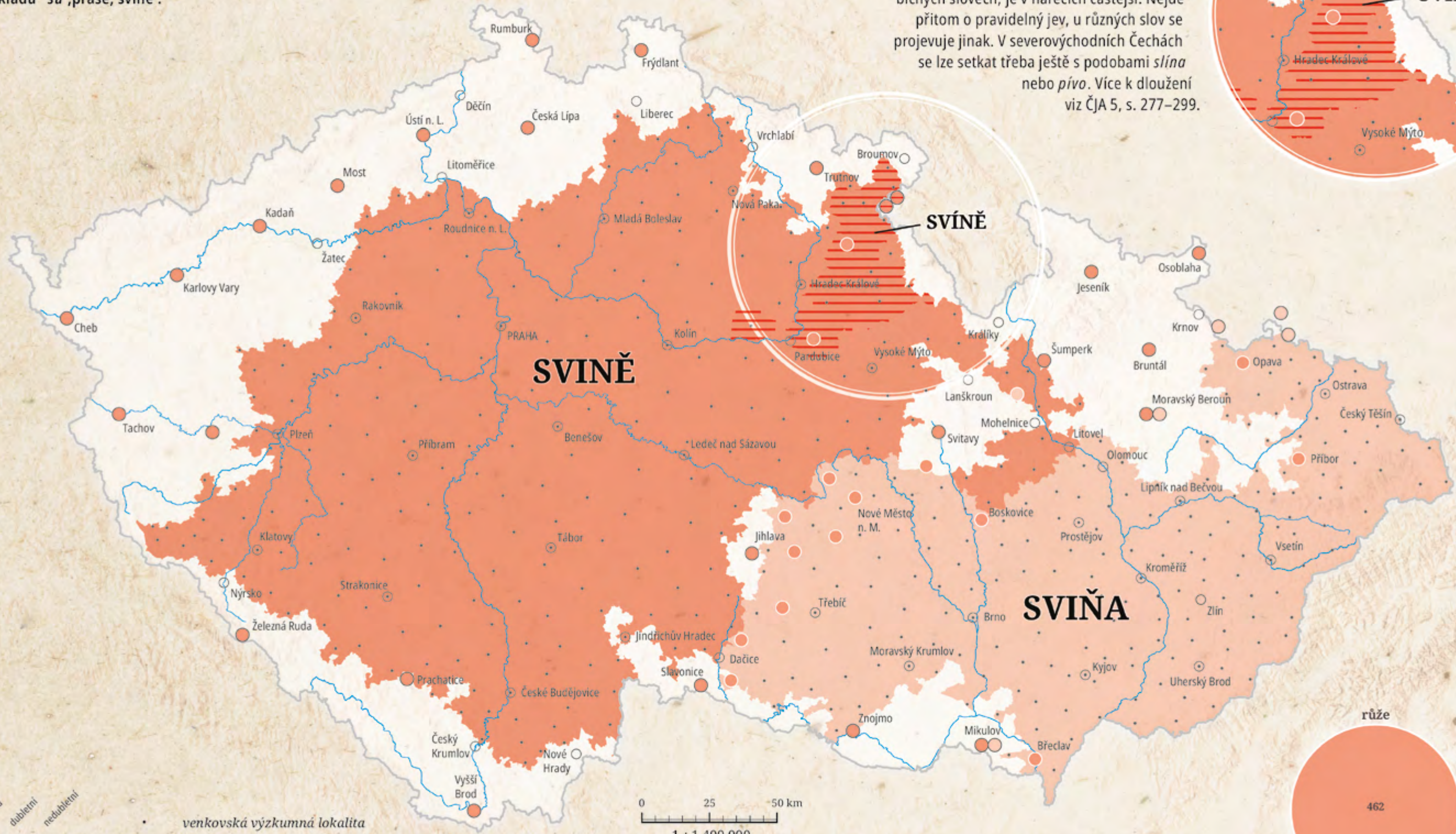
Metylovice, okres Frýdek-Místek
přišla černo ňedz'ela

SVINĚ VZOR RŮŽE

Femininum *svině* patří k měkkému samohláskovému typu skloňování (vzor *růže*). Jde o slovo všeslovanského původu (psl. **svinьja*), utvořené z ie. základu **sū* ‚prase, svině‘.

V části severovýchodočeských nářečí vznikla zdlužením *i > i̯* forma *svíně*. Dloužení kořenné samohlásky, zvláště v původně dvouslabičných slovech, je v nářečích častější. Nejde přitom o pravidelný jev, u různých slov se projevuje jinak. V severovýchodních Čechách se lze setkat třeba ještě s podobami *slína* nebo *pívo*. Více k dloužení viz ČJA 5, s. 277–299.

- venkovská výzkumná lokalita
- ⊙ městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- ░ území bez souvislého výzkumu

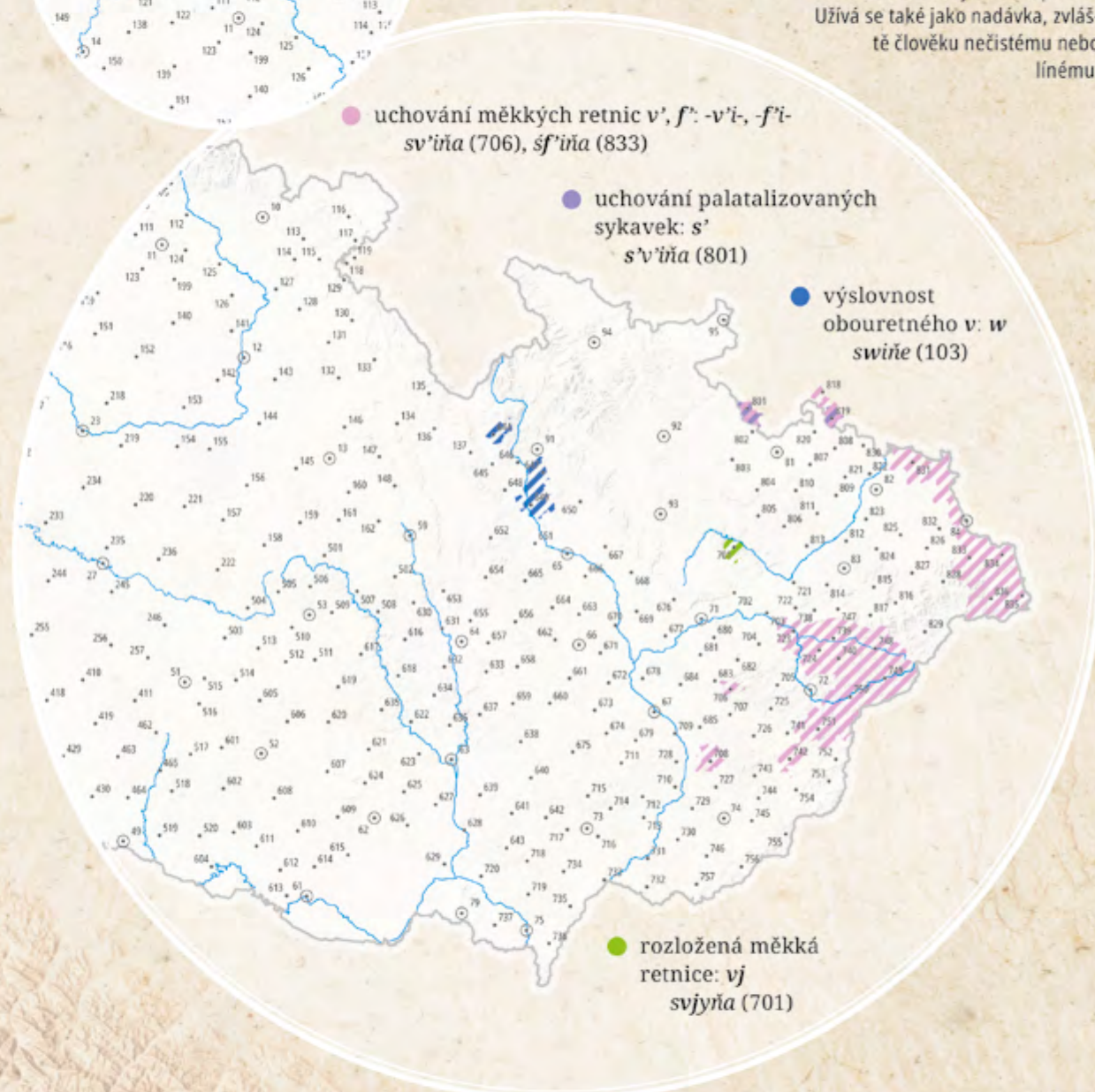
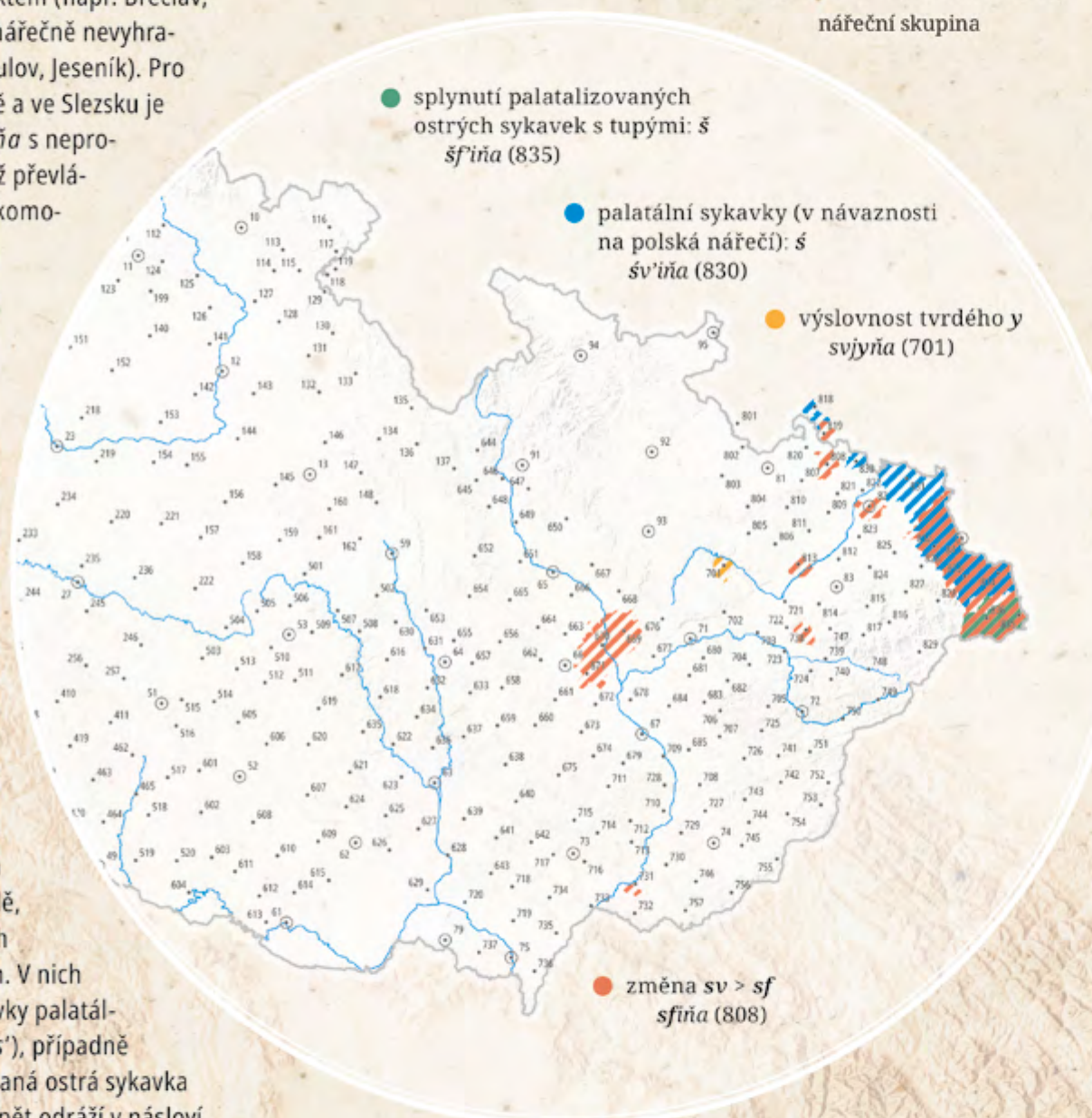

Téměř na celém území českých nářečí v užším smyslu s přesahem do sev. úseku centrální podskupiny nářečí středomoravských dominuje podoba *svině* s provedenou přehláskou 'a (> ě) > e (na severovýchodě se zdloženým vokálem *i*: *svině*); pronikla i do mluvy některých moravských a slezských měst nacházejících se u hranic území s tradičním dialektem (např. Břeclav, Opava) nebo ležících v nářečně nevyhraněné oblasti (např. Mikulov, Jeseník). Pro zbytek nářečí na Moravě a ve Slezsku je typická starší forma *sviňa* s neprovedenou přehláskou, jež převládá i v oblasti nářečí českomoravských.

Formy *svině*, *sviňa* existují v různých hláskových obměnách (viz mapy vpravo). Na Zábřežsku a odděleně v Poniklé na Semilsku (103) byla zachycena výslovnost s obouretným *v* (*sviňve*). Další obměna iniciální pozice je důsledkem tzv. progresivní asimilace znělosti, vlivem níž vzniklo náslovné *sf-*; vyskytuje se v části nářečí čuháckých (*sf'iňa*) a dále na východě, zejména v přechodových nářečích česko-polských. V nich byly zaznamenány sykavky palatální (*ś*) a palatalizované (*s'*), případně zde splynula palatalizovaná ostrá sykavka (*s'*) s tupou (*ś*), což se opět odráží v násloví. Navíc se v některých zdejších lokalitách dochovaly měkké retnice – konkrétní hláskové podoby jsou tedy např. *śfiňa* nebo *śfiňa*. S měkkými retnicemi se lze setkat také v sousedních východomoravských nářečích, kompaktní areál vytvářejí na Valašsku. Specifická výslovnost byla zachycena v obci Spálov na Novojičínsku (701), kde po rozložení měkké retnici následuje *y*: *svjyňa*.

Slovo *svině* označuje samici prasat. Užívá se také jako nadávka, zvláště člověku nečistému nebo línému.

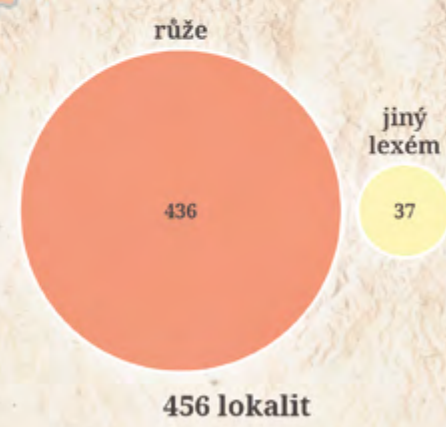
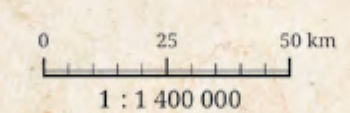
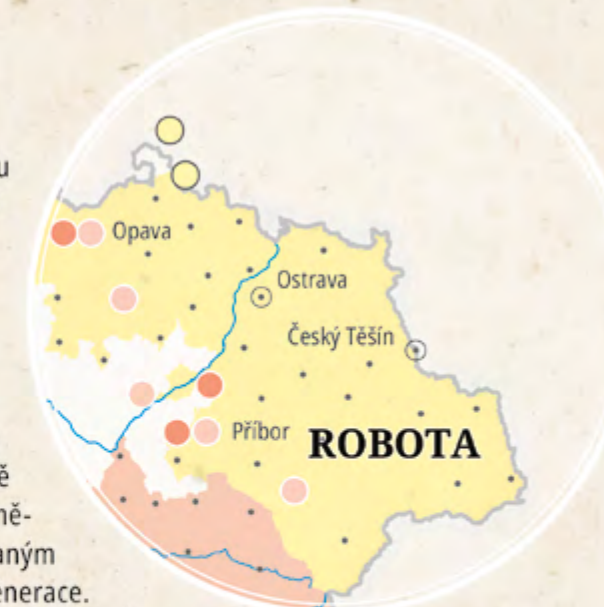
- Borek-Bezník, okres Jičín
doma bila sviňve soupraší, kerá se nevprasila, a museli ji zabít
- Blata
sviňve stála pot stromem a rochala
- Loukov, okres Kroměříž
zas se sfiňa prasé
- Starovičky, okres Břeclav
měvali sme tech prasátek hodně, aš štrnáct měvala jedna tá sviňa
- Luhačovicko
sviňa sa nám hučí, mosi ke kancovi
- Jablunkov, okres Frýdek-Místek
bulči jak śfiňa fpomyjach

PRÁCE VZOR RŮŽE

Femininum *práce* náleží k měkkému samohláskovému typu skloňování (vzor *růže*). Slovo *práce*, psl. **portja*, v původním významu ‚poslání s určitým úkolem, cílem‘, je pravděpodobně odvozeno od psl. slovesa **portiti* ‚poslat‘, v češtině nedoloženého. Vztahuje se k ie. kořeni **per-* ‚pronikat, jít, přenášet‘.

Ve slezských nářečích a ve dvou bodech východomoravských nářečí byl zachycen výraz *robot* (z psl. **orbota*, to odvozeno od **orbъ* ‚otrok‘), většinou jako nedubletní, avšak ve Spálově na Novojičínsku (701), v Žitkové na Uherskohradištsku (755) a v několika lokalitách ve slezských nářečích dubletně s lexémem *práce* (v hláskových obměnách *prace*, *praca*), zaznamenaným u mladší generace.

- PRÁCE
- PRÁCA
- ROBOTA
- v areálu
- dubletní
- nedubletní
- venkovská výzkumná lokalita
- ⊙ městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

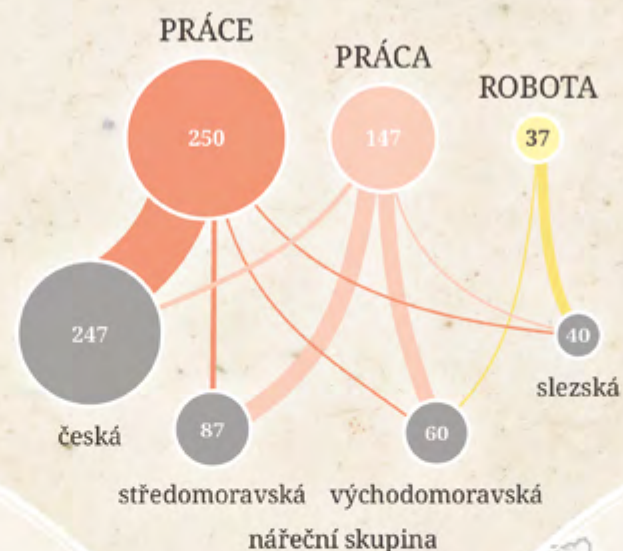
V Čechách byla nářečním výzkumem zachycena podoba *práce*, na Moravě *práca*. Územně výrazný morfologický rozdíl *práca* × *práce* vznikl v důsledku (ne)provedení přehlásky 'a (> ě) > e. Přehlasovaná podoba *práce* zabírá kromě českých nářečí v užším smyslu také sz. část středomoravských nářečí, naopak v úseku českomoravských nářečí je častější varianta *práca*.

Zachycené výrazy se dokládají též v různých hláskových obměnách (viz mapy vpravo). Na jižní Moravě, zejména v židlochovickém typu jižní podskupiny středomoravských nářečí (na Znojemsku, Brněnsku a Břeclavsku), byla zaznamenána varianta *práca* s labializovaným á. Je to výsledek změny *á* > *ǎ*, která vedla k zaokrouhlené výslovnosti vokálu (srov. např. též *kovǎrňa*, s. 23). Tato změna je charakteristická pro jižnější části středomoravských nářečí.

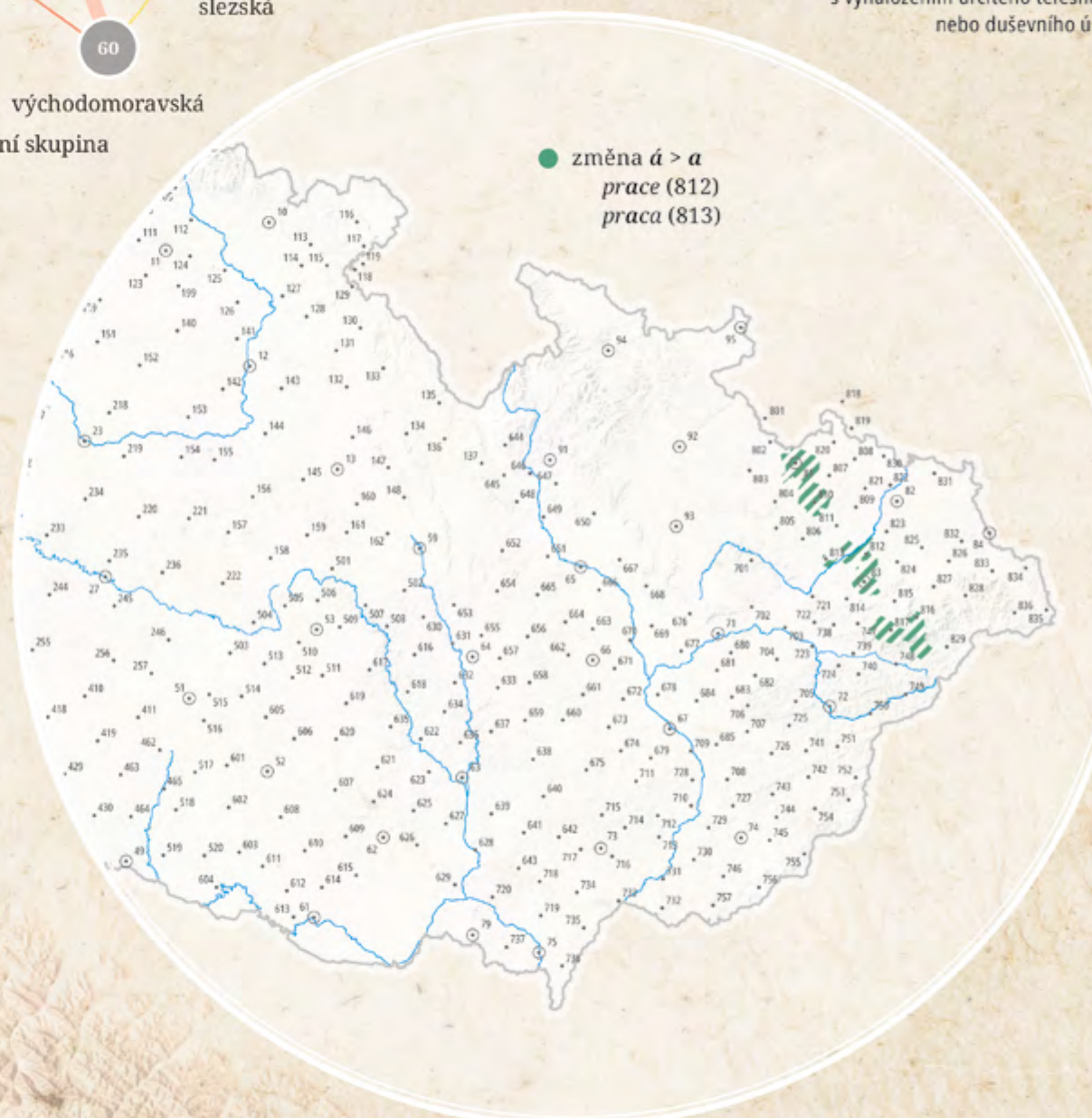
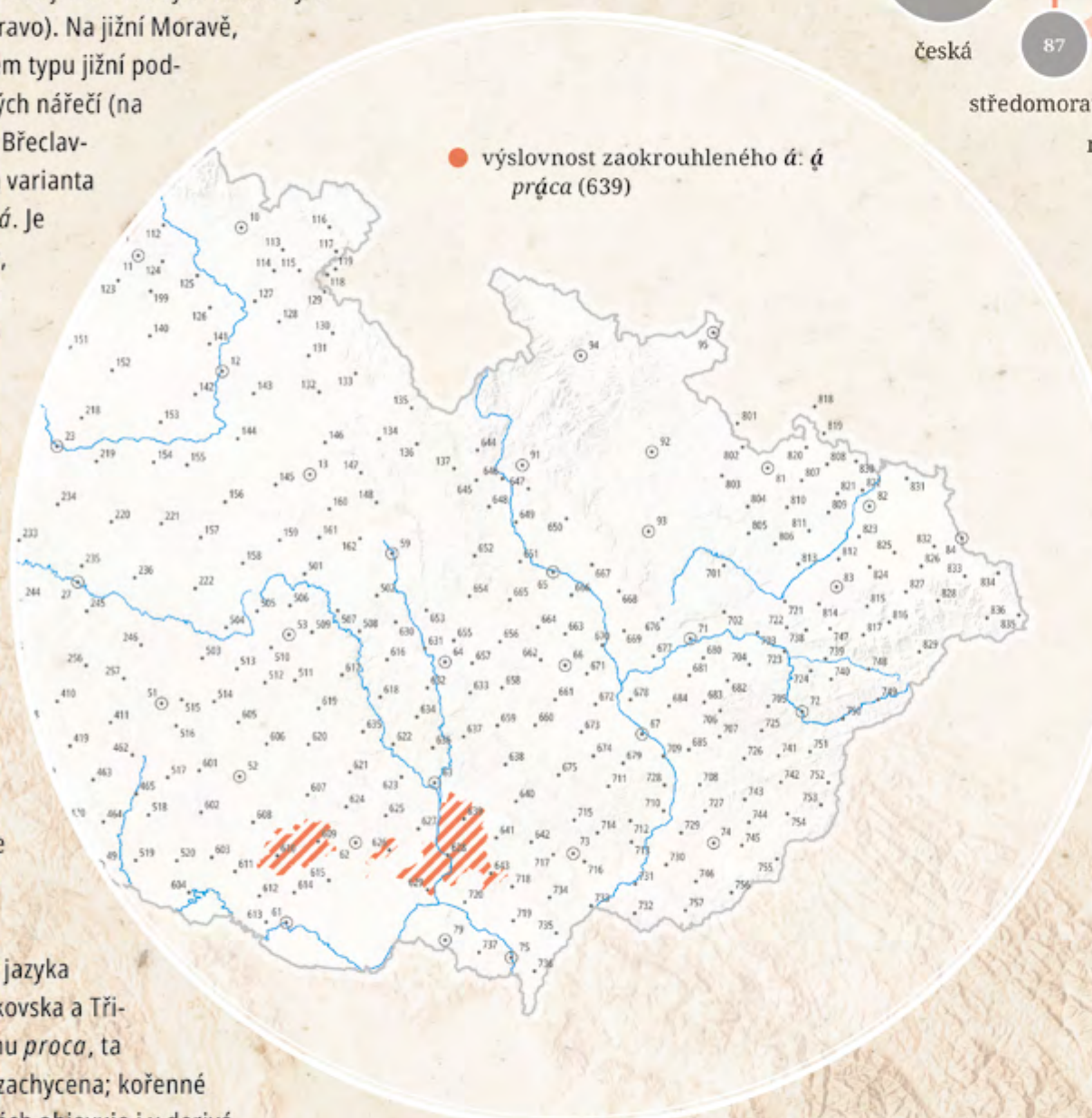
V části slezských nářečí jsou jako dubletní s výrazem *robota* užívány podoby *praca* a *prace* se zkrácenými dlouhými samohláskami, což je společný rys všech slezských dialektů.

Zdroje Archivu lidového jazyka ještě dokládají z Jablunkovska a Třínecka hláskovou obměnu *proca*, ta však výzkumem nebyla zachycena; kořenné *o* se v dotčených lokalitách objevuje i v derivátech *procný*, *procně*, *procnó* aj.

Ve slezských nářečích a ve dvou lokalitách východomoravských nářečí se pro účelnou, užitečnou činnost prováděnou s vynaložením určitého úsilí užívá výraz *robota*. V Žitkové na Uherskohradištsku (755) můžeme v případě tohoto lexému hovořit o návaznosti na slovenštinu (v kopaničářských nářečích, kam obec svým dialektem přísluší, existuje mnoho lexikálních prostředků shodných se slovenským jazykem).

Práce je účelná lidská činnost konaná s vynaložením určitého tělesného nebo duševního úsilí.

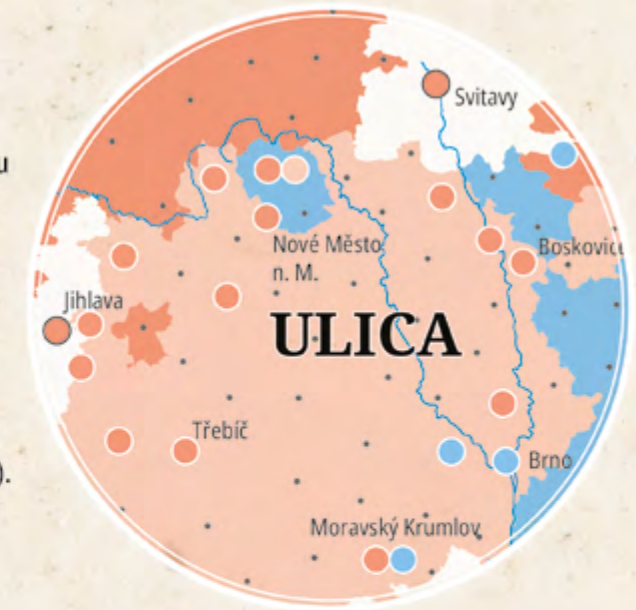
- Hlučov, okres Prostějov
Jozev nechťel metló se na náspech oháňet, že pře to je ropská práca
- Chodsko
práce se muší delát s chuťí, potom hubijvá
- Ostrava – Polanka nad Odrou, okres Ostrava
robota doma, ta se zastadz' data
- Valašské Klobouky, okres Zlín
toš to vám byla robečka dričná, samá práca
- Paseky nad Jizerou, okres Semily
tobje tá práce zrouna vod ruki neletí

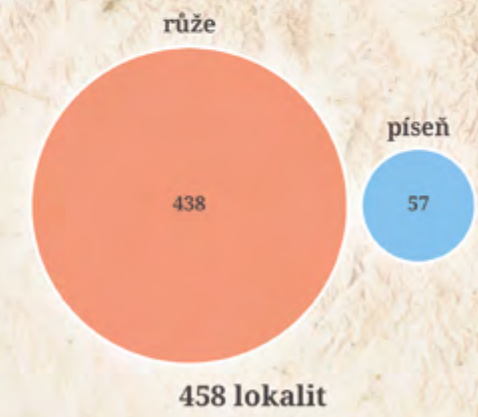
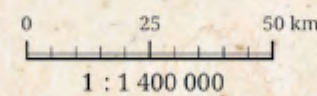
ULICE VZOR RŮŽE

Femininum *ulice* náleží k měkkému samohláskovému skloňovacímu typu (vzor *růže*). Z psl. **ulica*, v původním významu asi 'úzký průchod vyhloubený, vysekaný v terénu', které souvisí s ie. **aulo-* 'podlouhlá dutina, trubice' (stejného původu je substantivum *úl*).

Zatímco v českých nářečích v užším smyslu (kromě náchodského úseku) byla nářečním výzkumem zachycena jediná podoba *ulice*, na zbývajícím území je situace pestřejší. Na Moravě a ve Slezsku byly v mnoha venkovských i městských výzkumných lokalitách zaznamenány dublety, v Kadově v okrese Žďár nad Sázavou (506) tripleta: *ulice*, *ulic*, *ulica* (ta navíc se starší hláskovou variantou *hulica*).

- venkovská výzkumná lokalita
- ⊙ městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

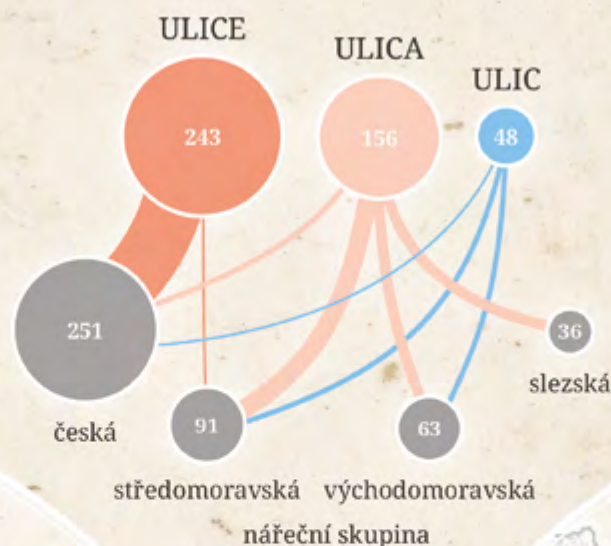

V Čechách a v sz. úseku středomoravských nářečí byla nářečním výzkumem zachycena podoba *ulice*, shodná se spisovným jazykem; vznikla v důsledku provedení přehlásky 'a (> ě) > e'. Na Moravě a ve Slezsku dominuje starší forma *ulica* s neprovedenou přehláskou.

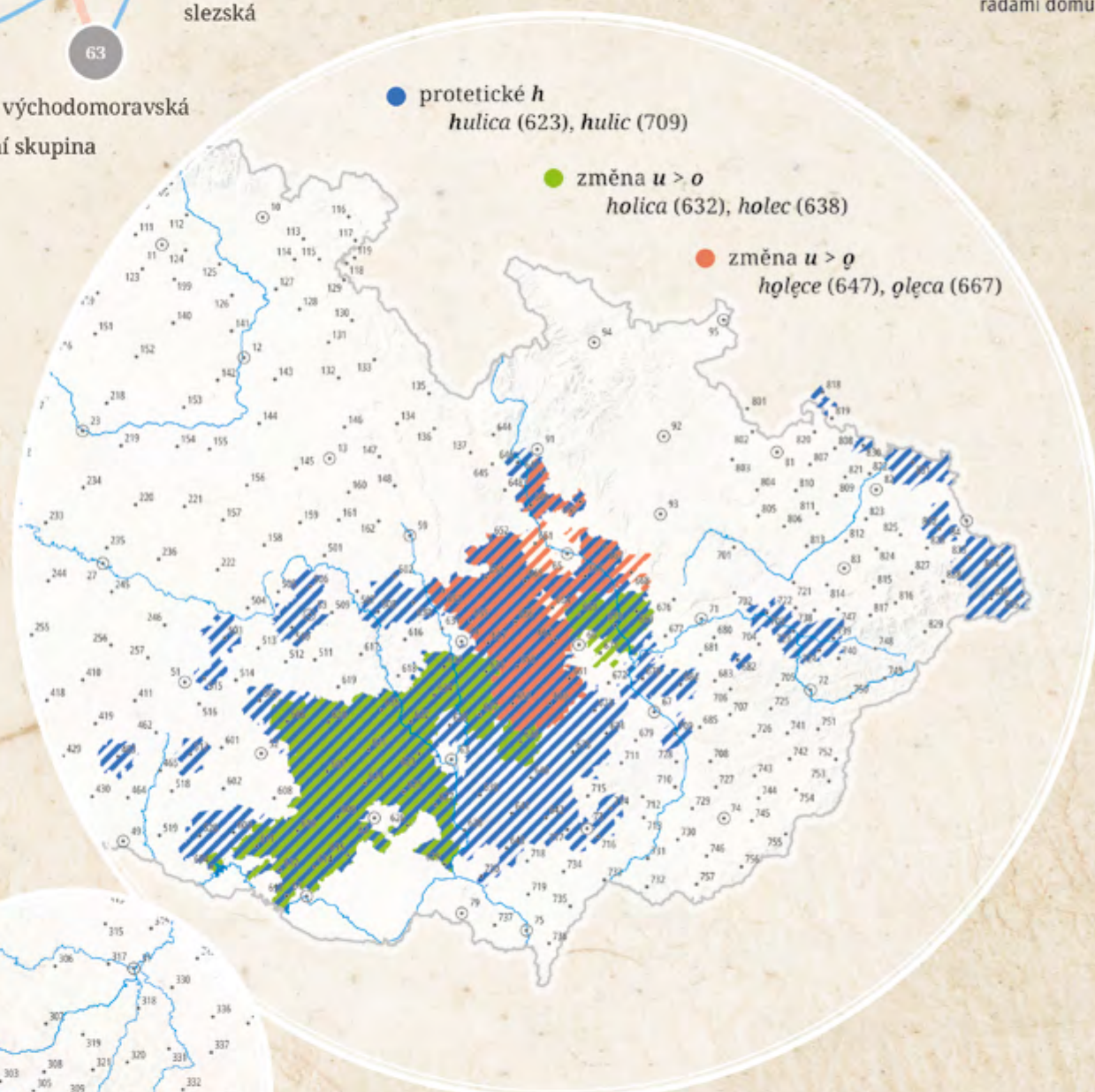
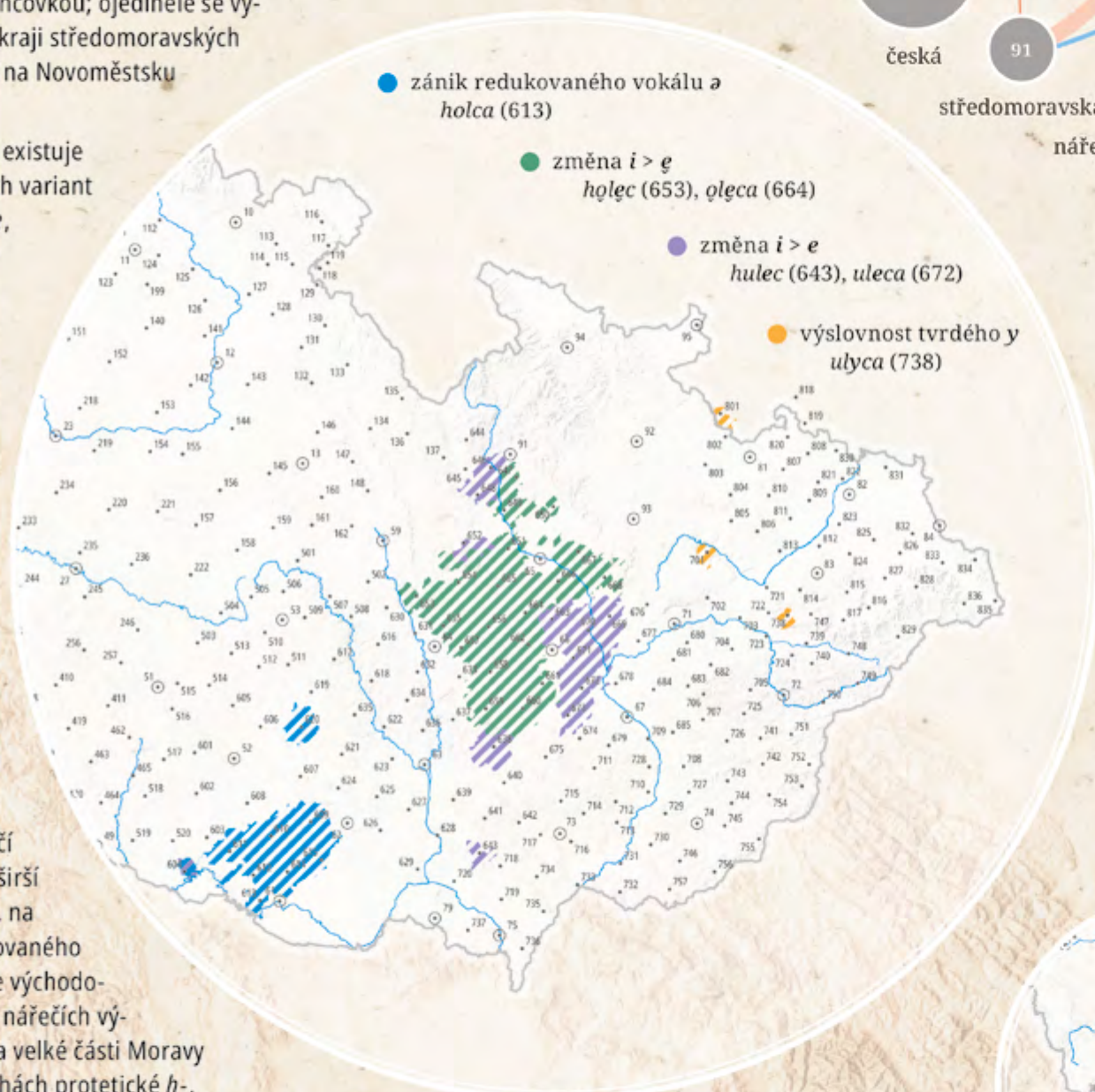
V jv. úseku středomoravských nářečí s přesahem do nářečí východomoravských byla zaznamenána forma *ulic* s nulovou koncovkou; ojediněle se vyskytuje rovněž na sev. okraji středomoravských nářečí a na Kladsku, též na Novoměstsku (viz výřez s. 42).

Na Moravě a ve Slezsku existuje mnoho dalších nářečních variant slova *ulice* (např. *hulice*, *hulece*, *hqlęce*, *hulica*, *huleca*, *holica*, *holca*, *holeca*, *hqlęca*, *ulyca*, *hulic*, *hulec*, *hqlęc*), které vznikly působením velkého množství hláskových změn (viz mapy vpravo) a často i jejich různými kombinacemi: 1. v části středomoravských nářečí změna *u > o* (v jejich centrální podskupině s širší výslovností *o*, tedy *o*); 2. v centrálním úseku středomoravských nářečí změna *i > e* (většinou s širší výslovností *e*, tedy *e*); 3. na Znojemsku zánik redukovaného vokálu *a*; 4. ojediněle ve východomoravských a slezských nářečích výslovnost tvrdého *y*; 5. na velké části Moravy a Slezska a místy i v Čechách protetické *h*-.

Pozornost zaslouží oblast výskytu podob s *h*-, která je mimořádně rozsáhlá. Zahrnuje v podstatě celá středomoravská nářečí a zasahuje i do nářečí českomoravských a východomoravských (zejména na sev. okraj Valašska). Odděleně se proteze u tohoto slova vyskytuje ještě v přechodových nářečích česko-polských a na Chodsku. Územní rozsah ukazují na to, že obměny s protetickým *h*- měly dříve větší rozšíření.

Ulice je veřejná cesta mezi dvěma řadami domů.

Držkov, okres Jablonec nad Nisou
*taková prutká ulice je nahoru
a tam bila taková hospoda ňiská*

Kladno, okres Kladno
*ulice bila plná lidu, i na ulici
se čekalo a místnozd bila nabitá*

Suchý, okres Blansko
*vrchní konec, to bělo pár baráku,
potsetku, aňi to neběla hqlęca*

Kobyly, okres Břeclav
hulic

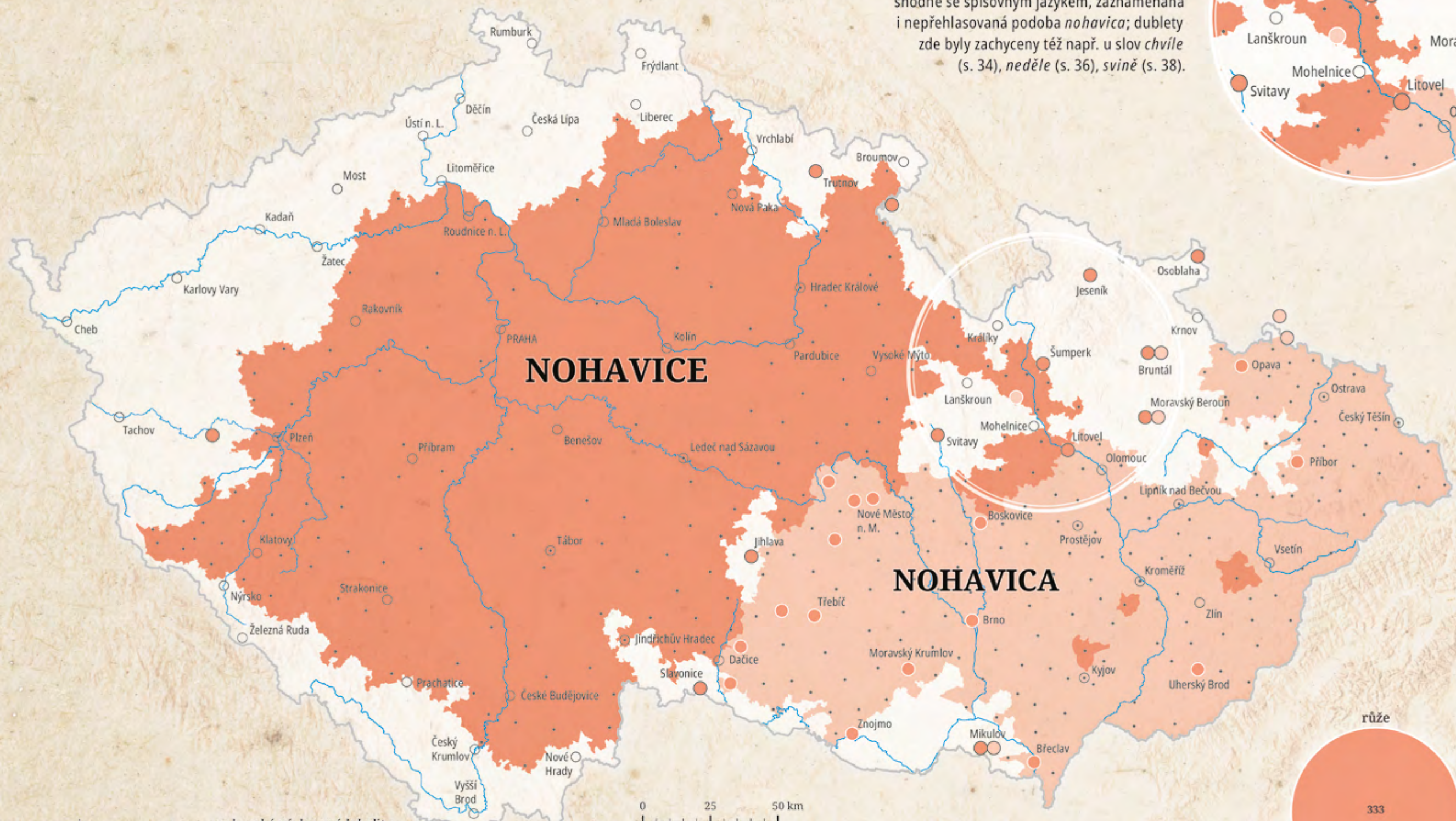
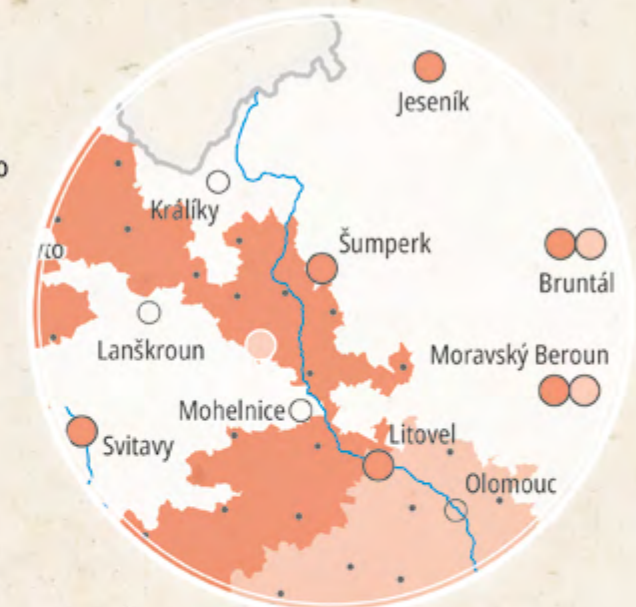
Luhačovice
otkát pokát tá ulica vede?

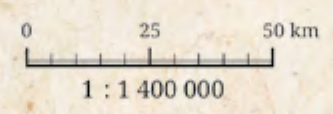
NOHAVICE VZOR RŮŽE

Femininum *nohavice* náleží k měkkému samohláskovému typu skloňování (vzor *růže*). Bylo utvořeno od *noha* (psl. **noga*) pravděpodobně analogicky podle *rukavice* (ta od *rukáv*, kdežto **nogavъ* doložen není).

V Lupěném na Zábřežsku (648), které náleží do areálu s provedenou přehláskou 'a (> ě) > e, byla vedle přehlasované podoby *nohavice*, shodné se spisovným jazykem, zaznamenána i nepřehlasovaná podoba *nohavica*; dublety zde byly zachyceny též např. u slov *chvíle* (s. 34), *neděle* (s. 36), *svině* (s. 38).

- varešiu
- dubletní
- nedubletní
- venkovská výzkumná lokalita
- ⊙ městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu
- NOHAVICE
- NOHAVICA

V českých nářečích v užším smyslu a přílehlém sz. úseku středomoravských nářečí byla nářečním výzkumem zachycena podoba *nohavice*, na zbývajícím území dominuje tvar *nohavica*. Územně výrazný morfologický rozdíl *nohavica* × *nohavice* vznikl v důsledku (ne)provedení přehlásky 'a (> ě) > e.

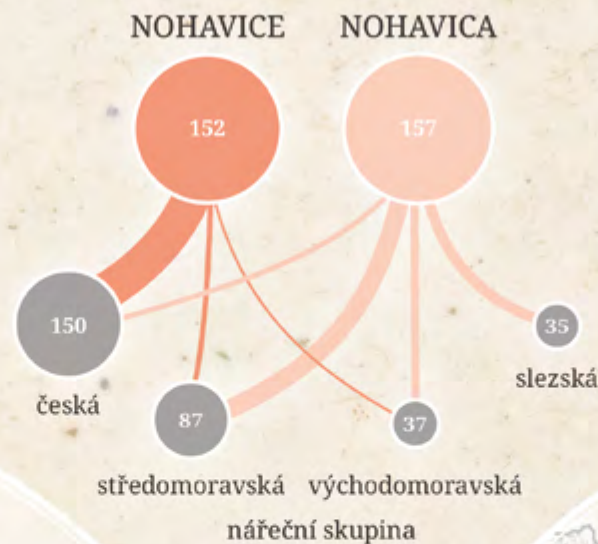
Formy *nohavice* a *nohavica* se vyskytují v různých hláskových obměnách (viz mapy vpravo). Na Zábřežsku a odděleně v Úlibicích na Jičínsku (123) a Věštíně na Žďársku (508) byla

zaznamenána výslovnost s obouretným *w*. Na Chodsku byla zapsána podoba *noháce*; *á* se tu vyslovuje široce s náznakem *e*. Na Tišnovsku je užívána varianta *nuhavica* odrážející změnu *o > u*, která je pro nářečí horského typu charakteristická. Působením změny *avi > aji* vznikla podoba *nohajica*, doložená ze západního Opavska; zaniknutím *i* ve skupině *aji* zde vznikla i obměna *nohajca*. Tato změna byla registrována též v Hlavňově na Náchodsku (116) a na Domažlicku: *nohajce*.

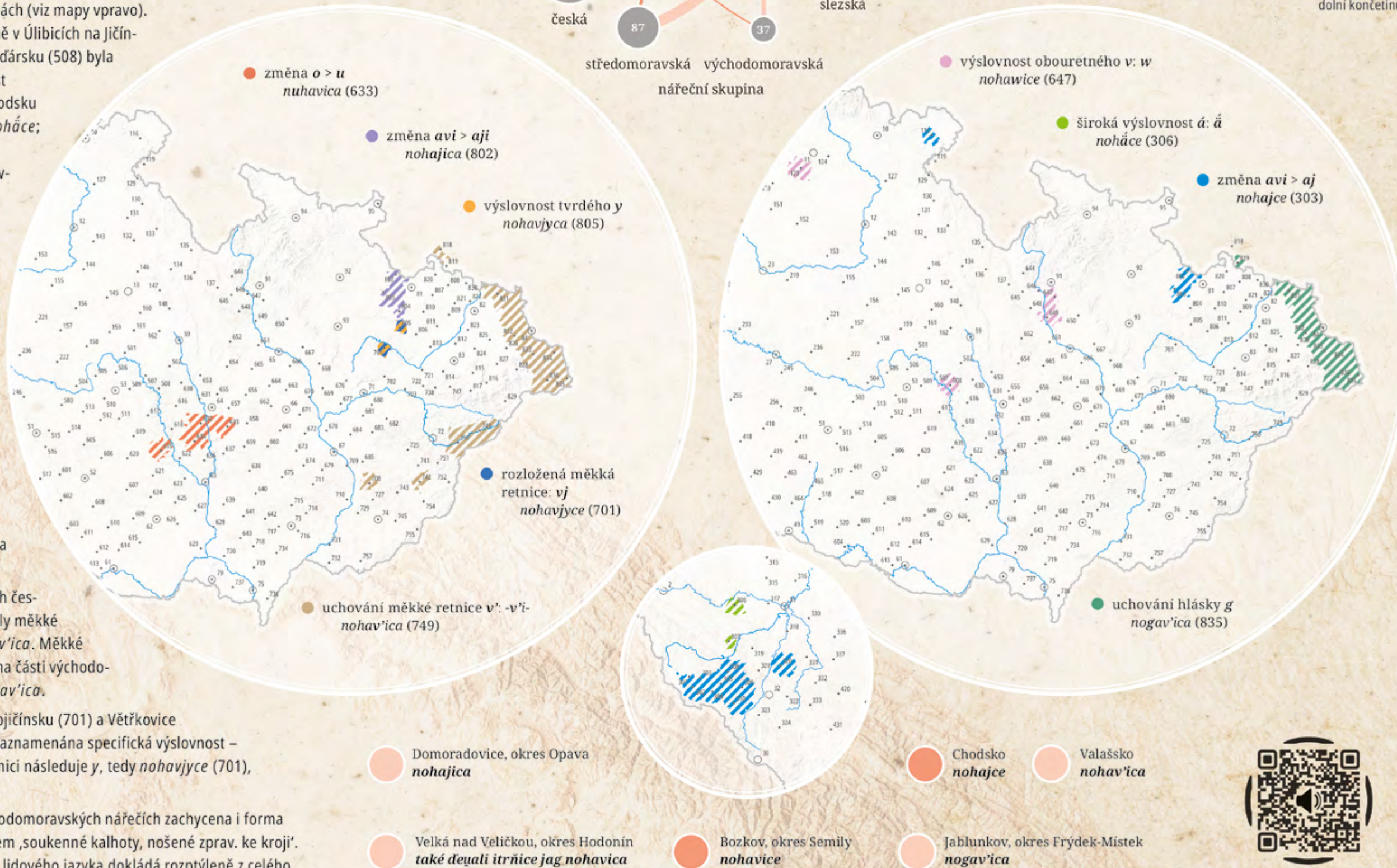
V přechodových nářečích česko-polských se dochovaly měkké retnice i hláska *g*: *nogav'ica*. Měkké retnice se udržely také na části východomoravských nářečí: *nohav'ica*.

V obcích Spálov na Novojičínsku (701) a Větrkovice na Opavsku (805) byla zaznamenána specifická výslovnost – po rozložení měkké retnici následuje *y*, tedy *nohavjyce* (701), *nohavjyca* (805).

Výzkumem byla ve východomoravských nářečích zachycena i forma *nohavice* plt. s významem ‚soukenné kalhoty, nošené zprav. ke kroji‘. Tuto formu navíc Archiv lidového jazyka dokládá rozptýleně z celého území ve významu ‚kalhoty vůbec‘.

Nohavice je část kalhot, která kryje dolní končetinu.

SNÍDANĚ VZOR RŮŽE

Femininum *snídaně* náleží k měkkému samohláskovému typu skloňování (vzor *růže*). Vzniklo z neutra *snídaní*, které analogicky – podle feminina *večeře* – přešlo k rodu ženskému. Staročeské neutrum *sniedanie* bylo odvozeno od *sniedati*, což je iterativum k *sniesti* (psl. **sn-ědati*, iter. k **sn-ěsti*).

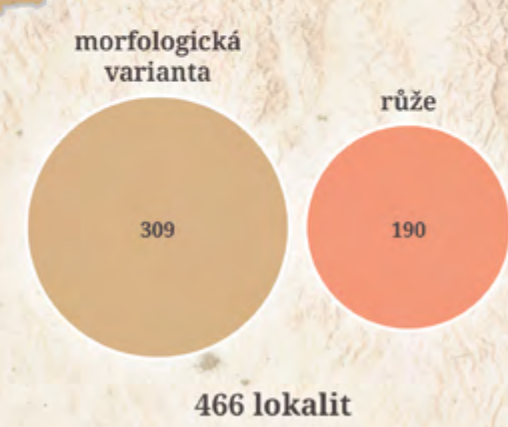
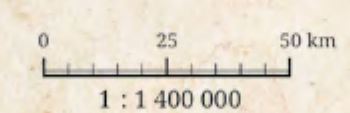
V jedné venkovské lokalitě – v Chudčicích na Brněnsku (622) – a v několika moravských městech (zejména u mladší generace a zpravidla jako výraz dubletní) byla zjištěna forma *snídaňa*. Vznikla přiřazením podoby *snídaně*, shodné se spisovným jazykem, k nepřehlasovaným formám feminina *večeře* (resp. *večeřa*).

morfologická varianta
růže

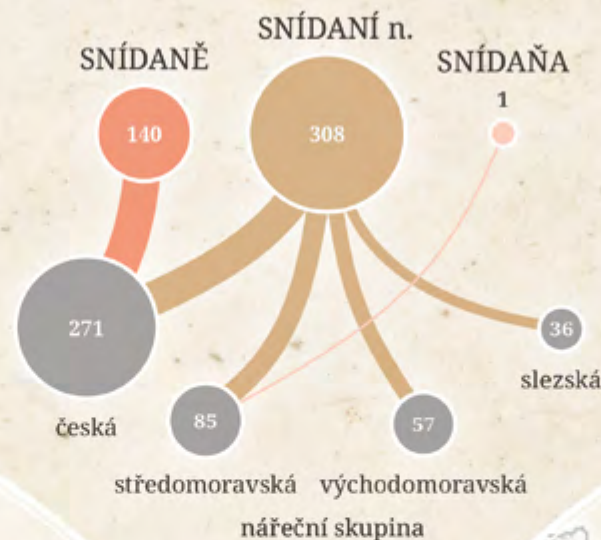
- venkovská výzkumná lokalita
- ⊙ městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

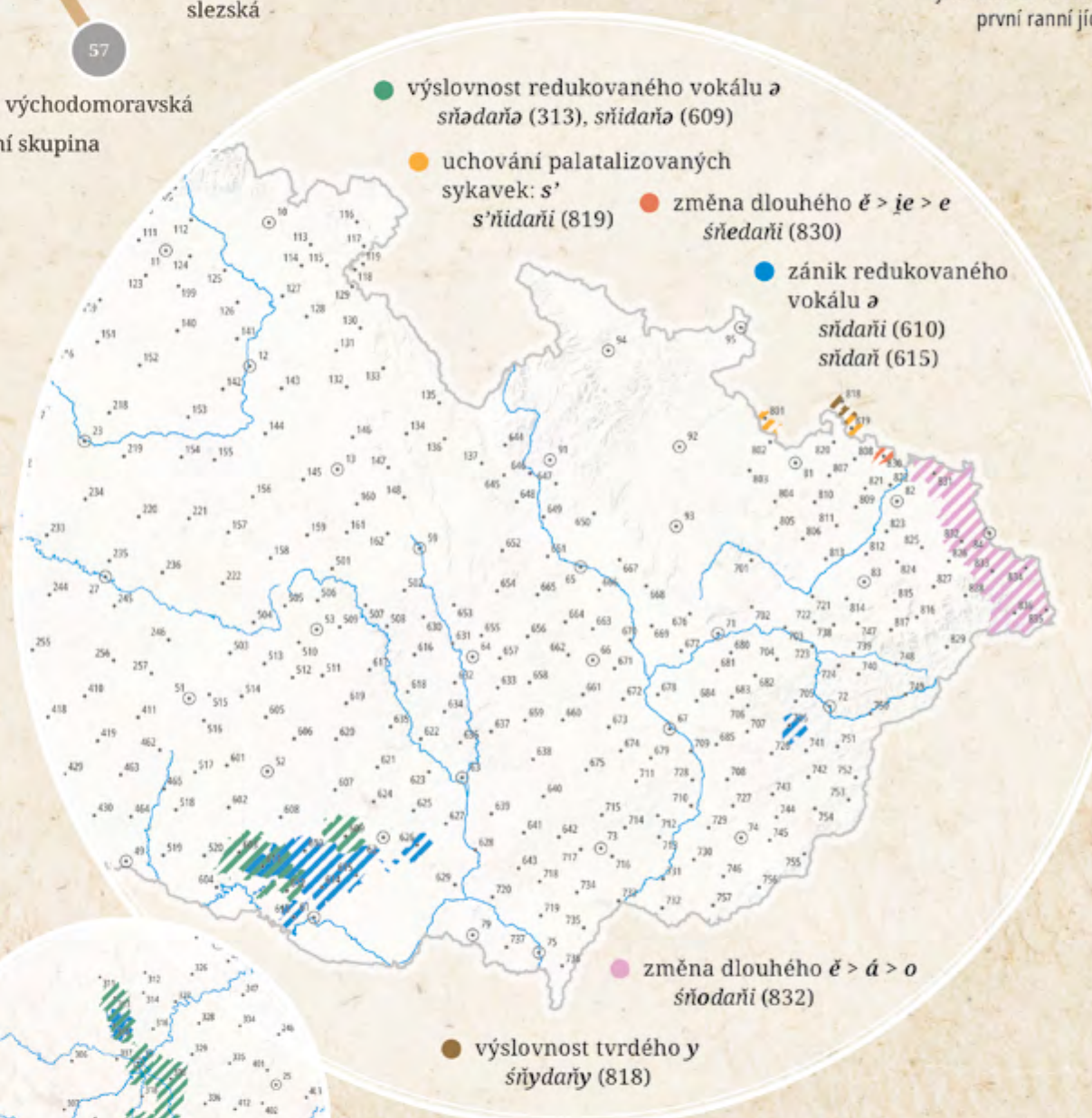
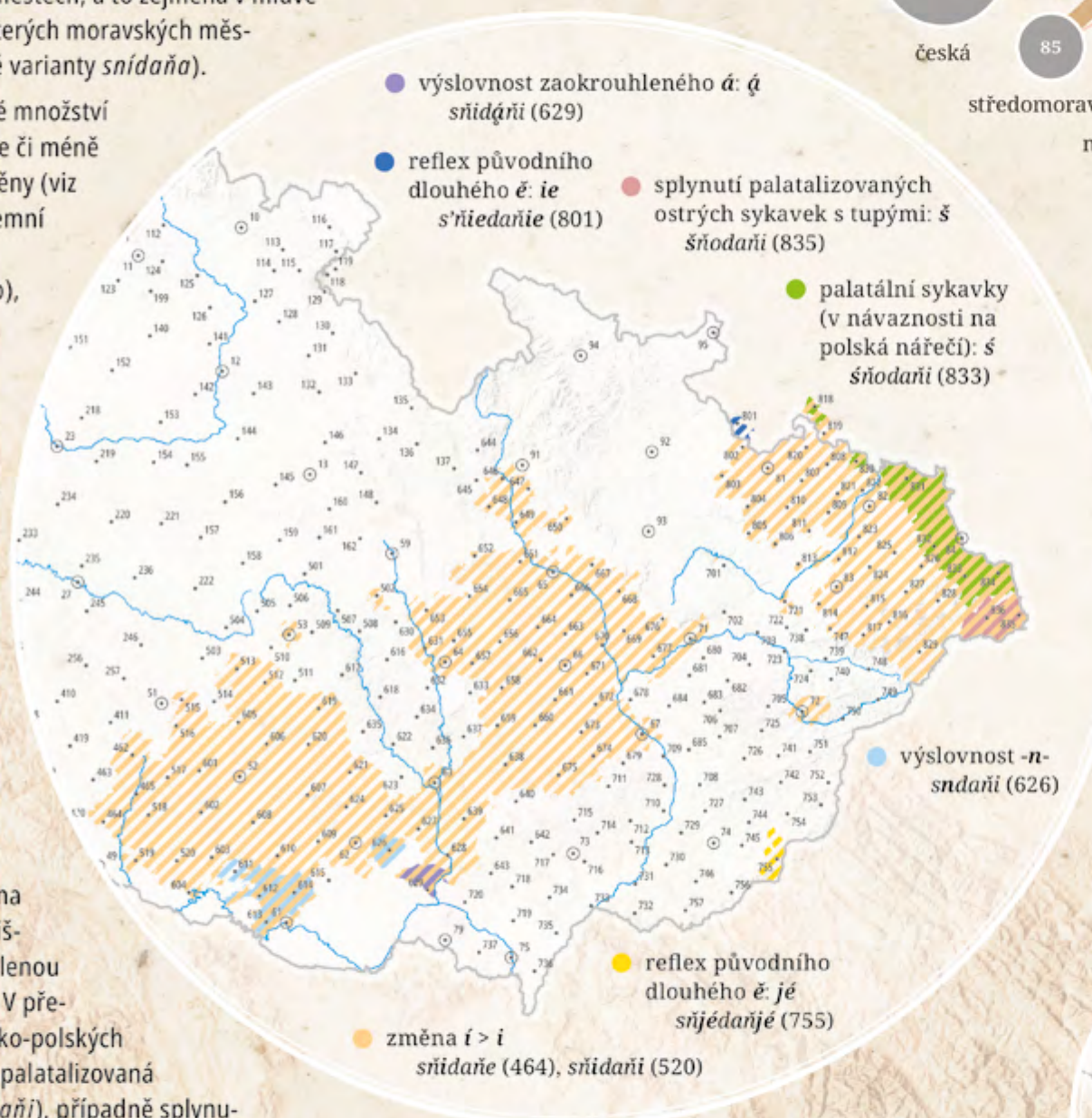
Vedle feminina *snídaně* se v nářečích užívá i neutrum *snídaní*. Na mapě jsou zřetelné areály těchto rodových variant, hranice mezi nimi tvoří linie spojující přibližně města Rakovník, Praha, Ledce nad Sázavou, Jihlava a rozdělující Čechy na severní a jižní část. V severní části se užívá lexém *snídaně*, v jižní části Čech a na zbývajícím zkomunálním území, tj. na Moravě a ve Slezsku, dominuje výraz *snídaní*. Vývojově mladší forma ženského rodu *snídaně* byla v Čechách zachycena jako dubletní rovněž v areálu neutra *snídaní*, na celém území byla zapsána ve městech, a to zejména v mluvě mladší generace (v některých moravských městech vedle morfologické varianty *snídaňa*).

Bylo zaznamenáno velké množství podob dokládajících více či méně pravidelné hláskové změny (viz mapy vpravo). Velký územní rozsah má krácení *i > i* (kořeného i koncového), objevuje se v nářečích českých v užším smyslu, středomoravských a slezských, ojediněle i východomoravských (*sňidaňe*, *sňidaňi*, *sňidaňi*). Redukce vokálu *i/i* byla zaznamenána v západních Čechách a na Znojemsku (*sňadaňi*, *sňidaňa*, *sňadaňa*), v některých lokalitách pak tento redukovaný vokál zanikl (*sňadaň*, *sňdaň*, *sndaň*). V Ivaní na Břeclavsku (629) byla zjištěna forma se zaokrouhlenou výslovností *á* (*sňidáňi*). V přechodových nářečích česko-polských se uchovala palatální či palatalizovaná sykavka (*šňodaňi*, *s'ňidaňi*), případně splynula palatalizovaná ostrá sykavka s tupou (*šňodaňi*), současně ve většině podob zde zaznamenaných evidujeme změnu dlouhého *ě > á > o*.

Lexémy *snídaně* a *snídaní* vystupují také jako součást dvouslovného pojmenování pro přesnídávku, tj. dopolední svačinu. Na Litoměřicku označuje přesnídávku slovní spojení *druhá snídaně*, ve vertikálním středním pásmu Moravy a v záp. polovině Slezska *druhé snídaní*. V Heralticích na Třebíčsku (601) bylo zachyceno sousoví *velké snídaní*.

Výraz *snídaně* označuje první ranní jídlo.

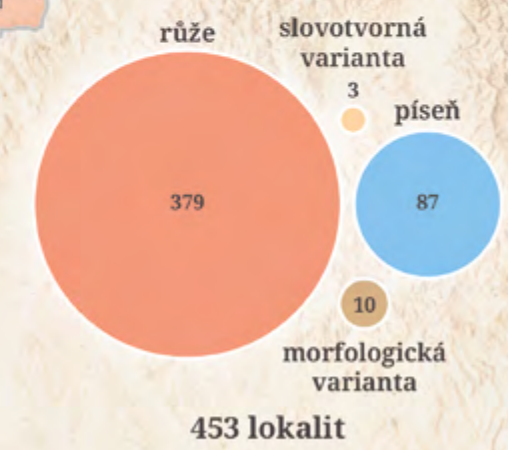
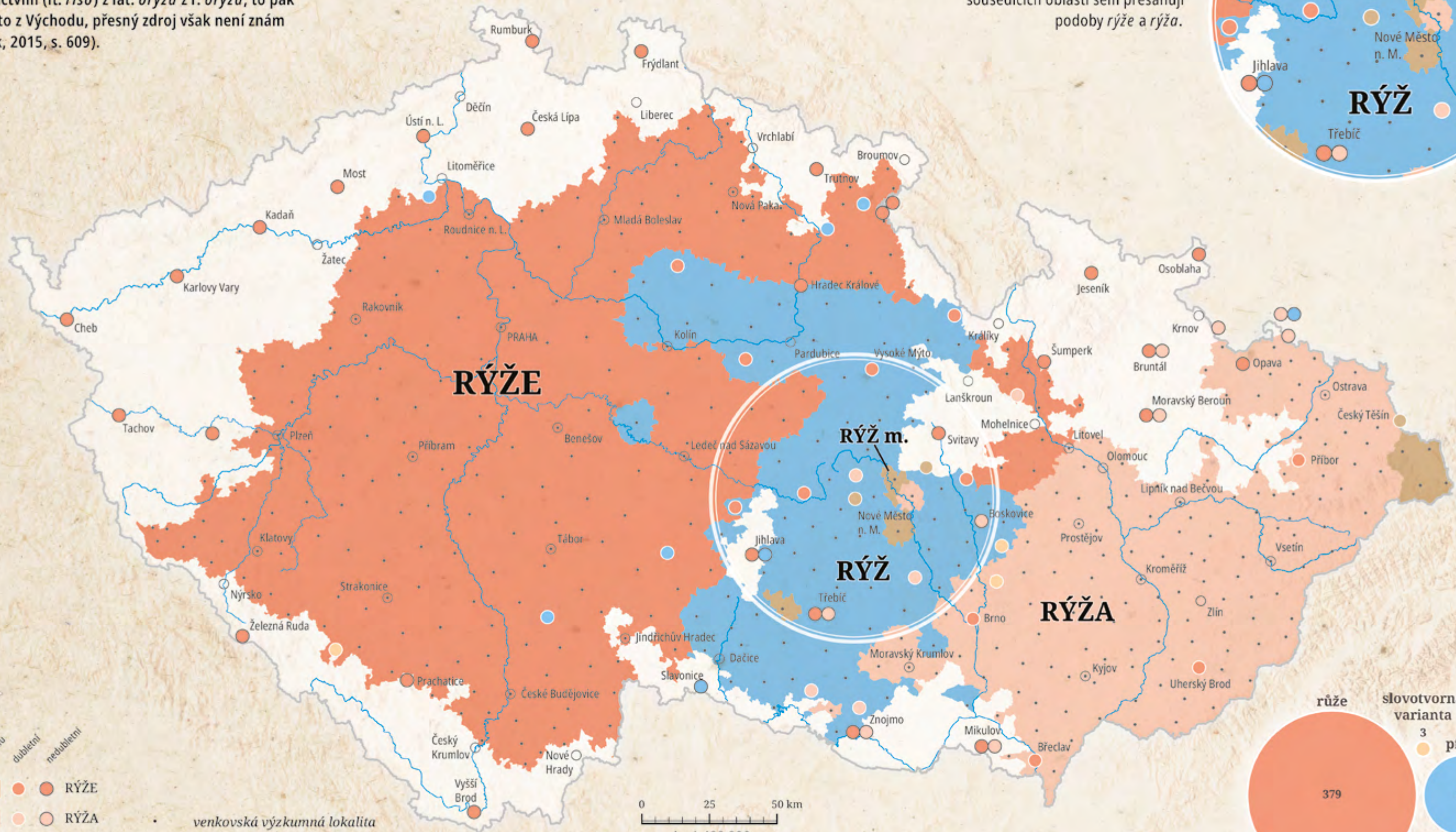
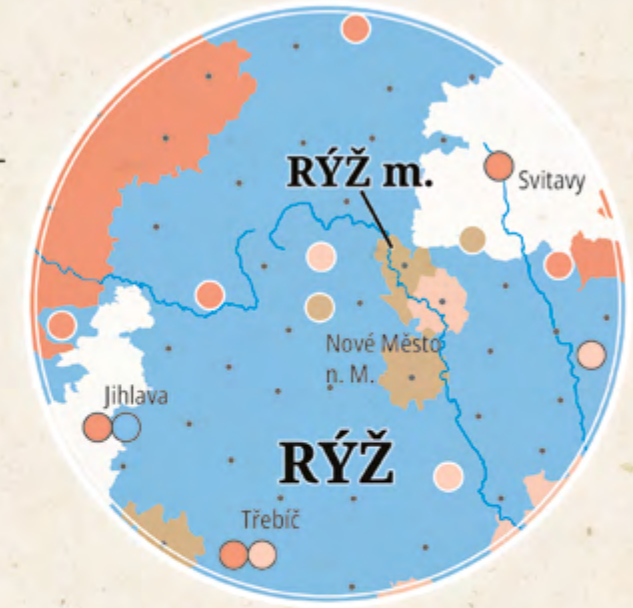
- Kladno, okres Kladno *mezi tím časem se jim nosila sňidaňe na stůl*
- Černíkov, okres Klatovy *sňadaňi*
- Branka u Opavy, okres Opava *jak se fšecy hošcy sjeli, tu bylo sňidaňi*
- Kelečsko *teplé sňidaňi sy beru f konvičce do práce*
- Studénka, okres Nový Jičín *dluhe čekaňi, dobre sňidaňi*

RÝŽE VZOR RŮŽE

Femininum *rýže* patří k měkkému samohláskovému skloňovacímu typu (vzor *růže*). Pochází ze střílněm. *rīs* ze stílat. *risus, risum* a to asi románským prostřednictvím (it. *riso*) z lat. *orýza* z ř. *óryza*, to pak převzato z Východu, přesný zdroj však není znám (Rejzek, 2015, s. 609).

Ve střední části areálu feminina *rýž* je ve srovnání s ostatním územím poněkud pestřejší situace: objevuje se zde též maskulinum *rýž*, ze sousedících oblastí sem přesahují podoby *rýže* a *rýža*.

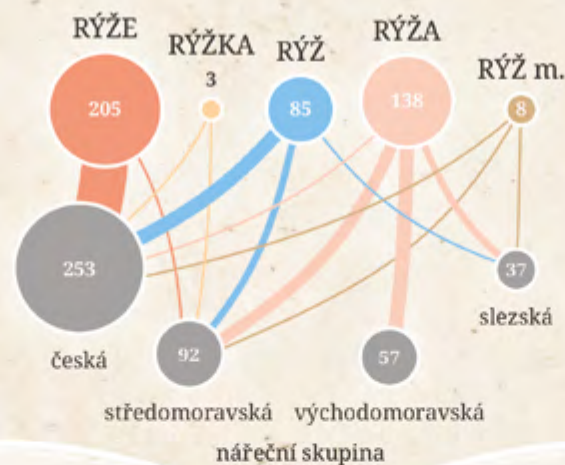
- v areálu
- dubletní
- neubíletní
- RÝŽE
- RÝŽA
- RÝŽ
- RÝŽ m.
- RÝŽKA
- venkovská výzkumná lokalita
- ⊙ městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

Základní trichotomii tvoří areály femininních podob *rýže*, *rýža* (s neprovedenou přehláskou 'a (> ě) > e v koncovce; vzor *růže*, resp. *růža*) a *rýž* (vzor *píseň*). Tu doplňují menší oblasti výskytu maskulina *rýž* (vzor *stroj*) a rozptýleně a ojediněle zaznamenaná slovtvorná obměna *rýžka*.

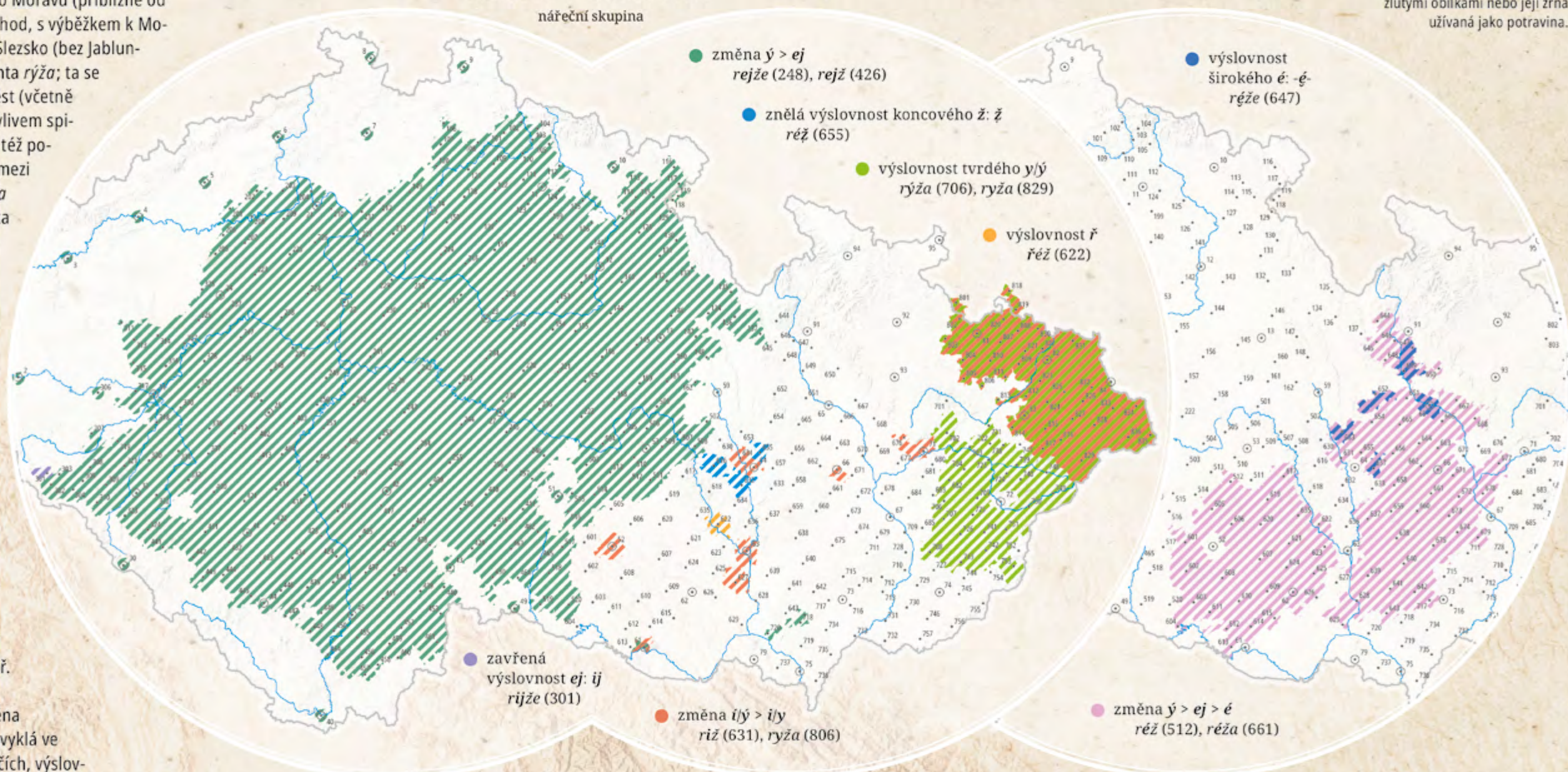
Většinu Čech pokrývá podoba *rýže*, ta byla dále zachycena na Šumpersku, západně od Litovle a v českých městech. Pro Moravu (přibližně od toku řeky Svitavy na východ, s výběžkem k Moravskému Krumlovu) a Slezsko (bez Jablunkovska) je typická varianta *rýža*; ta se objevuje i ve většině měst (včetně pohraničních), do nich vlivem spisovného jazyka proniká též podoba *rýže*. Široký pruh mezi areály podob *rýže* a *rýža* zabírá femininní varianta *rýž*. Maskulinum *rýž* se dokládá z oblasti mezi Svitavami a Novým Městem na Moravě, z Třebíčska a z Jablunkovska.

Sporadická slovtvorná varianta *rýžka* se objevuje na jihozápadním okraji Čech a severně od Brna.

Sledované výrazy zapsané na mapě vlevo podléhají v nářečích hláskovým obměnám (viz mapy vpravo). Patří k nim změna *y > ej* (např. *rejže*), charakteristická zejména pro Čechy, změna *y > ej > é* (např. *réž*), obvyklá ve středomoravských nářečích, výslovnost tvrdého *y/ý* (*rýža*, *ryža*), typická pro Valaško a Slezsko, krácení *í/ý > i/y* (*riž*, *ryža*), zaznamenané na střední Moravě a ve Slezsku. K méně rozšířeným obměnám patří zavřená výslovnost *ej* (*rijže*), výslovnost širokého *é* (*reže*), znělá výslovnost koncového *ž* (*rež*) a výslovnost s počátečním *ř* (*řež*).

Slovo *rýže* označuje obilninu s rezavě žlutými obilnkami nebo její zrna užívaná jako potravina.

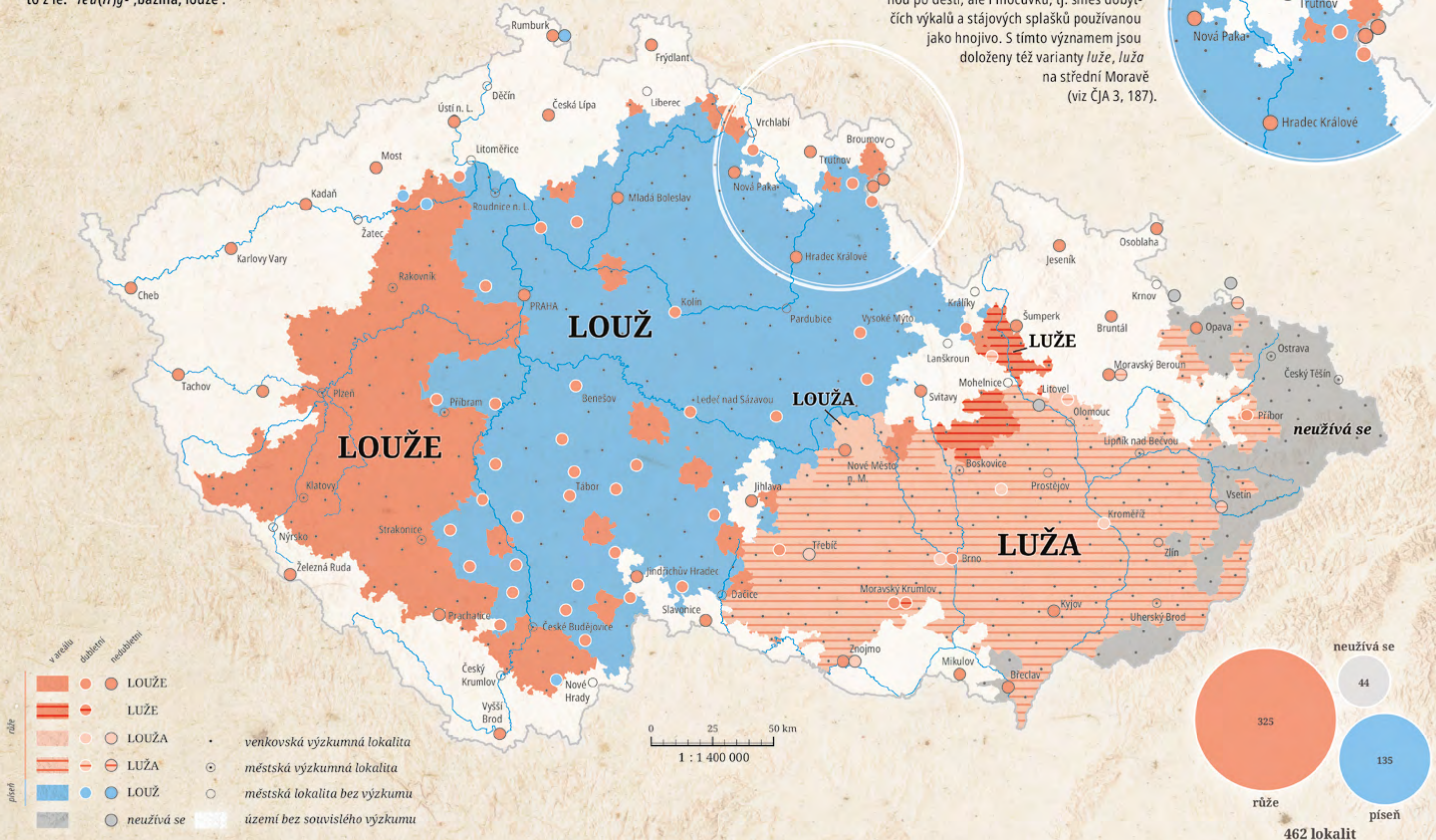
- Praha – Staré Město: *to bili strašní blivajzi, furt rejže*
- Vnorovy, okres Hodonín: *k temu biua ešče riža*
- Eryšták, okres Zlín: *tá rýža byla jaksy tak tvrtkavá*
- Rožnov pod Radhoštěm, okres Vsetín: *teť sa háže neaká rýža, ale ftedy sa to nedelalo* (o svatebním zvyku)
- Náchodsko: *rejš*
- Kladsko: *mlíce na pekáči upečená rejže*, 'rýžový nákyp'

LOUŽE VZOR RŮŽE

Substantivum *louže* (stč. *lúžě*, psl. **luža*) patří k měkkému samohláskovému skloňovacímu typu (vzor *růže*). Je příbuzné s ilyr. **luga(s)*- 'bažina' a s lot. *liūg(n)as* 'louže, bažina', to z ie. **leu(H)g-* 'bažina, louže'.

V náhodském a podorlickém úseku a na Kladsku (v Čechách místy i jinde) označují slova *louže* a *louž* nejen prohlubeň s vodou zachycenou po dešti, ale i močůvku, tj. směs dobytčích výkalů a stájových splašků používanou jako hnojivo. S tímto významem jsou doloženy též varianty *luže*, *luža* na střední Moravě (viz ČJA 3, 187).

Výraz *louže*, shodný se spisovným jazykem, vytváří areál v záp. polovině Čech (přibližně po tok Vltavy), dubletně se objevuje v oblasti podoby *louž* (častěji na jih od toku Sázavy) a převažuje ve městech.

Zbývající část Čech pokrývá varianta *louž* (SSJČ uvádí jako řidší), která vznikla odsunutím koncové samohlásky z důvodu odstranění nežádoucí homonymie nom. a gen. sg. a příklonem k vzoru *píseň*.

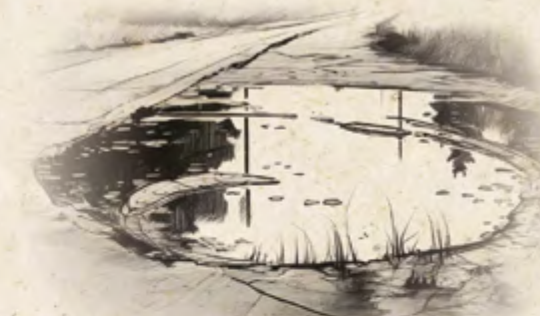
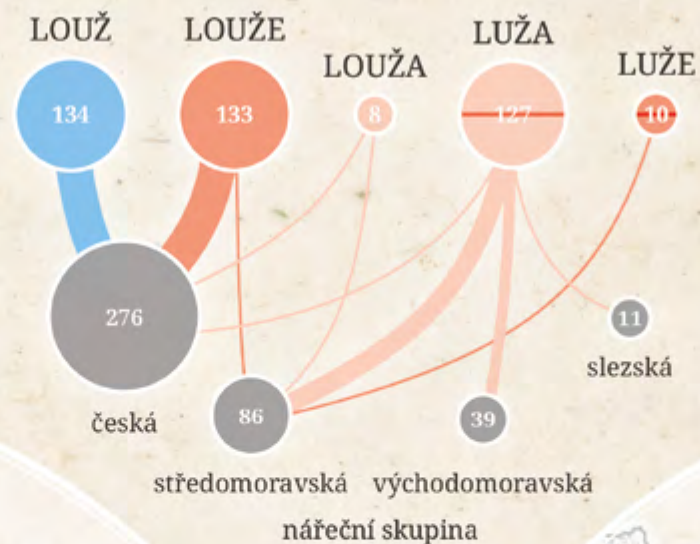
V severním úseku českomoravských nářečí byla zaznamenána obměna *louža* (s neprovedenou přehláskou 'a (> ě) > e v koncovce), ta se dále vyskytuje východně od Litovle a v několika moravských městech.

Pro Moravu je typická podoba *luža* dokládající moravskou krátkost, na sev. Boskovicku a na Šumpersku byla zapsána varianta *luže* (vznikla přehláskou 'a (> ě) > e).

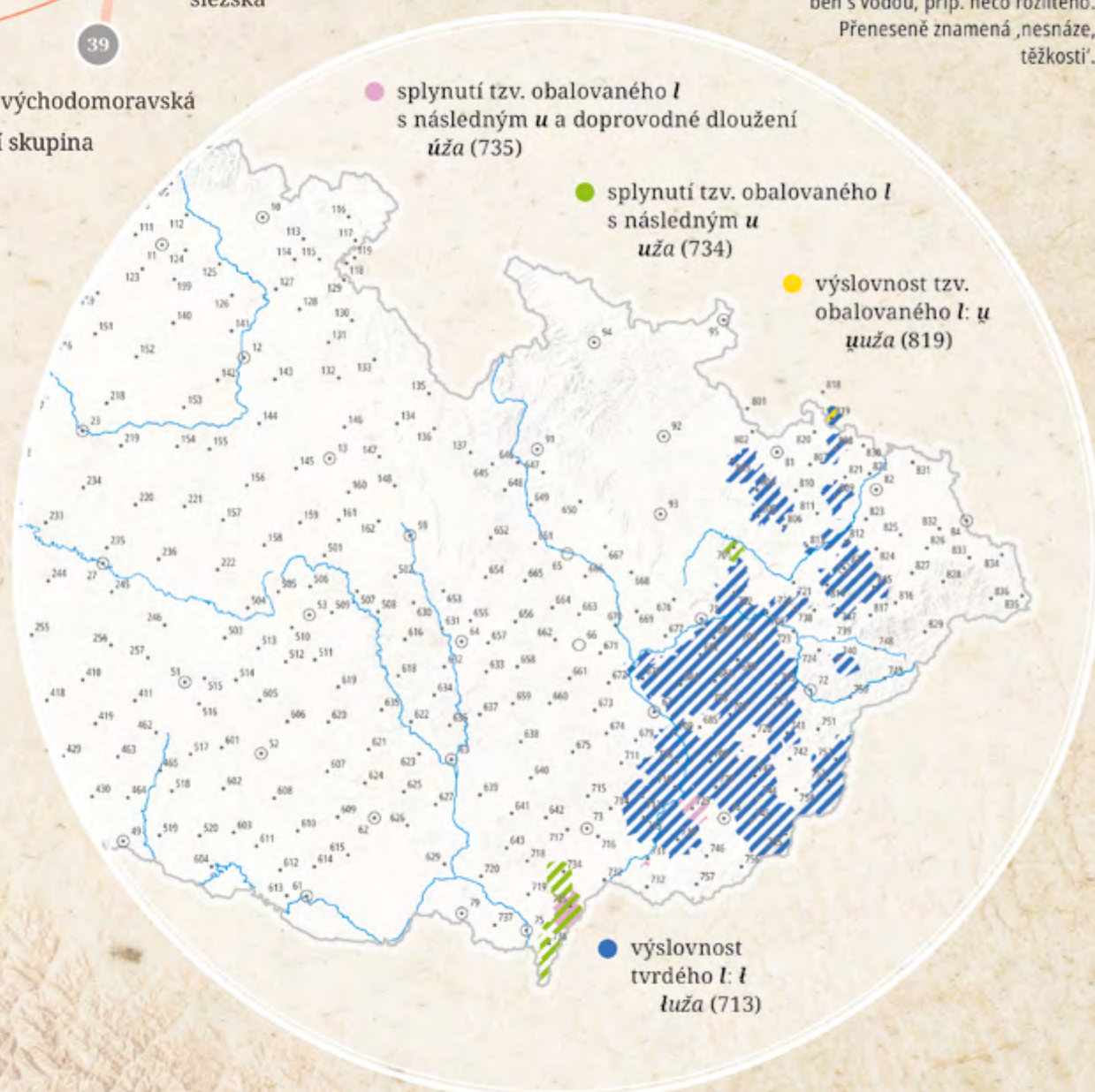
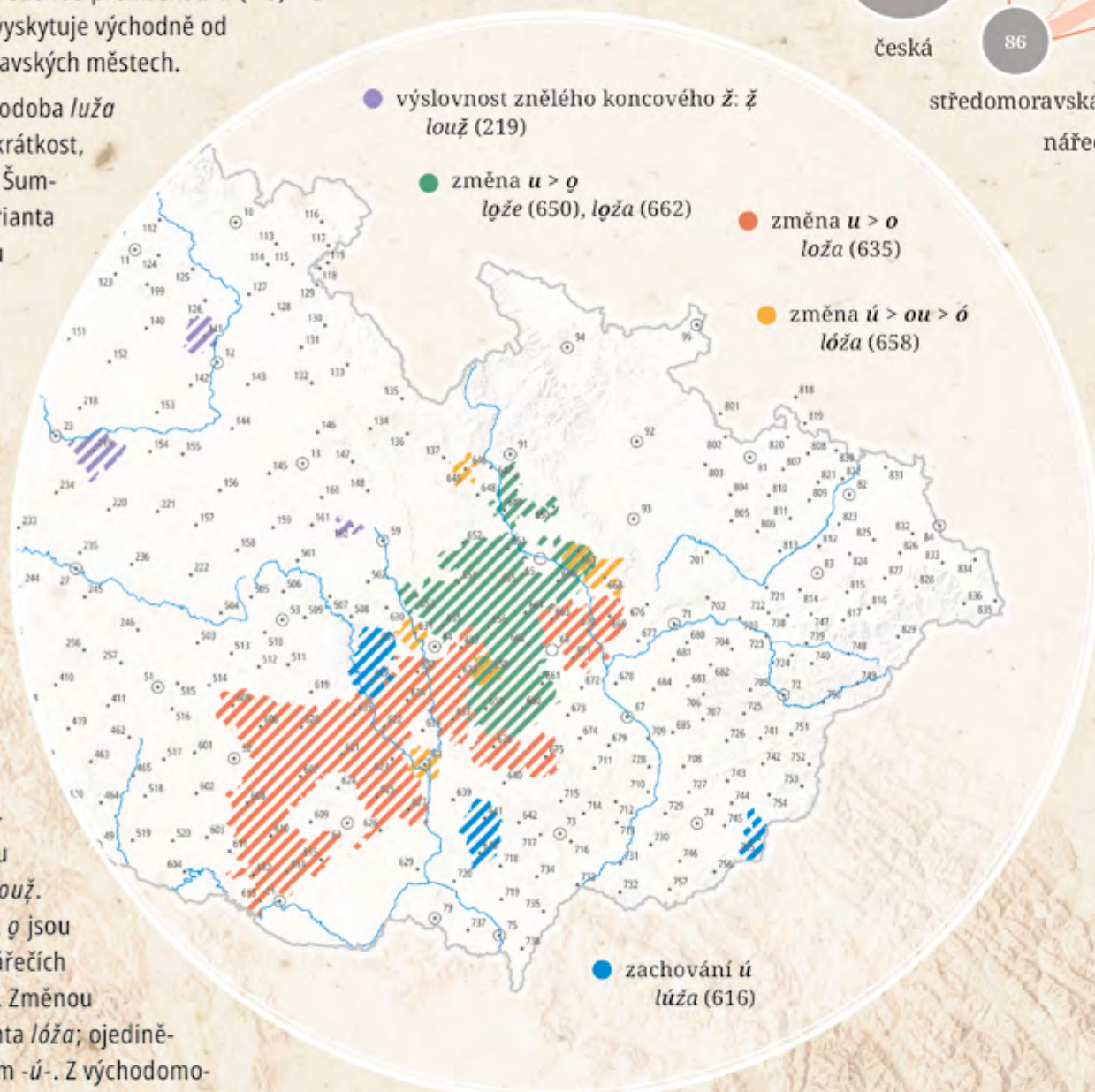
Ve většině slezských nářečí a v části nářečí východomoravských se užívají jiné lexémy, nejčastěji *kaluža*.

Výrazy podléhají pravidelným hláskovým obměnám (viz mapy vpravo). V severovýchodočeských a středočeských nářečích byla sporadicky zaznamenána varianta se zněle vyslovovanou koncovou souhláskou: *louž*. Výsledkem změny *u > o, ɔ* jsou ve středomoravských nářečích podoby *loža, loža, lože*. Změnou *ú > ou > ó* vznikla varianta *lóža*; ojedinělé jsou podoby s vokálem *-ú-*. Z východomoravských a slezských nářečí se dokládají varianty s tvrdým *l* (*lúža, luža*), z obce Křenovice (dnes Chrzanowice v Polsku, 819) s tzv. obalovaným *l* (*luža*). Na Břeclavsku a Uherskobrodsku splynulo toto *u* s následným *u*, tak vznikla podoba *uža*, na Uherskobrodsku se doprovodným dloužením vytvořila obměna *úža*.

Pro *kaluž*, tj. prohlubeň s vodou zachycenou po dešti, byly při výzkumu zachyceny další lexémy a jejich varianty, např. *lokáč, bařina, kalaba* (viz ČJA 2, 138).

Výraz *louže* označuje mělkou prohlubeň s vodou, příp. něco rozlitého. Přeneseně znamená 'nesnáze, těžkost'.

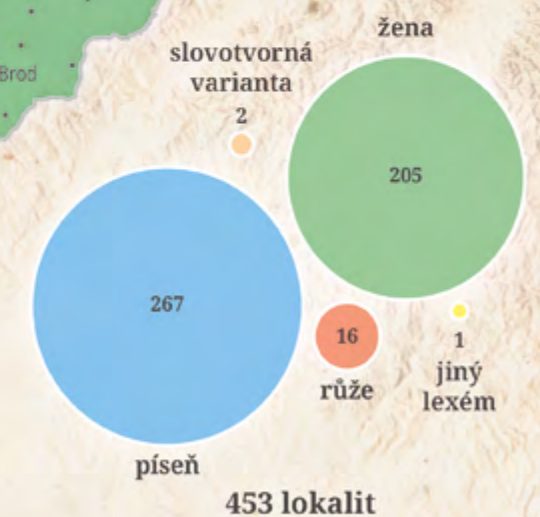
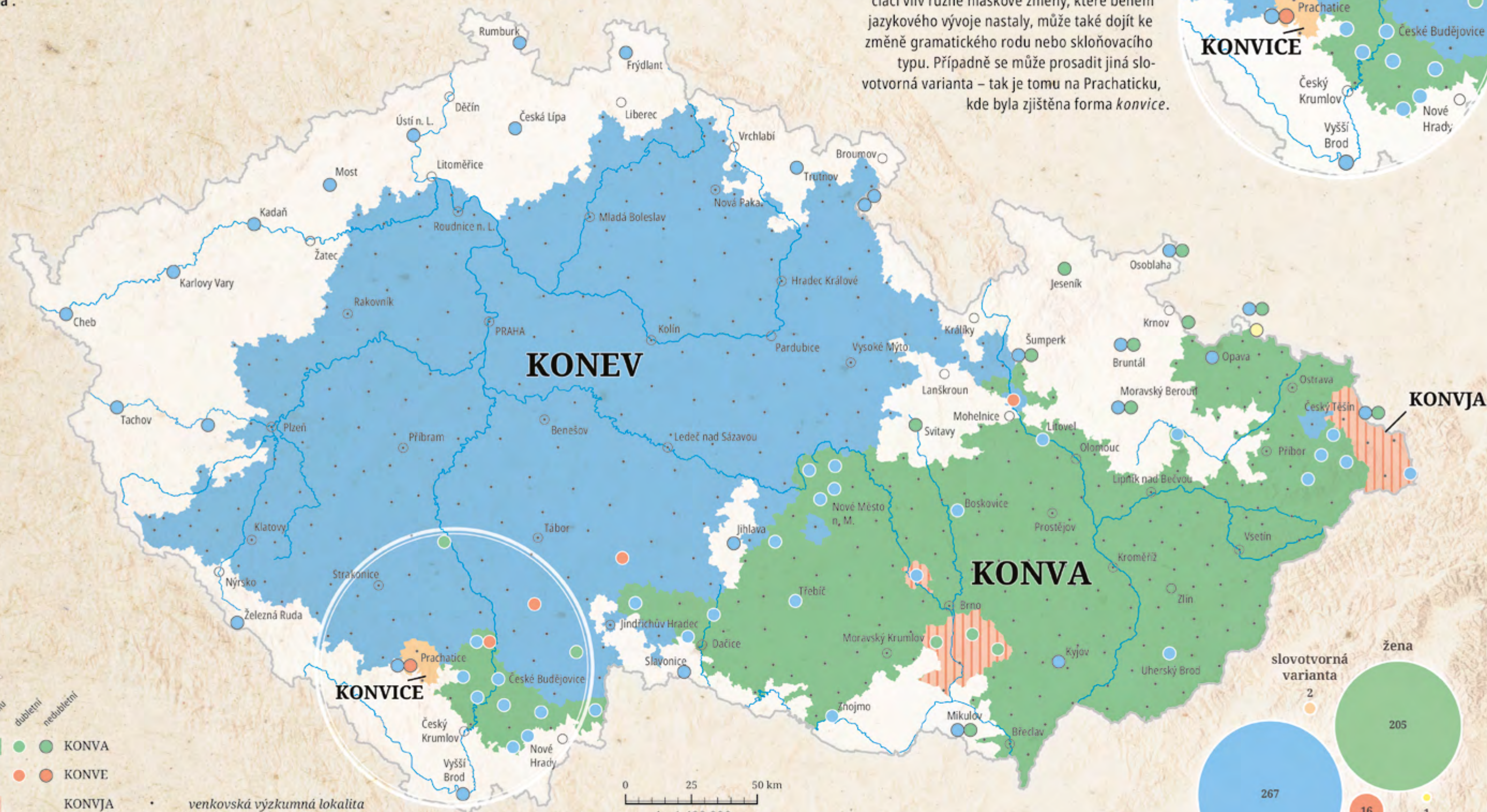
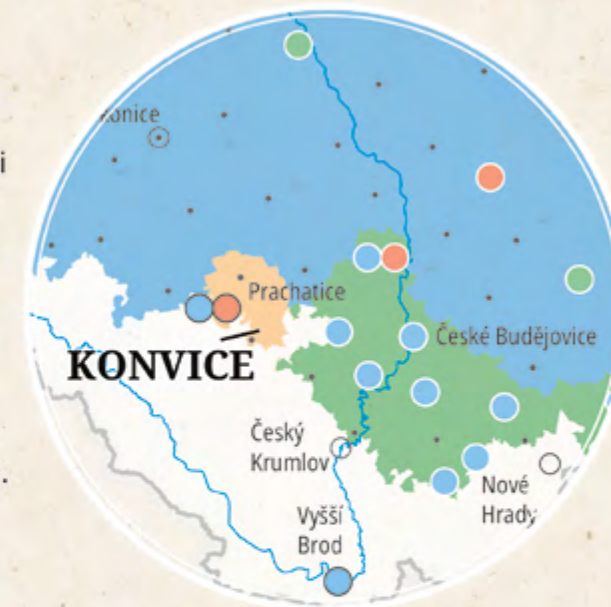
- Železnobrodsko
dejte si pozor, je tam taková louš, co se husi v lete koupou
- Polníčka, okres Žďár nad Sázavou
louža
- Plzeň, okres Plzeň
vokolo něj bila velikáncká louže
- Suchý, okres Blansko
po dištjo je cesta samá loža
- Strážovice, okres Kroměříž
hrnuli se přez deřinu až důle na konedz náfsi, gde bila veliká luža
- Hluk, okres Uherské Hradiště
je to teplé jag uža ,velmi teplé, zteplalé'

KONEV VZOR PÍSEŇ

Substantivum *konev* náleží ve spisovné češtině k souhláskovému typu skloňování (vzor *píseň*). Slovo bylo přijato během raného středověku ze sthněm. *kanna*, *channa* ‚nádooba‘.

Nezřídka se stává, že se nářečí v jedné oblasti odlišuje od nářečí ve svém okolí. Kromě lexikálních rozdílů mohou mít na nářeční diferenciaci vliv různé hláskové změny, které během jazykového vývoje nastaly, může také dojít ke změně gramatického rodu nebo skloňovacího typu. Případně se může prosadit jiná slovtvorná varianta – tak je tomu na Prachaticku, kde byla zjištěna forma *konvice*.

Územní rozsah tvarů *konev* a *konva* rozděluje mapovaný prostor na dva základní areály. V Čechách s výběžkem na Zábřežsko je většinově zachovávan stav shodný se spisovnou češtinou, femininum *konev* se skloňuje podle vzoru *píseň*. Jako dubletní se forma *konev* vyskytuje podél česko-moravské hranice a v již. části slezských nářečí. Vlivem spisovného jazyka proniká do většiny moravských a slezských měst.

Tvar *konva* ukazuje na přechod k deklinačnímu typu žena. Souvisle byl zaznamenán v části Slezska a na Moravě s menšími přesahy do Čech, dále též na Českobudějovicku, sporadicky i jinde.

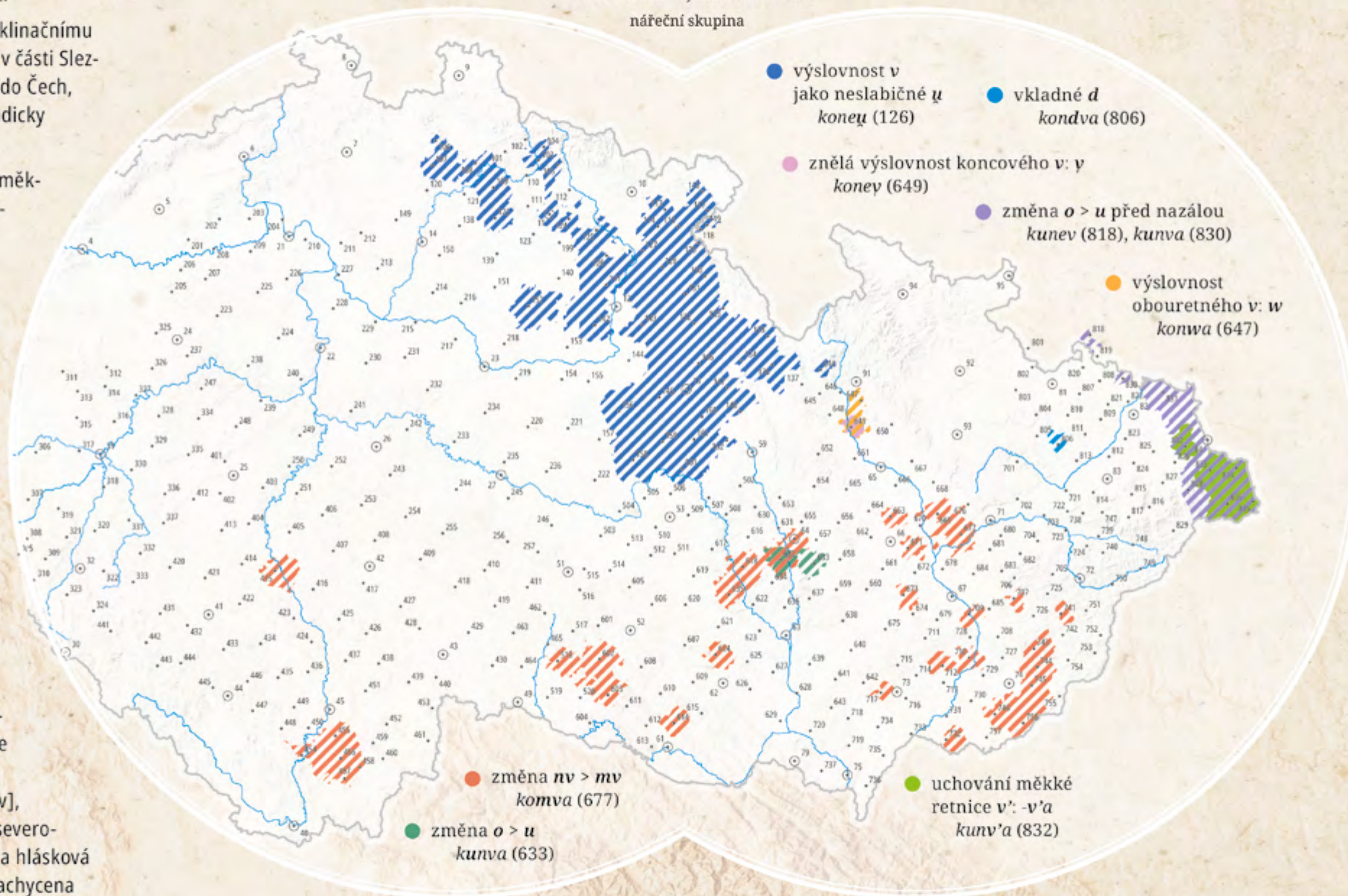
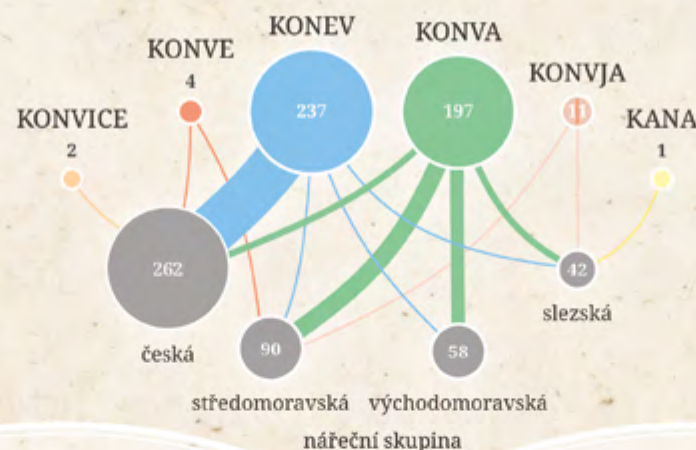
Podoba *konvja*, vykazující příklon k měkkému typu *růže* (resp. *růža*) bez provedené přehlásky 'a (> ě) > e, byla zjištěna jižně a severozápadně od Brna, odděleně (v hláskové realizaci *kunv'a*) v přechodových nářečích česko-polských.

Tvar *konve* byl zachycen roztroušeně na jihu Čech a na Zábřežsku. Z Prachaticka je doložena slovtvorná varianta *konvice* a z Křenovic (dnes Chrzanowice v Polsku, 819) lexém *kana*.

V nářečích se uvedené formy dokládají v regionálních hláskových obměnách (viz mapy vpravo).

Na konci slova před pauzou se na většině území párově znělé souhlásky – podobně jako ve spisovné češtině – vyslovují nezněle [konef]; pouze v Bohuslavicích na Šumpersku (649) byla zapsána výslovnost znělá [konev]. V dialektologickém zápisu *konev*. V severovýchodní části Čech byla registrována hlásková varianta *koneu*, na Zábřežsku byla zachycena podoba *konwa*.

Rozptýleně, zejména na Moravě, se vyskytuje obměna *komva*; na Opavsku pak ojediněle varianta s vkladným *d*: *kondva*. V přechodových nářečích česko-polských jsou doloženy podoby reflektující pravidelnou změnu *o > u* před nazálami: *kunev*, *kunva*. Tvar *kunva* byl zaznamenán také na Tišnovsku, zde se však v hlásku *u* měnilo každé *o*.

- Hracholusky, okres Prachatice
mlikařenská konvice
- Jindřichův Hradec, okres Jindřichův Hradec
mlikařka dostala každí ráno konef mlika
- Křivoklát, okres Rakovník
konef
- Tištin, okres Prostějov
komva octředeniho mlika
- Kelečsko
konva na mliko

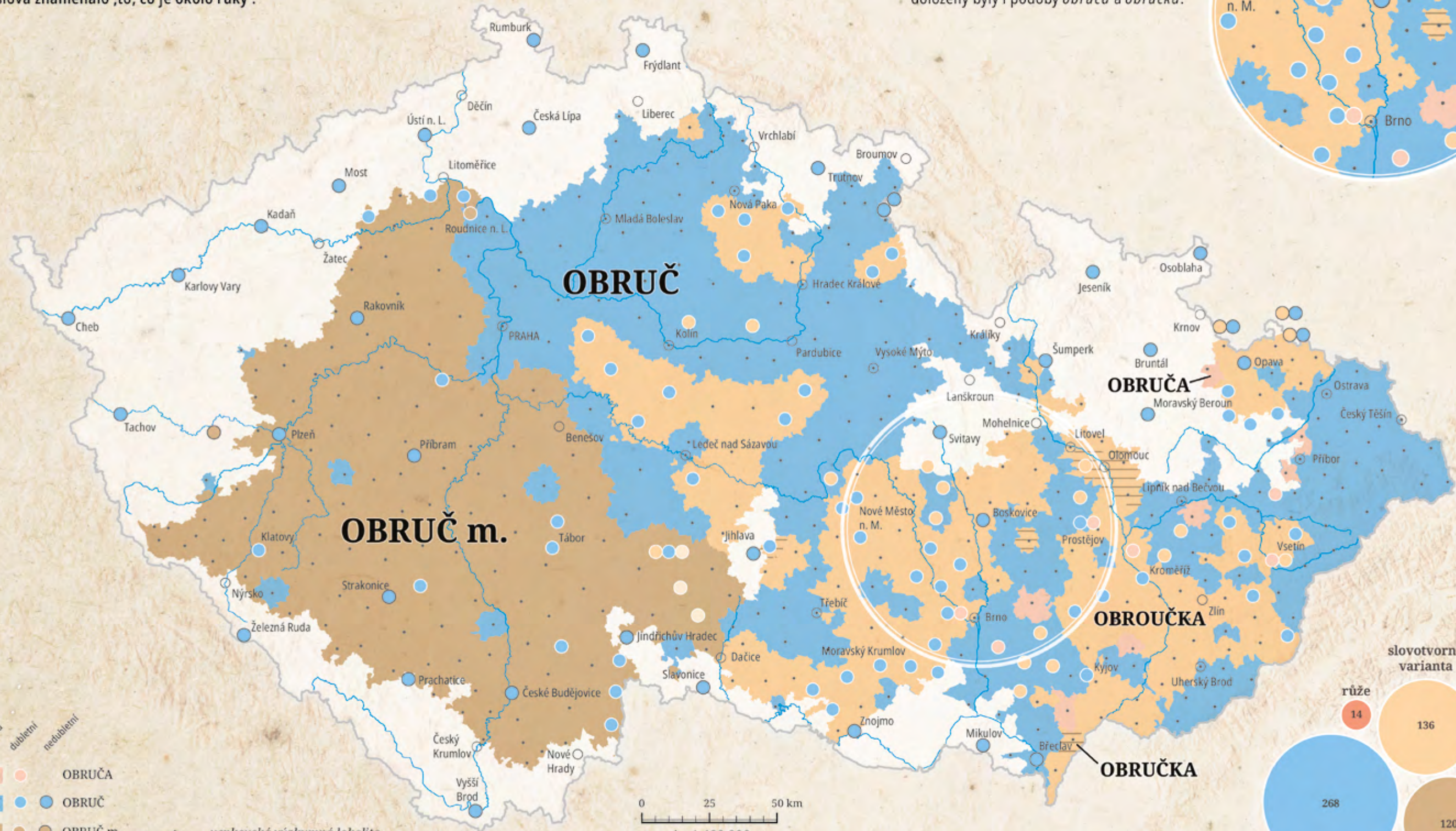
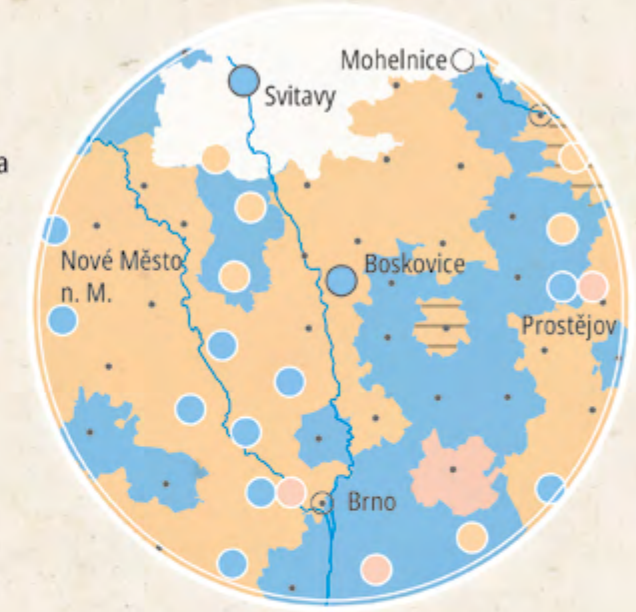
Konev je vyšší okrouhlá nádoba s uchem, užívaná zpravidla na nošení vody. Výzkum sledoval výrazy pro konev na mléko.

OBRUČ VZOR PÍSEŇ

Substantivum *obruč* náleží k souhláskové deklinaci (vzor *píseň*). Etymologicky souvisí s výrazem *ruka*; jako *obruč*, psl. **ob-rŕčь*, se totiž původně označoval náramek, slovo tak doslova znamenalo ‚to, co je okolo ruky‘.

Situace v nářečích na Moravě je pestřejší než na zbytku území. Dominuje zde deminutivní forma *obroučka*, mnohdy vedle feminina *obruč*, doloženy byly i podoby *obruča* a *obručka*.

řádek

- v areálu
- diablení
- nedubletní

píseň

- řůže

morfologická varianta

- OBRUČA
- OBRUČ
- OBRUČ m.
- OBROUČKA
- OBROUČKA
- OBROUČEK m.

slovotvorná varianta

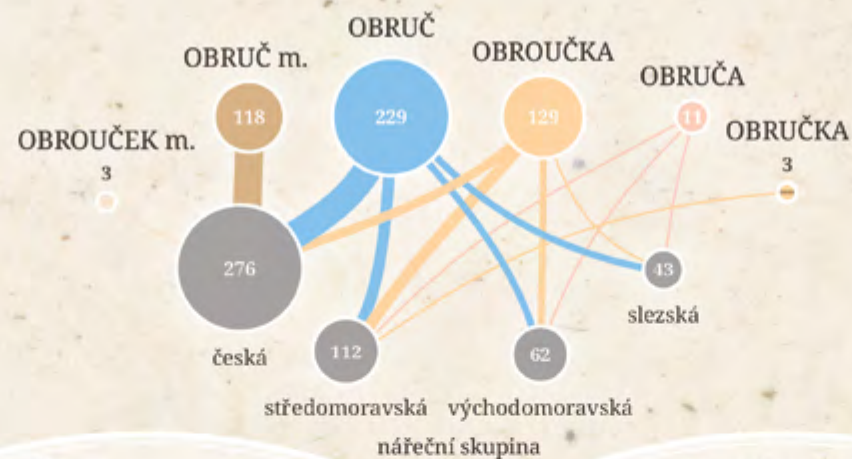
- venkovská výzkumná lokalita
- městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

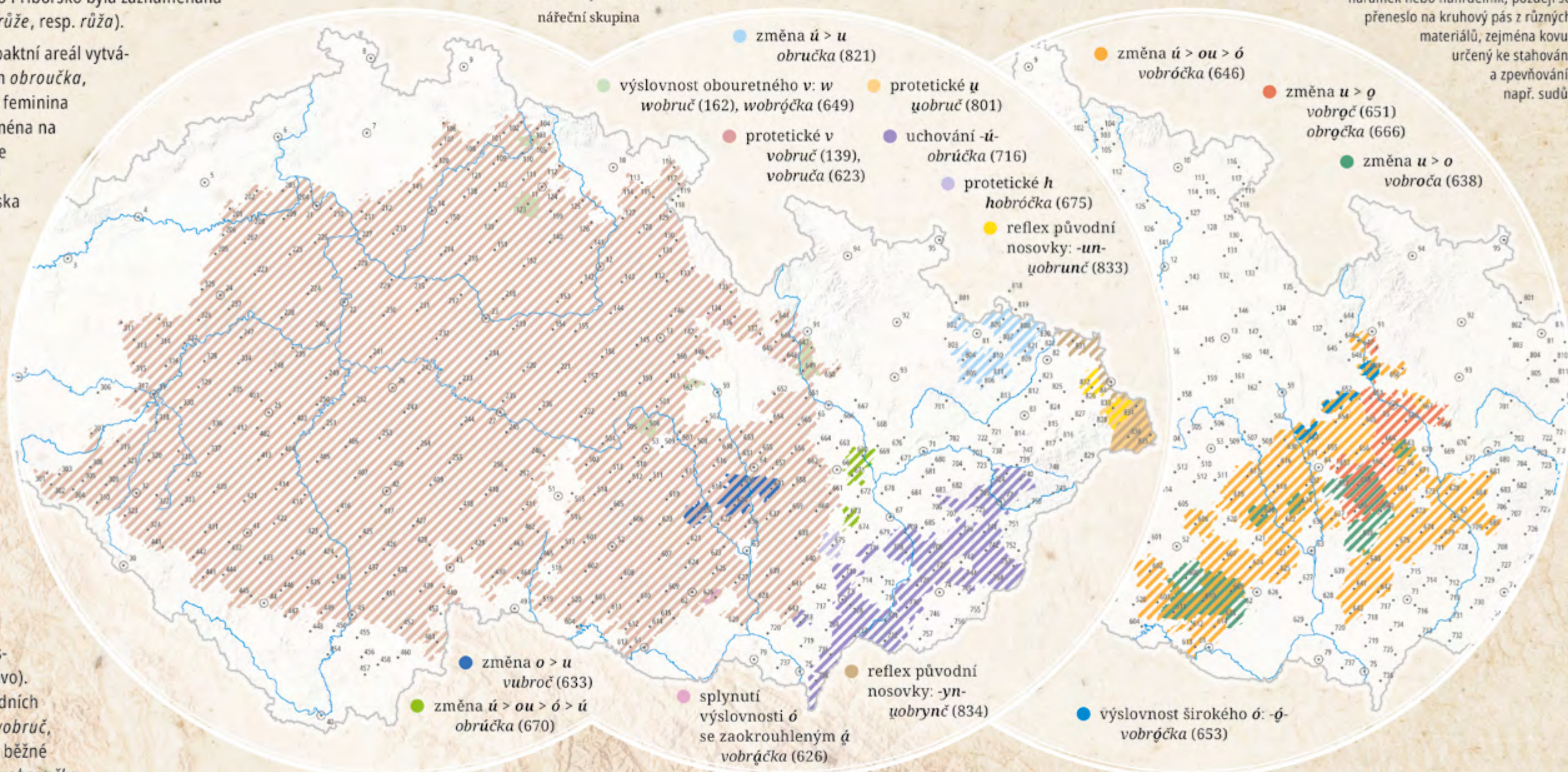
Obruč je v současném spisovném jazyce femininum. Ovšem ve staré češtině šlo o substantivum dvourodé, fungující v rodě ženském i mužském. Tento starobylý stav se odráží i v nářečích. Na mapě jsou zřetelné areály tohoto rodového protikladu – zatímco v jihozápadní polovině Čech s přesahem na Roudnicko byl sledovaný výraz zjištěn v mužském rodě (*ten obruč*), pro zbylé území je charakteristický rod ženský (*ta obruč*). V lokalitách nacházejících se roztroušeně v pásmu od Brněnska po Příborsko byla zaznamenána i varianta *obruča* (vzor *růže*, resp. *růža*).

Rozsáhlý, avšak nekompaktní areál vytváří formální deminutivum *obroučka*, užívané většinou vedle feminina *obruč*. Vyskytuje se zejména na území Moravy (ojediněle v obměně *obručka*), též v západní polovině Slezska a přesahuje i do oblasti nářečí středočeských a severovýchodočeských. I u této slovtvorné varianty byl evidován protějšek v mužském rodě, tedy *obrouček*, doložený mezi Jindřichovým Hradcem a Jihlavou.

Varianty *obruč*, *obruča*, *obručka*, *obroučka*, *obrouček* jsou na hlavní mapě zachyceny v lemmatizované podobě, stírající nářeční rozdíly ryze hláskoslovné (viz mapy vpravo). Nápis *obruč* v části středních Čech je nutno číst jako *vobruč*, neboť pro tuto oblast je běžné protetické *v-* (podobně *vobroučka*, *vobrouček*). V centrální středomoravské oblasti lze za lemmatizovanými podobami odhalit hláskové formy jako *obrōč*, *obrōča*, *obrōčka* (s širokým vokálem namísto *u*), *hobrōč* (s protetickým *h-*) nebo *obrōčka* (s provedenou monoftongizací *ou > ó*). Formy *uobrynč*, *uobrunč* uchovávají protetické *u-* typické pro jablunkovský dialekt, vnitřní *-yn-*, *-un-* je pak reflexem praslovanské nosovky *ǫ* (srov. pol. *obręcz*).

Slovo *obruč* původně označovalo silný náramek nebo náhrdelník, později se přeneslo na kruhový pás z různých materiálů, zejména kovu, určený ke stahování a zpevňování, např. sudů.

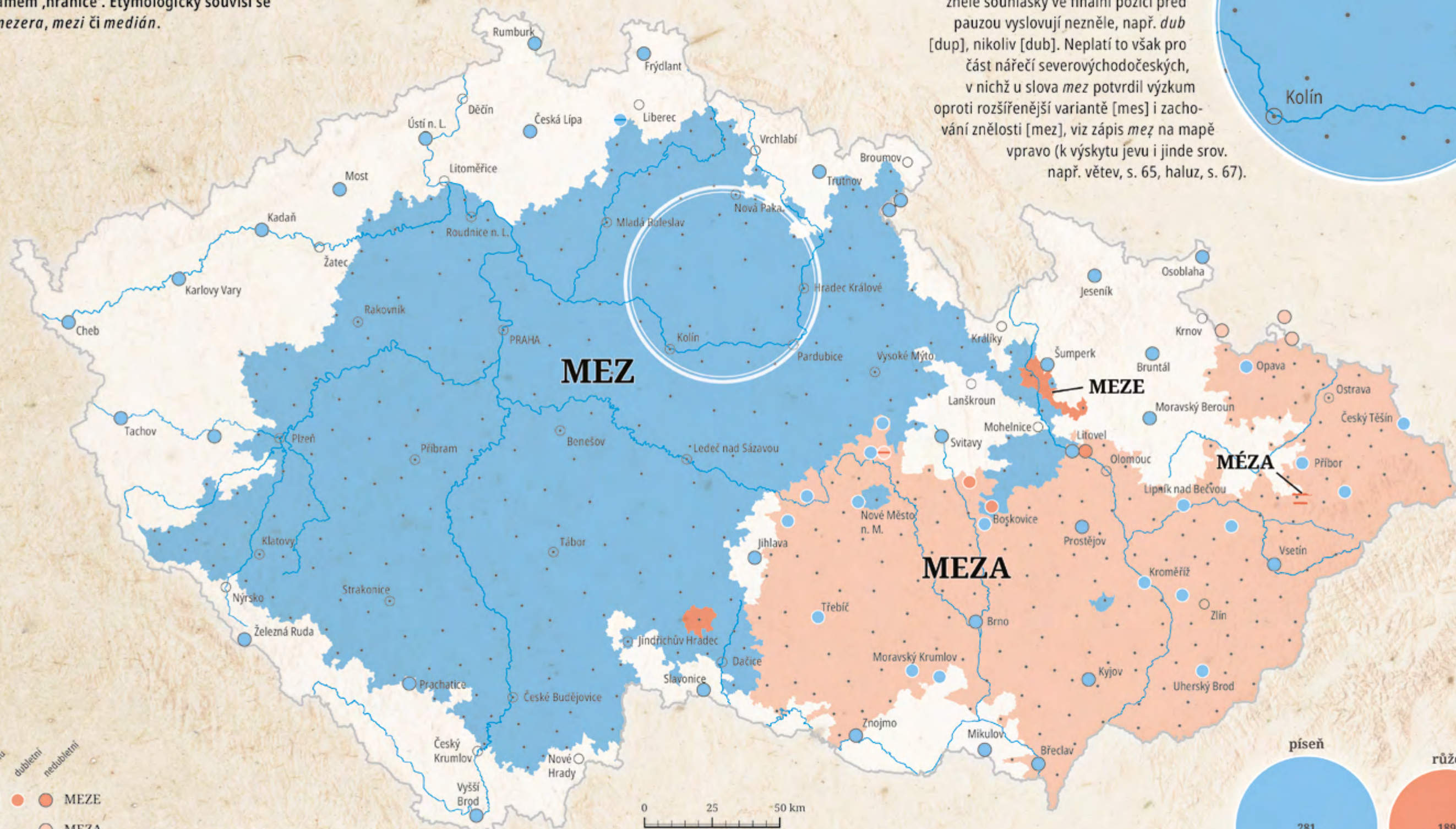
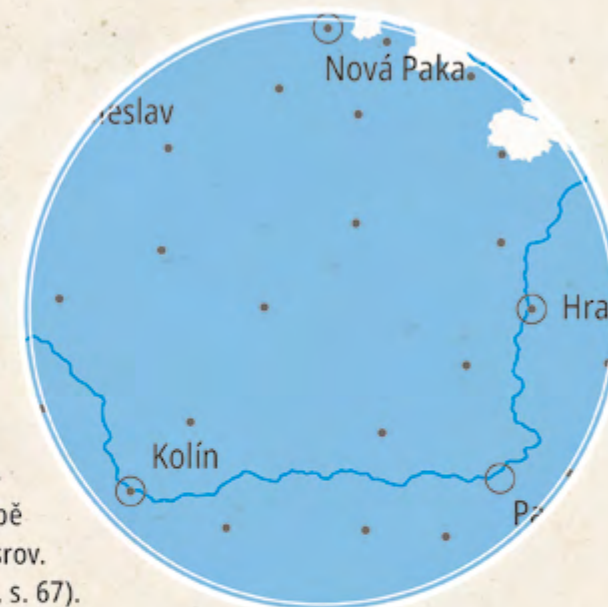
- Štrambersko *obruča*
- Chodsko *prask von hu toho sudu vobrudž ha sírop pomáličku kvapal na slñici ha tek s kopce delú*
- Litovelsko *na beče praskla obrōčka*
- Jablunkovsko *obrynč še načungaua na koua*
- Valašsko *hůžvová obrůčka*
- Náchodsko *na loukotí bila u žebřináku ešte vobruč*

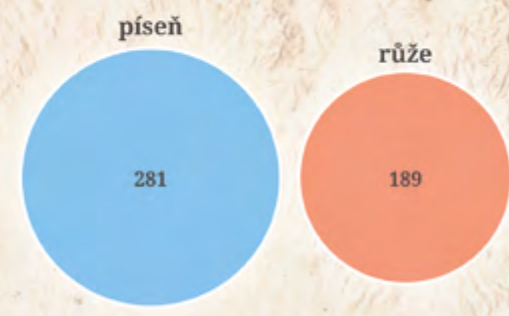
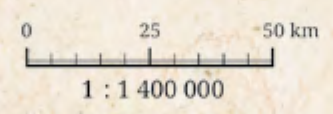
MEZ VZOR PÍSEŇ

Slovo *mez*, psl. **medja*, se spisovně skloňuje podle vzoru *píseň*. Indoevropský adjektivní základ nesl význam ‚střední‘, adjektivum později zpodstatnělo s významem ‚hranice‘. Etymologicky souvisí se slovy *mezera*, *mezi* či *medián*.

Ve spisovné češtině a ve většině dialektů dochází k tzv. neutralizaci znělosti na konci slova. Znamená to, že se párové znělé souhlásky ve finální pozici před pauzou vyslovují nezněle, např. *dub* [dup], *nikoliv* [dub]. Neplatí to však pro část nářečí severovýchodočeských, v nichž u slova *mez* potvrdil výzkum oproti rozšířenější variantě [mes] i zachování znělosti [mez], viz zápis *mez* na mapě vpravo (k výskytu jevu i jinde srov. např. větev, s. 65, haluz, s. 67).

- venkovská výzkumná lokalita
- ⊙ městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- ░ území bez souvislého výzkumu

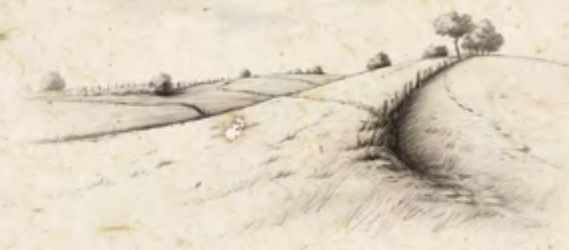
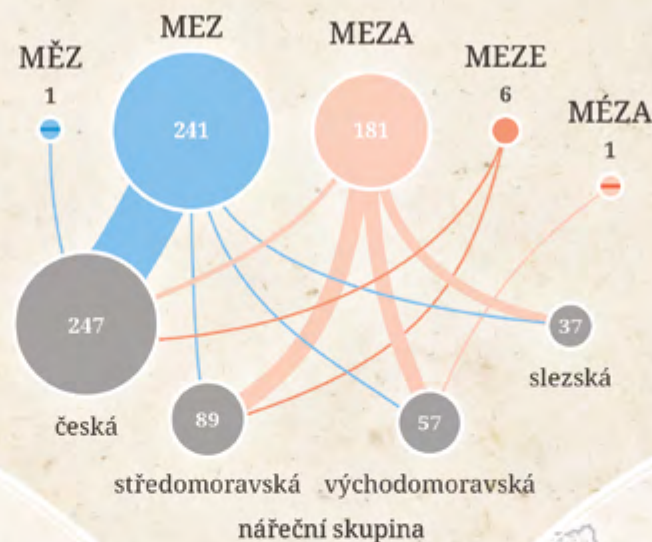

459 lokalit

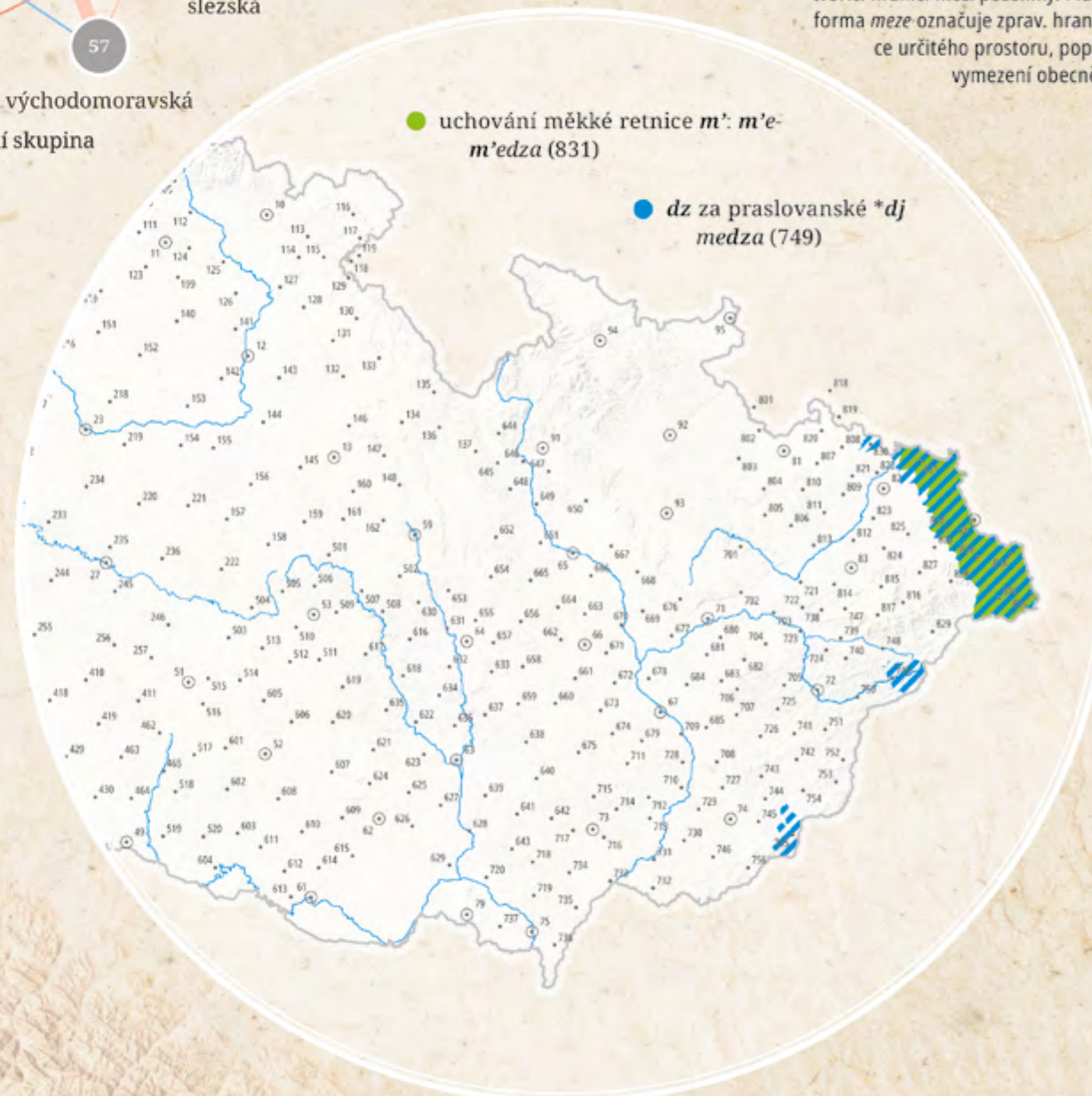
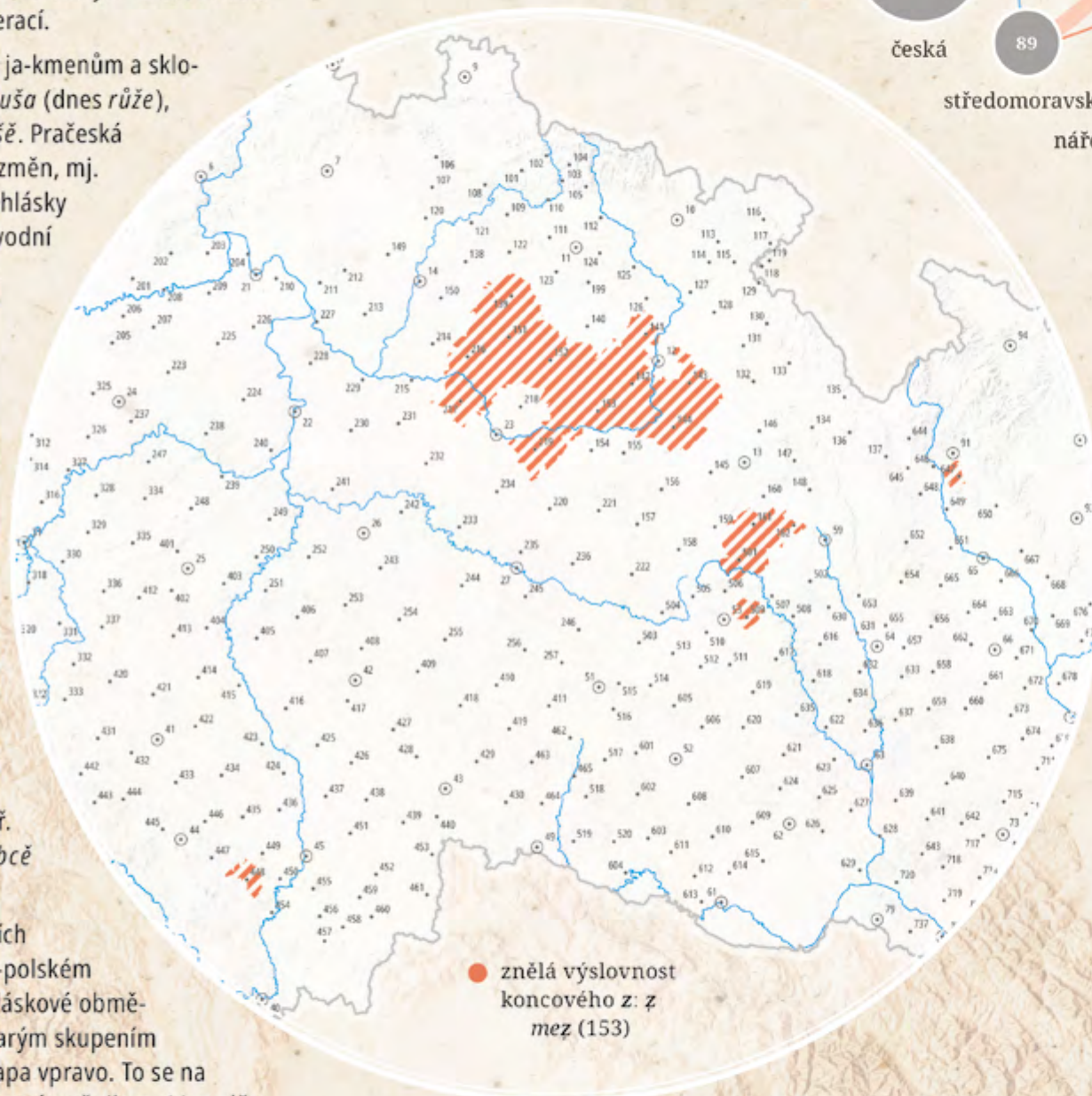
Na mapě jsou viditelné dva makroareály tvořené formami *mez* a *meza*. Novější tvar *mez* je charakteristický pro historické Čechy, též pro část Zábřezska a Litovelska. Oproti tomu byl na Moravě a ve Slezsku zjištěn starší tvar *meza* (ojediněle v obměně *méza*), v několika málo bodech na severním Litovelsku a Boskovicku pak forma *meze*, vzniklá provedením přehlásky 'a (> ě) > e. Tvar *mez* proniká i do moravských a slezských měst, zvláště do mluvy mladších generací.

Slovo původně patřilo k ja-kmenům a skloňovalo se podle vzoru *duša* (dnes *růže*), v genitivu singuláru *dušě*. Pračeská deklinace prošla řadou změn, mj. v důsledku zmíněné přehlásky a ztráty jotace *ě > e*. Původní zakončení *-a* v nom. sg. se změnilo v *-e* (*meza > mezě > meze*), toto finální *-e* však bylo odsunuto, patrně ve snaze zabránit tvarové homonymii s tvary gen. sg., nom. pl. a akuz. pl., které byly po zániku jotace rovněž zakončeny na *-e* (*meze*). Vliv tu mohla mít také i-kmenová deklinace s nulovou koncovkou v nom. sg. Stejný osud potkal i další slova, např. stč. výrazy *diežě*, *díž*, *obcě*, *obec'*, *rzě*, *rez'*.

V kopaničářských nářečích a v přechodovém česko-polském pruhu byly zachyceny hláskové obměny *medza*, *m'edza* se starým skupením *dz* (původně *dz'*); viz mapa vpravo. To se na celém českojazyčném území změnilo v *z*' (později *z*), srov. *hrádza* > *hráza* (nověji *hráz*). Výjimku tvoří pouze ony části východomoravských a slezských nářečí, v nichž místy zůstalo staré *dz* vzniklé z praslovanského *dj* zachováno. Totéž platí o slovenštině, srov. slovenské výrazy *medza*, *hrádza*. K tomuto rozlišení češtiny a slovenštiny došlo někdy na přelomu 10. a 11. století.

Mez je úzký pruh neobděláné půdy tvořící hranici mezi pozemky. Plur. forma *meze* označuje zprav. hranice určitého prostoru, popř. vymezení obecně.

Vyšovice, okres Prostějov
meza g jejih roli se roši

Nedašov, okres Zlín
tam byl břech, taká vysoká meza

Růžďka, okres Vsetín
vúz dál curyg a jěl dolu, meza nemeza

Frenštátsko
něňi to jeho, ta meza, a sobi sy to

Pustá Rybná, okres Svitavy
méza

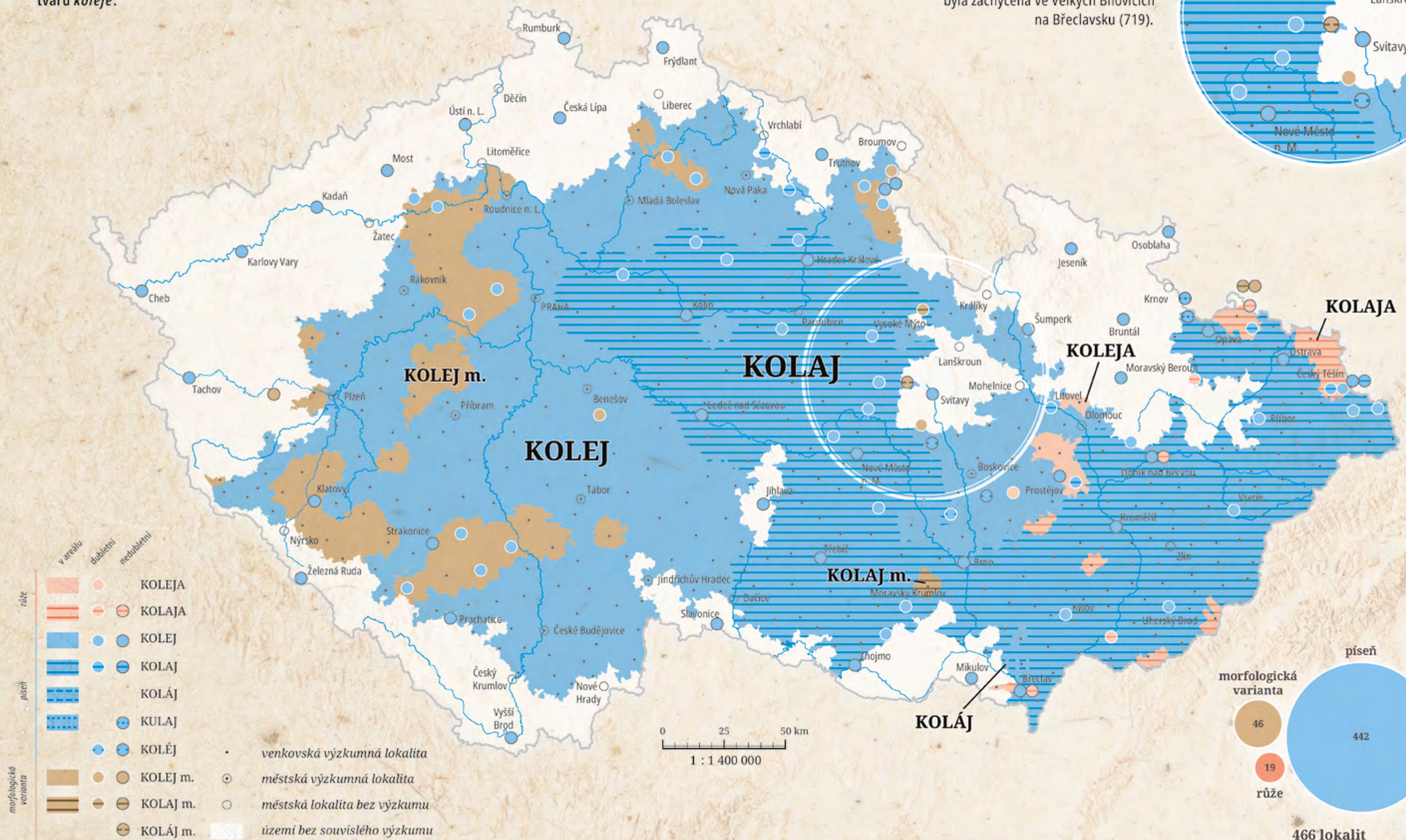
Starý Hrozenkov, okres Uherské Hradiště
medza

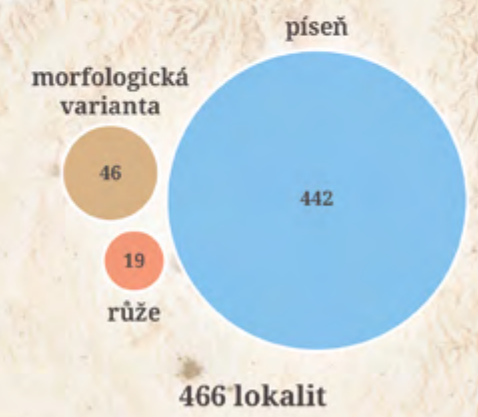
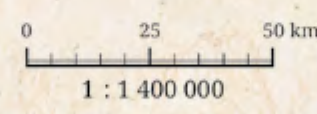
KOLEJ VZOR PÍSEŇ

Substantivum *kolej* (psl. **kolějь*) náleží k souhláskovému typu skloňování (vzor *píseň*). Slovo bylo v prajazyce odvozeno od substantiva *kolo*. Ve staré češtině je doloženo ve tvaru *kolejě*.

Pouze v Trstěnici na Svitavsku (162) byla zaznamenána maskulinní forma *koláj* s dlouhou samohláskou; tatáž podoba, ale v rodě ženském byla zachycena ve Velkých Bílovicích na Břeclavsku (719).

varianta	obrazec	popis
v areálu	orange square	KOLEJA
dublenní	red square	KOLAJA
nedublenní	blue square	KOLEJ
	dark blue square	KOLAJ
	light blue square	KOLAJ
	dotted blue square	KULAJ
	light blue square with dots	KOLÉJ
	brown square	KOLEJ m.
	dark brown square	KOLAJ m.
	light brown square	KOLÁJ m.
	dot	venkovská výzkumná lokalita
	circle	městská výzkumná lokalita
	open circle	městská lokalita bez výzkumu
	white square	území bez souvislého výzkumu

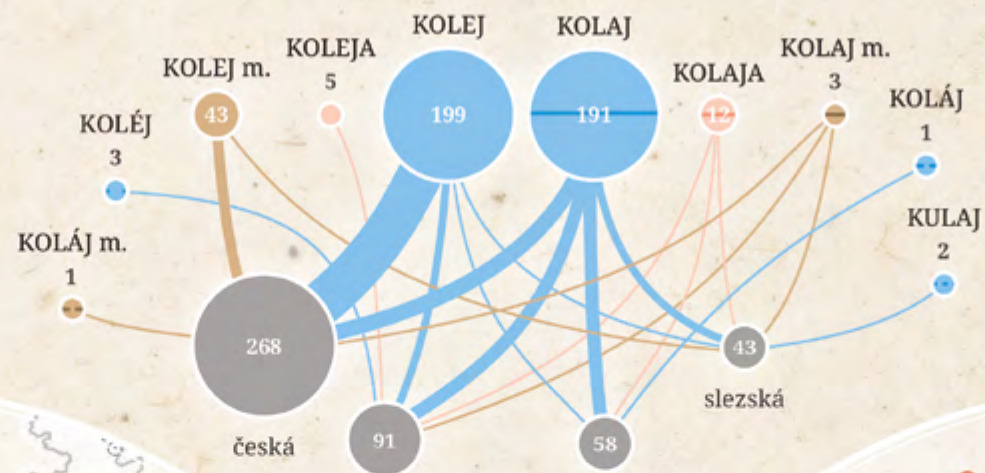

Forma *kolej*, shodná se spisovnou češtinou, byla zachycena zejména na rozsáhlém území jihozápadních, severních a severovýchodních Čech, na Moravě potom v centrální a severní části středomoravských nářečí.

Vlivem spisovného jazyka se tato varianta rozšířila i do moravských a slezských měst, a to i na území bez souvislého výzkumu (tj. v oblastech, kde byla do roku 1945 převaha německojazyčného obyvatelstva). Ke vzoru *píseň* náleží také hlásková obměna *kolaj*, zaujímavější podstatnou část středních a východních Čech, většinu Moravy a Slezska. Ojedinele se objevují varianty s dlouhou samohláskou, a to *kolěj* na Blanensku a *koláj* na Břeclavsku. Severozápadně od Opavy byla zaznamenána sporadická obměna *kulaj*. Pouze na Moravě a ve Slezsku se vyskytují tvary *koleja* a *kolaja*, vykazující příklon ke vzoru *růže*, resp. *růža*.

V Čechách – zejména na jihozápadě a severu – tvoří různě velké areály maskulinum *kolej*.

U mapovaného substantiva bylo zachyceno několik regionálních hláskových jevů (viz mapy vpravo). Na Chodsku se jedná o zavřenou výslovnost *ej*: *kolij* a *kolij* m.; na Tišnovsku o pravidelnou změnu *o > u*: *kulaj*, *kulej*, *kulěj*, *kulé* (to navíc se změnou *ej > é*); v přechodových nářečích česko-polských pak o změnu kvality hlásky *e* v návaznosti na slezská nářečí v Polsku: *kolyj*.

středomoravská východomoravská nářeční skupina

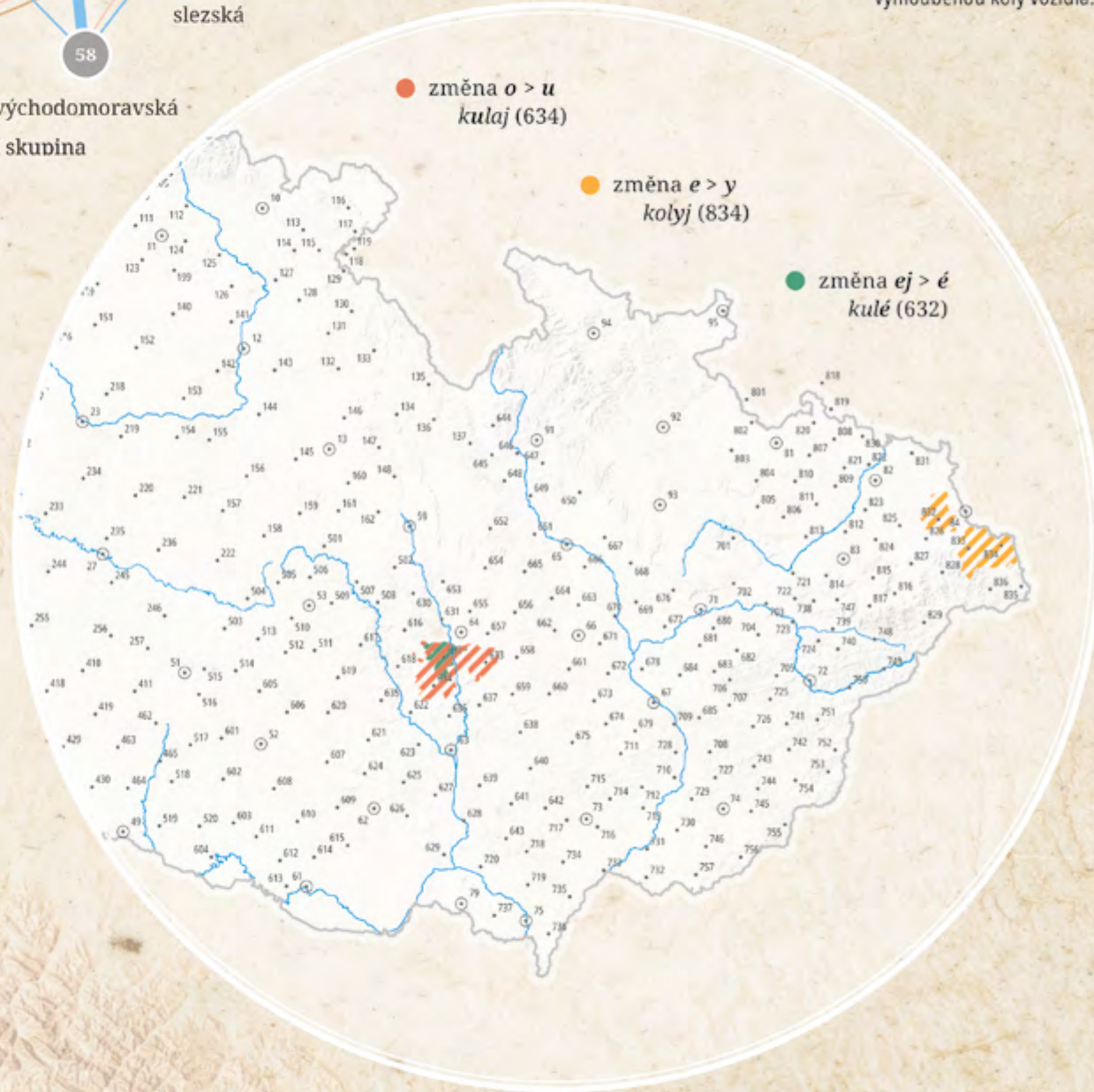

Výraz *kolej* označuje stopu vyhloubenou koly vozidla.

● zavřená výslovnost *ej*: *kolij* (303)

● Brník, okres Litoměřice *vijetej kolej*

● změna *o > u* *kulaj* (634)

● změna *e > y* *kolyj* (834)

● změna *ej > é* *kulé* (632)

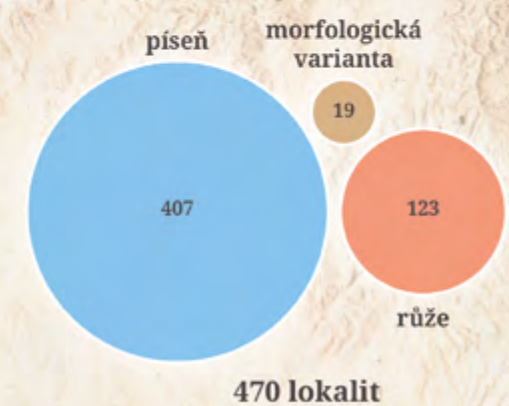
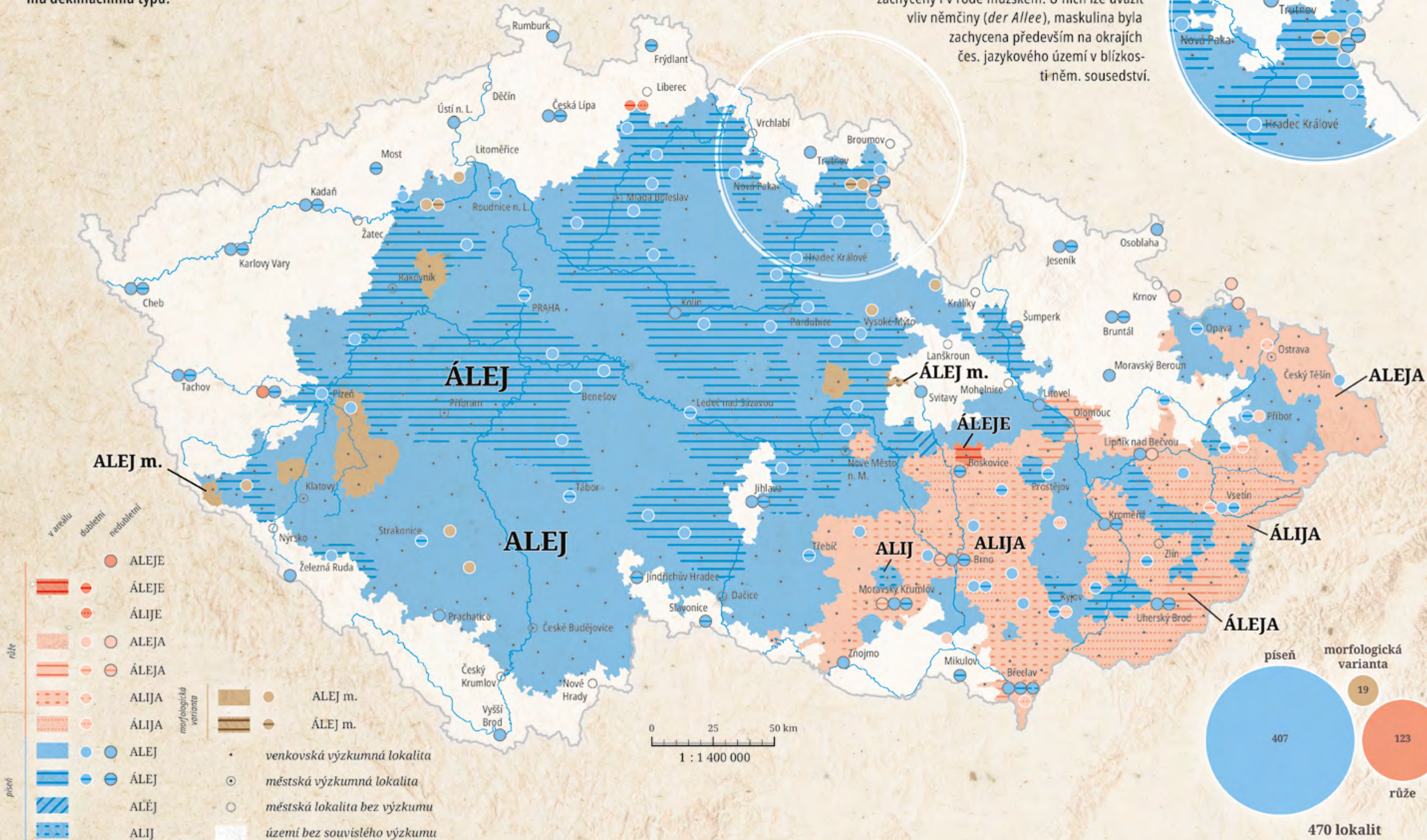
● Kunžak, okres Jindřichův Hradec *na cestě bíla ve sněhu videt kolej vot kola*

ALEJ VZOR PÍSEŇ

Femininum *alej* patří k souhláskovému typu skloňování (vzor *píseň*). Vzniklo z něm. *Allee* (to z fr. *allée* a to k *aller* „jít“), v češtině přijalo koncové *-j* a přiřadilo se k domácímu deklinačnímu typu.

Ve vých. části severovýchodočeských nářečí se střídají feminina *alej* i *álej*, na Náchodsku (porůznu i jinde v Čechách) byly tytéž podoby zachyceny i v rodě mužském. U nich lze uvážit vliv němčiny (*der Allee*), maskulina byla zachycena především na okrajích čes. jazykového území v blízkosti něm. sousedství.

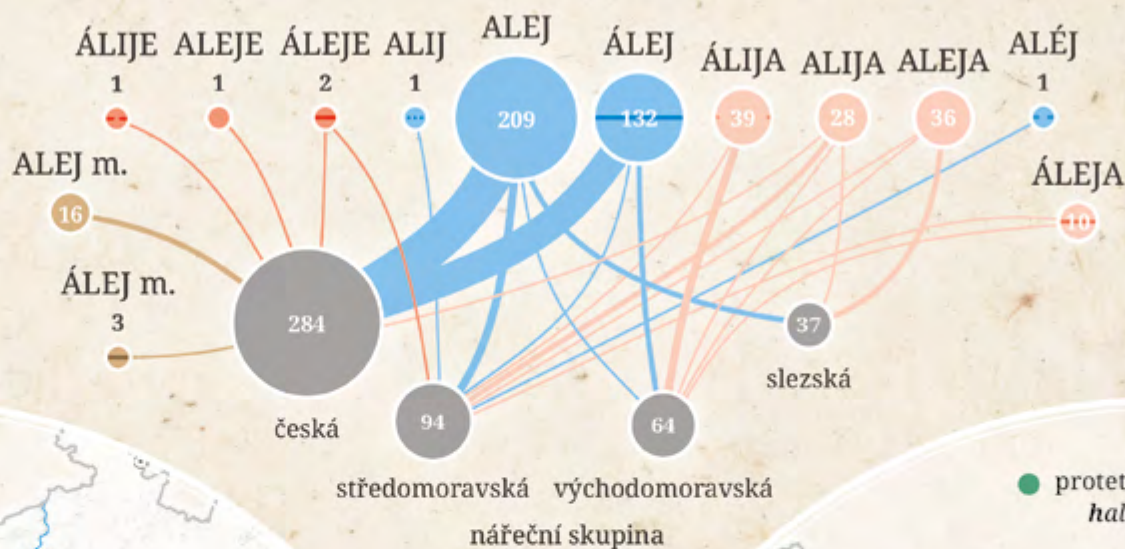

Čechy a přilehlý západní okraj Moravy pokrývají podoby ženského rodu zakončené na -j (vzor *píseň*), promíšeně se tu objevují varianty *alej* a *álej* (s náslovným *á-*). Ty na Moravě zasahují zhruba až k Uherskému Brodu a Vsetínu; podoba *alej* vytváří oddělený areál v západní a jižní části slezských nářečí. Sporadické jsou obměny *alij* (severně od Moravského Krumlova) a *alěj* (severozápadně od Boskovic).

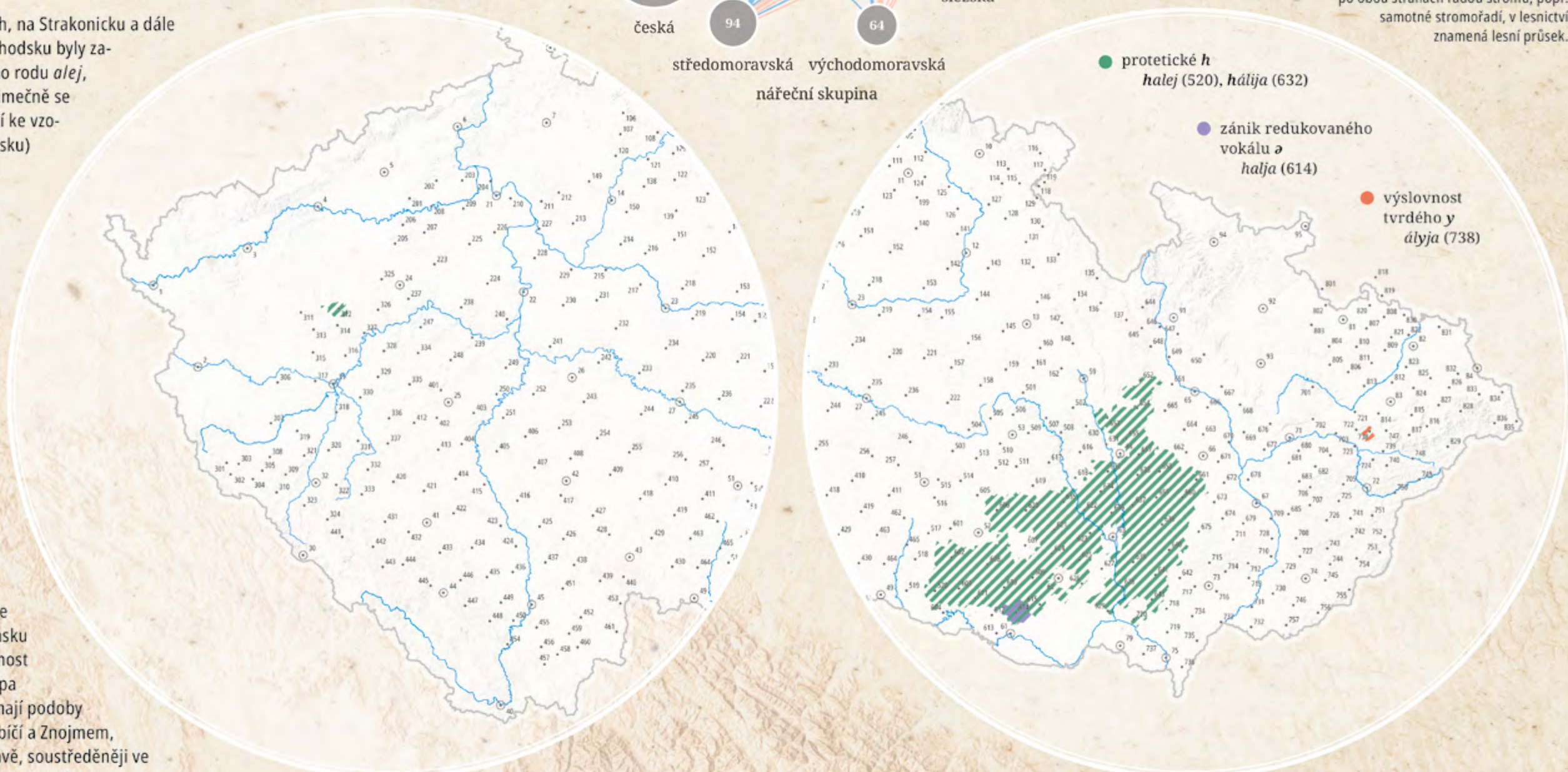
Na západním okraji Čech, na Strakonicku a dále na Vysokomýtsku a Náchodsku byly zachyceny formy mužského rodu *alej*, *álej* (vzor *stroj*). Jen výjimečně se objevují feminina patřící ke vzoru *růže*: *aleje* (na Stříbrsku) a *áleje* a *álieje* (v Podještědí).

Pro většinu Moravy a Slezsko jsou základní podoby zakončené na -ja, ty po připojení -a ke koncovému -j přešly ke vzoru *růže* (nářečně *růža*). Nejrozšířenější jsou varianty *alija* (ve střední části středomoravských nářečí) a *álieja* (především ve východomoravských nářečích), v nichž je hláska *i* zřejmě vlivem velmi úzce vyslovovaného *e* v němčině. Pouze z Hodslavic na Novojičínsku (738) se dokládá výslovnost tvrdého *y* (*ályja*; viz mapa vpravo). Menší rozsah mají podoby *aleja* (v pruhu mezi Třebíčí a Znojmem, porůznu i jinde na Moravě, soustředěněji ve slezských nářečích) a *áleja* (na Uherskobrodsku). V mikroareálu na Boskovicku byla zapsána podoba *áleje*.

Pro střední a jižní část středomoravských nářečí je charakteristická existence protetického *h-* (viz mapy vpravo), které se objevuje u domácích i přejatých slov. Výsledkem jsou podoby *haleja*, *háleja*, *halija*, *háljia*, *halja*, *halej*, *halij*.

Slovo *alej* označuje cestu vroubenou po obou stranách řadou stromů, popř. samotné stromořadí, v lesnictví znamená lesní průsek.

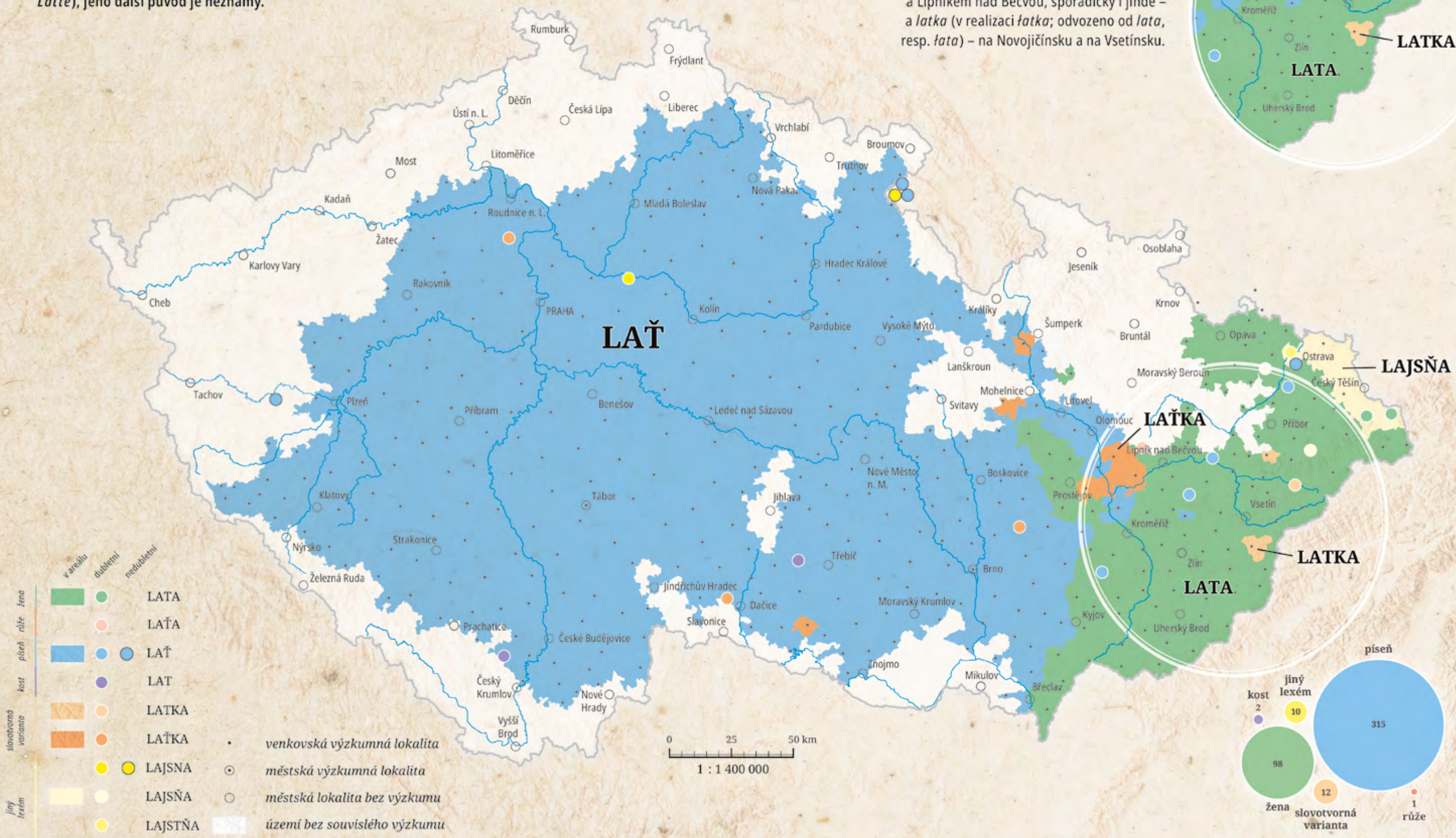
- Počedělice-Orasice, okres Louny
ten álej
- Suchý, okres Blansko
první háljia na levé straně se menoje Kocórka
- Slatina, okres Znojmo
haleja
- Radčice, okres Jablonec nad Nisou
wede k nim tam álej jako do nákiho zámku
- Čučice, okres Brno
halij
- Rašovice, okres Vyškov
krásná halija vede aš k samímu zámku

LAŤ VZOR PÍSEŇ

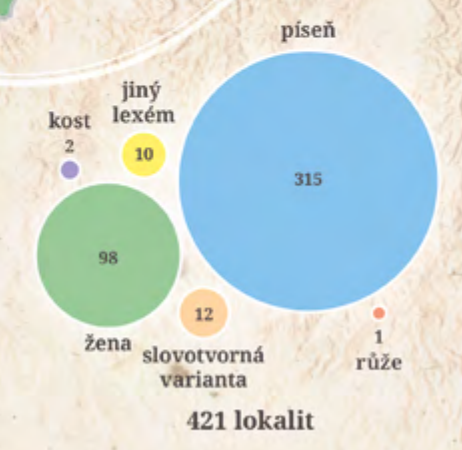
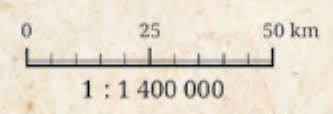
Femininum *lať* (stč. *lat*) patří k souhláskovému typu skloňování (vzor *píseň*). Vzniklo adaptací výrazu převzatého z němčiny (jde o přejetí stříhněm. *lat(t)e* > něm. *Latte*), jeho další původ je neznámý.

Na Moravě byla místy, zpravidla nedubletně, zaznamenána formální deminutiva: *laťka* (odvozeno od *lať*) – v úseku mezi Prostějovem a Lipníkem nad Bečvou, sporadicky i jinde – a *latka* (v realizaci *latka*; odvozeno od *lata*, resp. *fata*) – na Novojičínsku a na Vsetínsku.

v areálu	●	LATA
dubletně	●	LAŤA
nedubletně	●	LAŤ
	●	LAT
	●	LATKA
	●	LAŤKA
	●	LAJSNA
	●	LAJSŇA
	●	LAJSTŇA

- venkovská výzkumná lokalita
- ⊙ městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- ░ území bez souvislého výzkumu

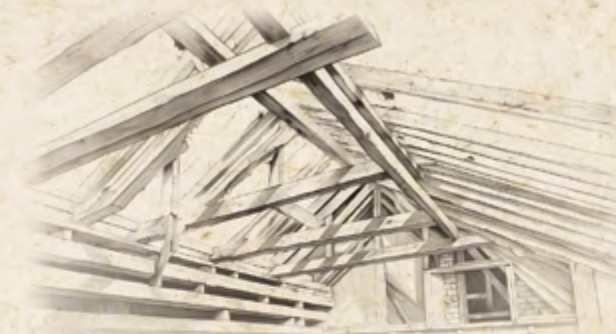
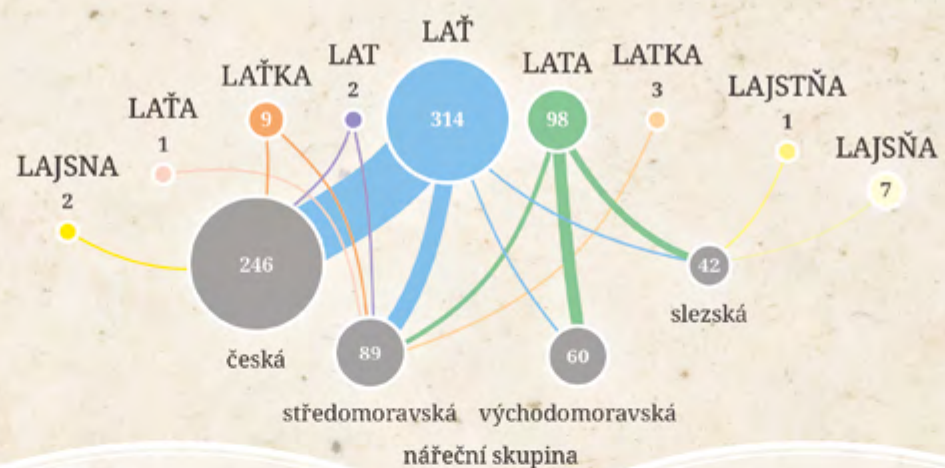

Lexém *lať* byl mapován ve významu ‚lať, na niž se nasazuje střešní krytina‘. I s obměnami pokrývá téměř celé jazykové území, pouze v nejvýchodnějším úseku (na Hlučínsku a Československu) se užívá jiný z němčiny přejatý výraz, a to *lajsňa* (na Jablunkovsku s palatální sykavkou *ś*), v Petřkovicích na Opavsku v obměně *lajstňa*. Forma *lajsna*, uvedená v SSJČ jako obecný výraz, byla zaznamenána jen jako dubletní varianta ve dvou lokalitách – na Kladsku a na Nymbursku.

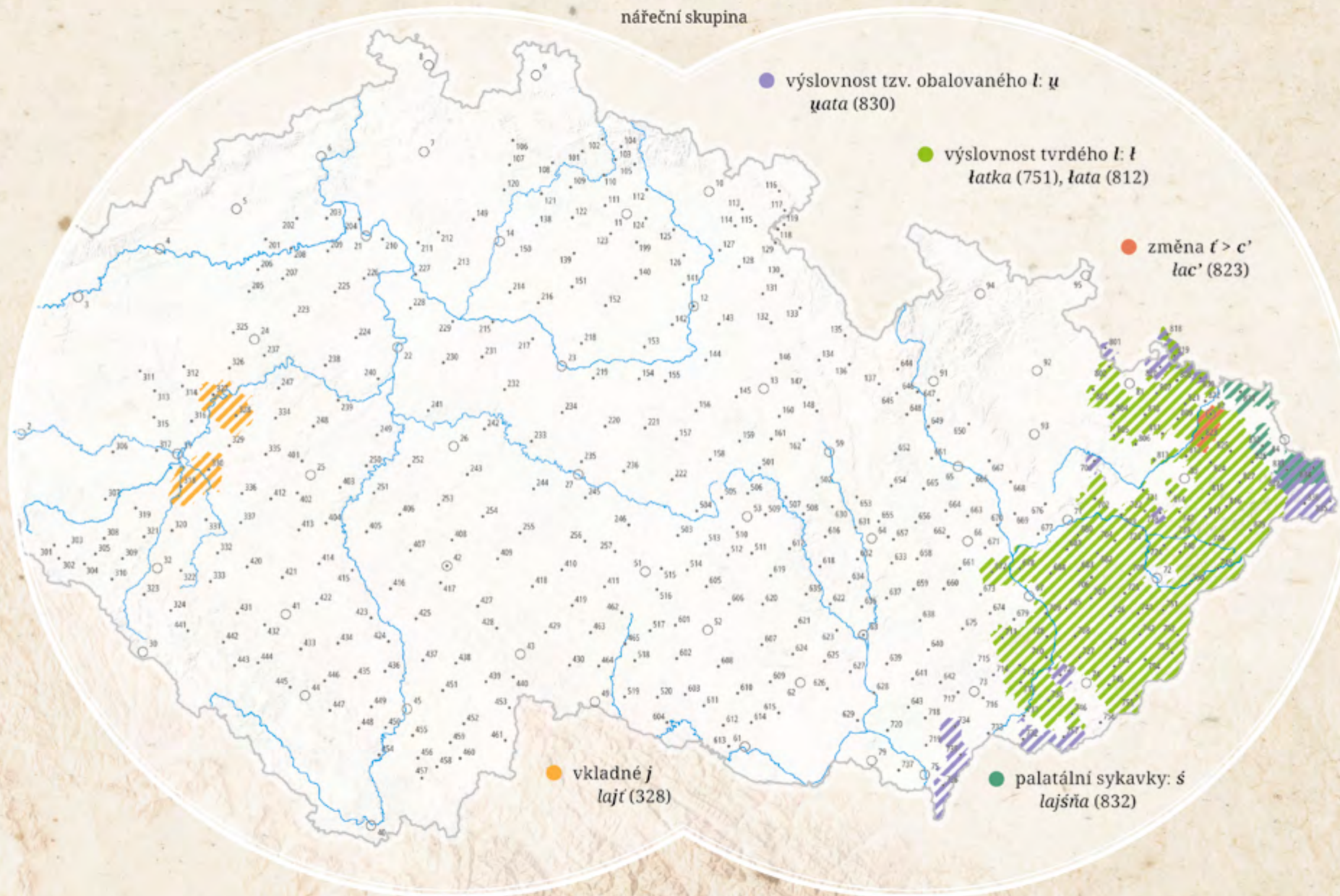
Na mapě je zobrazen především základní morfologický rozdíl *lať* (*lat*) × *lata*. Ve staré češtině je doložena forma *lat* (skloňovala se podle vzoru *kost*), ta byla v nářečích zaznamenána již jen ojediněle – v Brlohu-Rojšíně na Českokrumlovsku (448) a v Heralticích na Třebíčsku (601). Z nepřímých pádů pronikla měkkost i do nom. (a akuz.) sg.; výsledkem je forma *lať* (přecházející postupně od vzoru *kost* k novému vzoru *píseň*), rozšířená v Čechách (na Plzeňsku v podobě s vkladnou souhláskou *lajt*) a na celé západní polovině Moravy zhruba po linii Litovel, Prostějov, Kyjov a Břeclav. Obě varianty – *lat* i *lať* – registruje ještě např. Jungmannův slovník, naproti tomu PSJČ a SSJČ již dokládají pouze *lať*.

Na východ od uvedené linie dominuje forma *lata* (s hláskovými obměnami *lata* – ve většině východomoravských a slezských nářečí s přesahem na Holešovsko – a *uata* – zejm. v jv. části východomoravských nářečí na Břeclavsku a Hodonínsku, odděleně též na sev. okraji slezských nářečí a na Jablunkovsku). Vznikla přechodem adaptovaného výrazu k vzoru *žena*. Ve Velkém Újezdě na Olomoucku (676) byla ojediněle zapsána podoba *laťa*.

K hláskovým obměnám lexému srov. mapy vpravo.

Slovo *lať* označuje dřevěnou plochou tyč či úzké prkno.

Jičín, okres Jičín
jako lať
,vysoký, štihlý‘

Vysoké nad Jizerou, okres Semily
varchová lať je posleňní šár na varchu třechi

Tišnovsko
je jako lať
je hubený‘

Strážnice, okres Hodonín
polámal si kosti, gdiš spadl z hůri,
a štiri hodini tam ležal jag lata, než ho našli

Opavsko
lata

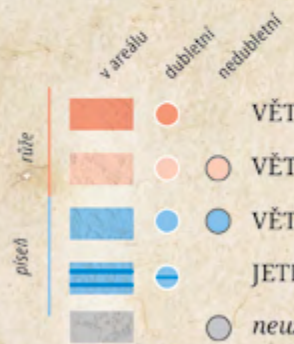
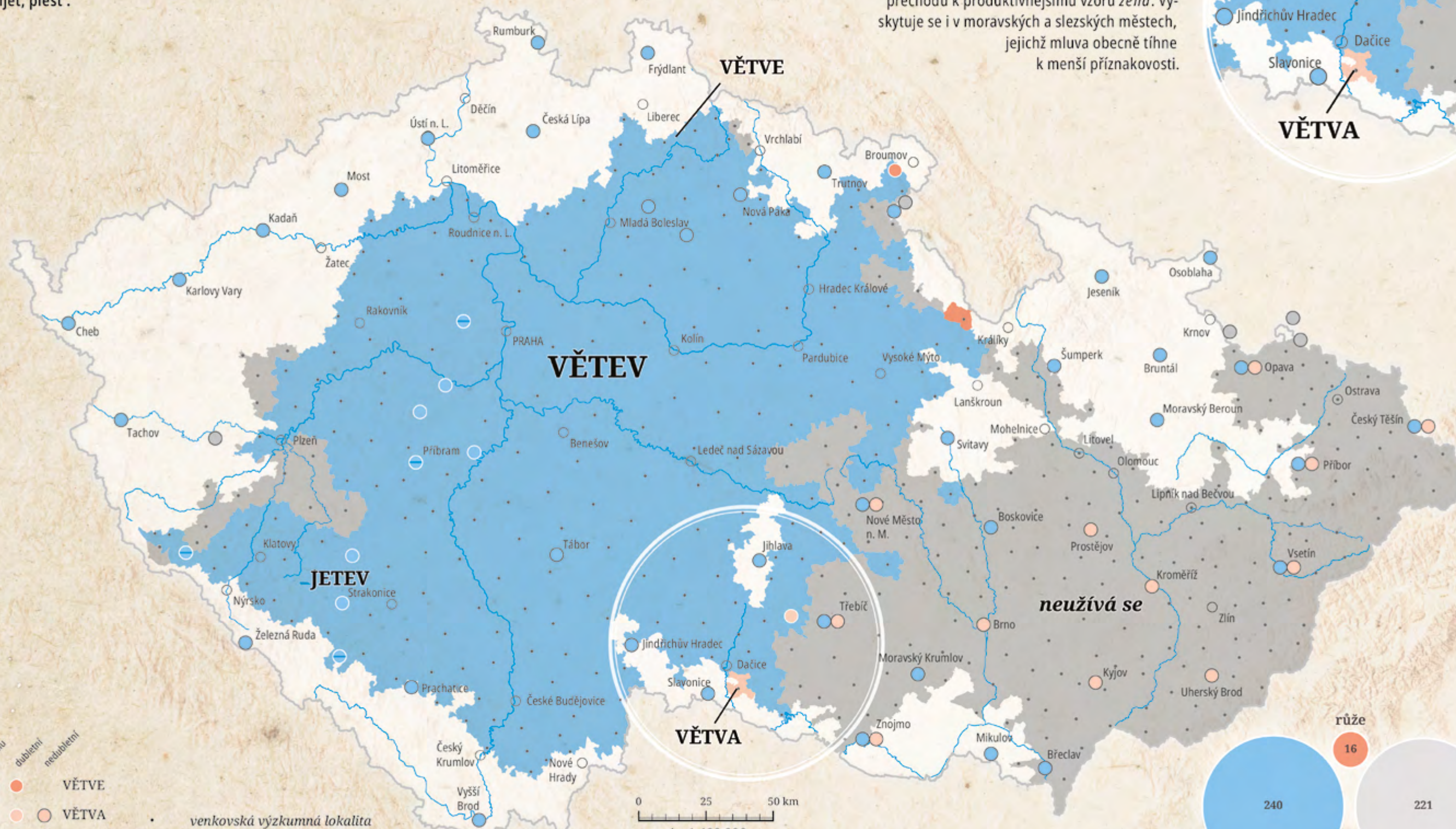
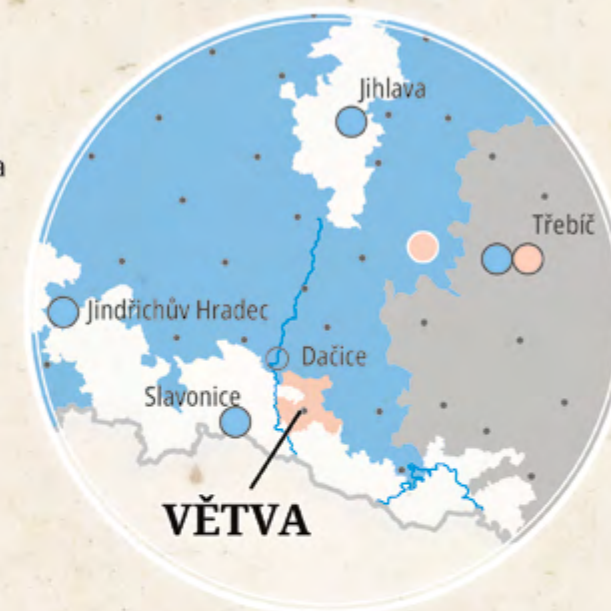
Petřvald, okres Karviná
lajsňa

VĚTEV VZOR PÍSEŇ

Femininum větev (psl. *věty, gen. *větъve, větev, haluz') patří k souhláskovému typu skloňování (vzor píseň). Slovo pochází z ie. základu *ueiH₁- s významem 'vít, ovíjet, plést'.

U česko-moravské hranice, např. v Bářovicích na Jindřichohradecku (519), byla zachycena morfologická varianta větva, která je výsledkem přechodu k produktivnějšímu vzoru žena. Vyskytuje se i v moravských a slezských městech, jejichž mluva obecně tíhne k menší příznakovosti.

- VĚTVE
- VĚTVA
- VĚTEV
- JETE V
- neučívá se
- venkovská výzkumná lokalita
- městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

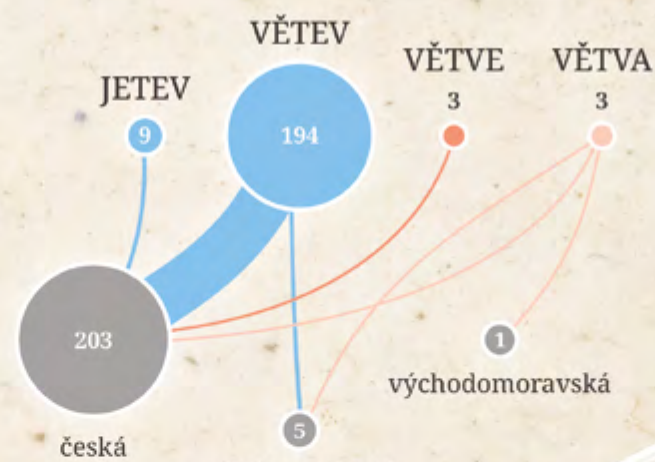

Pojmenování *větev* bylo zaznamenáno na téměř celém území Čech (na Moravě a ve Slezsku se pro označení větve používá lexém *haluz(a)*, viz s. 66); v několika areálech se navíc vyskytují (většinou dubletně) jeho hláskové obměny (viz mapy vpravo). Nejčastější je varianta *vjeteu*, ta podléhá v Poniklé na Semilsku (103) ještě další změně – obouretné výslovnosti iniciálního *v*, čímž vzniká podoba zapisovaná jako *wjeteu* (více viz ČJA 5, s. 429–440).

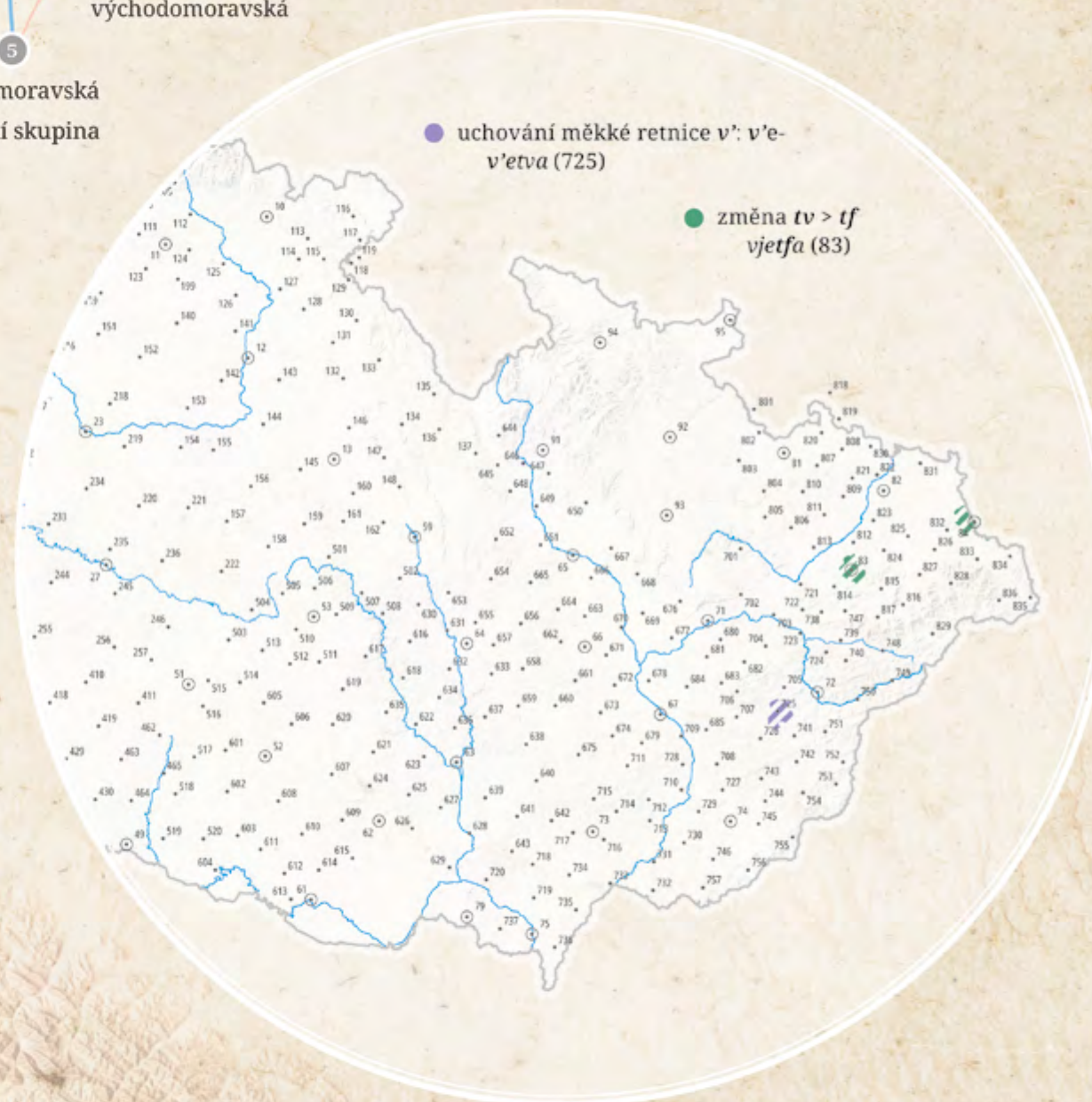
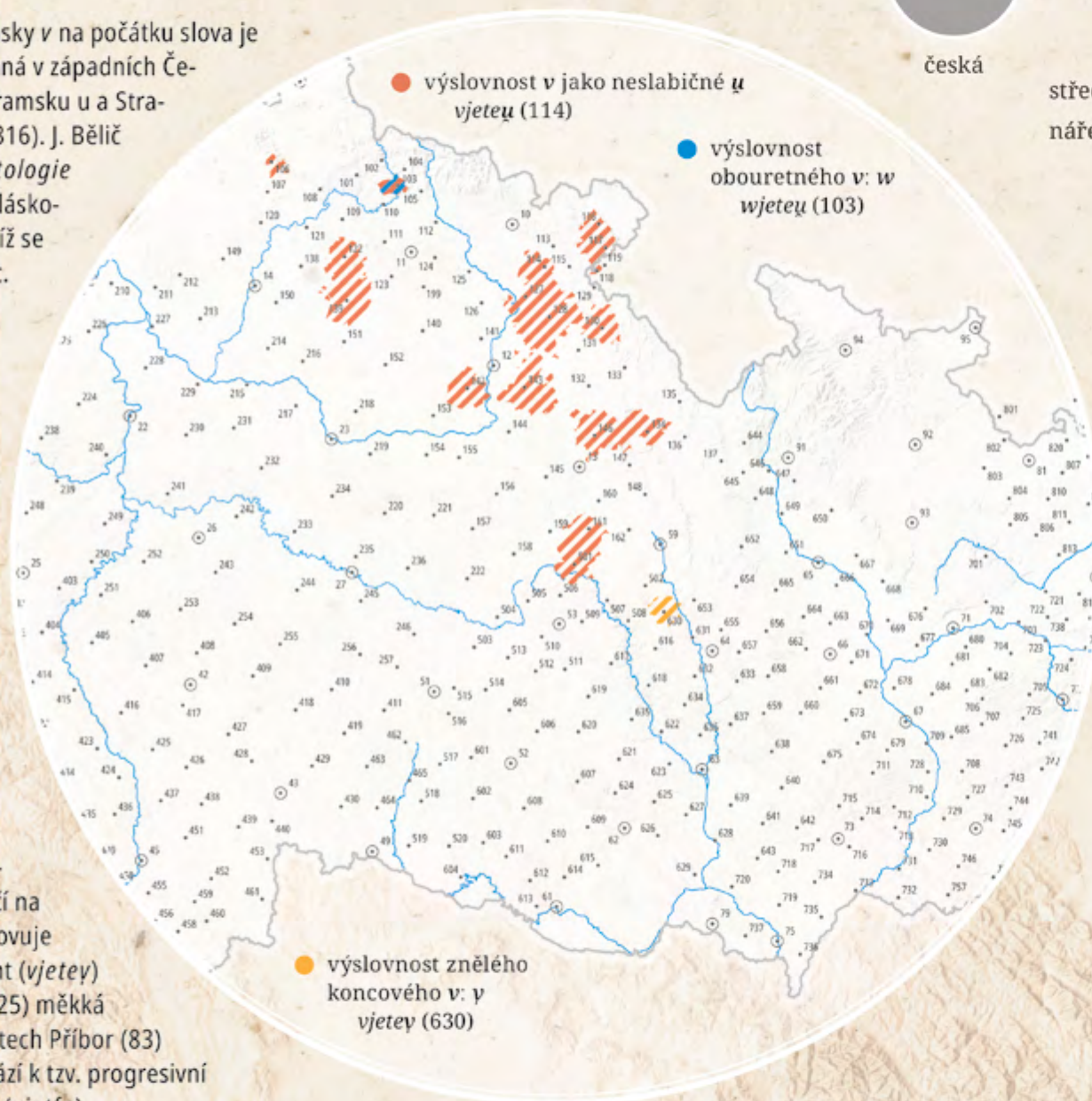
Výsledkem odsunutí hlásky *v* na počátku slova je pak podoba *jeteu*, užívaná v západních Čechách, zejména na Příbramsku u a Strakonicku (více viz ČJA 5, 316). J. Bělič v *Nástinu české dialektologie* (s. 213) zmiňuje navíc hláskovou variantu *bjeteu*, v níž se projevuje záměna retnic. Tento jev je v nářečích častější: hojně se s ním lze setkat např. u dvojic *vřed – břed* nebo *pavouk – pabouk* (více viz ČJA 5, s. 440–445; Ireinová et al., 2022b, s. 52–53).

Formy *větev*, *větva* byly výjimečně (především ve městech) zachyceny i na Moravě a ve Slezsku (společně s výrazem *haluz*), a to opět v příslušných hláskových obměnách: v Horním Poříčí na Blanensku (630) se vyslovuje znělý koncový konsonant (*vjeteu*) a v Trnavě na Zlínsku (725) měkká retnice (*v'etva*). Ve městech Příbor (83) a Český Těšín (84) dochází k tzv. progresivní asimilaci znělosti *tv > tf* (*vjetfa*).

V oblasti, kde se užívá výraz *větev* a jeho (výše popsané) hláskové varianty, byla během nářečních výzkumů zachycena i četná další, zpravidla dubletní pojmenování, např. *sněť*, *smetev*, *suk*, *kmen*, *kloník*, *klomen* nebo *kotev* (viz ČJA 2, 76; též zde s. 7). Ve slovnících spisovné češtiny nalezneme i významově shodné pojmenování *ratolest*; to je však knižní a z žádného nářečí doloženo není.

Slovo *větev* označuje část dřeviny, která vyrůstá z kmene stromu.

Paseky nad Jizerou, okres Semily
vjetef se zlámala a chalupník spat na zem

Doubravice, okres Trutnov
vihlít si tam buk a na tom bila suchá vjeteu

Jihlava, okres Jihlava
tam je takovej strom a vjetef nad vodou

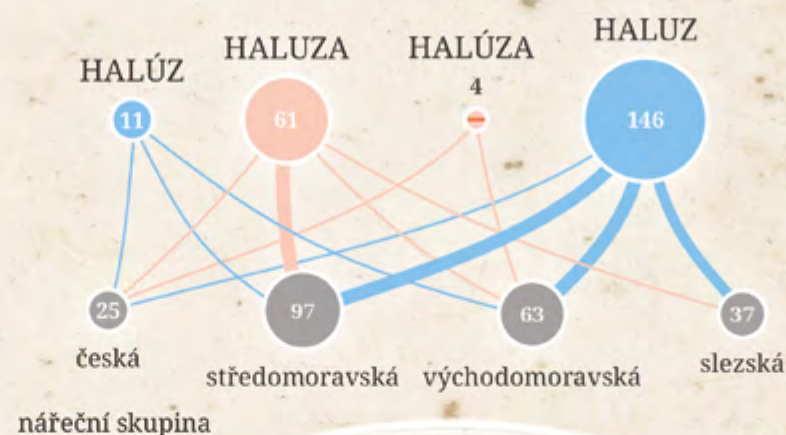

Podobně jako pojmenování *větev* (viz s. 64) vyskytuje se i synonymum *haluz* v různých variantách. Morfologický rozdíl je dán formami *haluz* (vzor *píseň*) a *haluza* (vzor *růže*, resp. *růža*; nelze vyloučit též případné skloňování podle vzoru *žena*, to však v Archivu lidového jazyka doloženo není). Rozšířenější forma *haluz* vytváří areál na severu a východě Moravy a zabírá též celé Slezsko. Mnohdy jako dubleta přesahuje i do západnějších částí Moravy, kde jinak převládá forma *haluza* – ta byla naopak ojediněle zachycena i mimo tuto oblast, např. ve Zlíně-Klečůvce (726). Na hlavní mapě registrujeme i podoby s dlouhým vokálem: *halúz*, *halúza*.

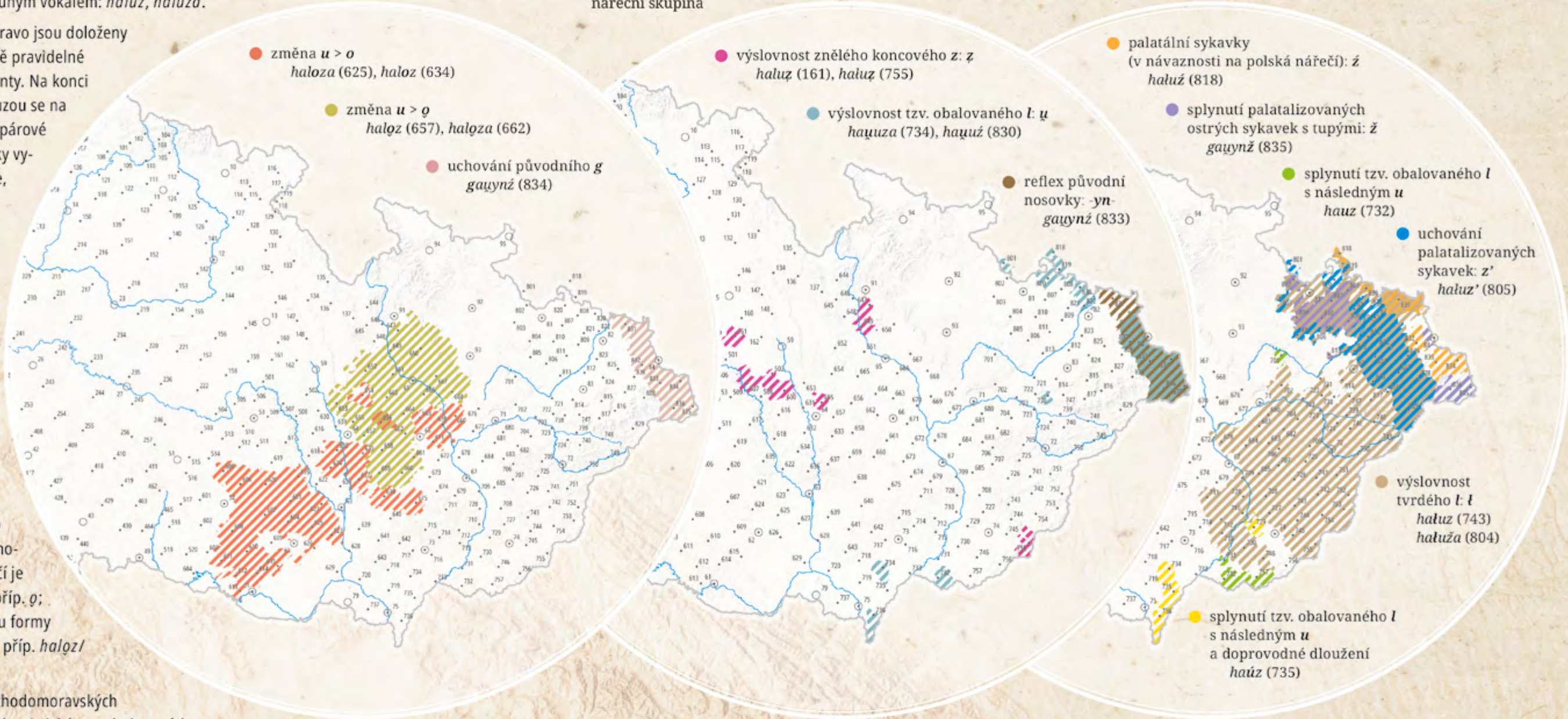
Na mapách vpravo jsou doloženy další, víceméně pravidelné hláskové varianty. Na konci slova před pauzou se na většině území párové znělé souhlásky vyslovují nezněle, např. [halus]; znělá výslovnost byla zapsána jen ojediněle, např. [haluz], v dialektologickém zápisu *haluz*.

Charakteristickým znakem středního pruhu středomoravských nářečí je změna *u > o*, příp. *o*; výsledkem jsou formy *haloz/haloza*, příp. *haloř/haloza*.

Pro jv. část východomoravských nářečí je charakteristické tzv. obalované *l* (zapisované jako *u*: *ha μ uz/ha μ uza*) – může zde docházet k jeho splynutí s následným *u* (*hauz*), někdy s doprovodným dloužením (*haúz*); odděleně se vyskytuje v přechodových nářečích česko-polských (*ha μ už*). V jiných částech východomoravských a slezských nářečí bylo zaznamenáno *l* tvrdé (zapisované jako *l*: *ha μ uz/ha μ uza*). Další hláskové obměny byly zachyceny v nářečích slezských, např. *ha μ uža*, *ha μ uz'*, *ga μ ynž*.

Výrazy *haluz*, *haluze* označují část dřeviny, která vyrůstá z kmene stromu.

Výšovice, okres Prostějov
*zaskřopi roskvetlá haloz višne,
dež jo vichor nalomi*

Brumov-Bylnice – Brumov, okres Zlín
*videli, jag z buka nad ním letí
ulomená ha μ us*

Studénka, okres Nový Jičín
sucha ha μ uš

Frýdecko-Místec
na jabluňi uschla ha μ us', vem pilku a dz'i ju uřezac'

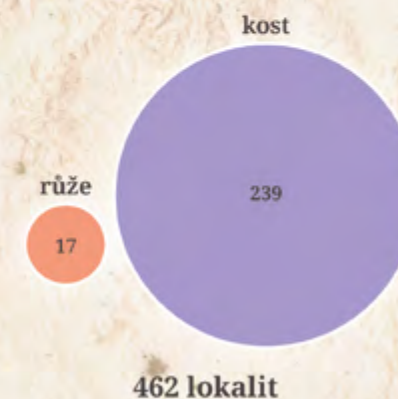
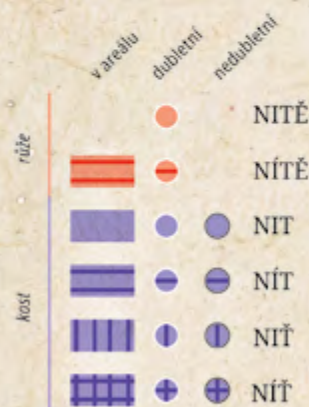
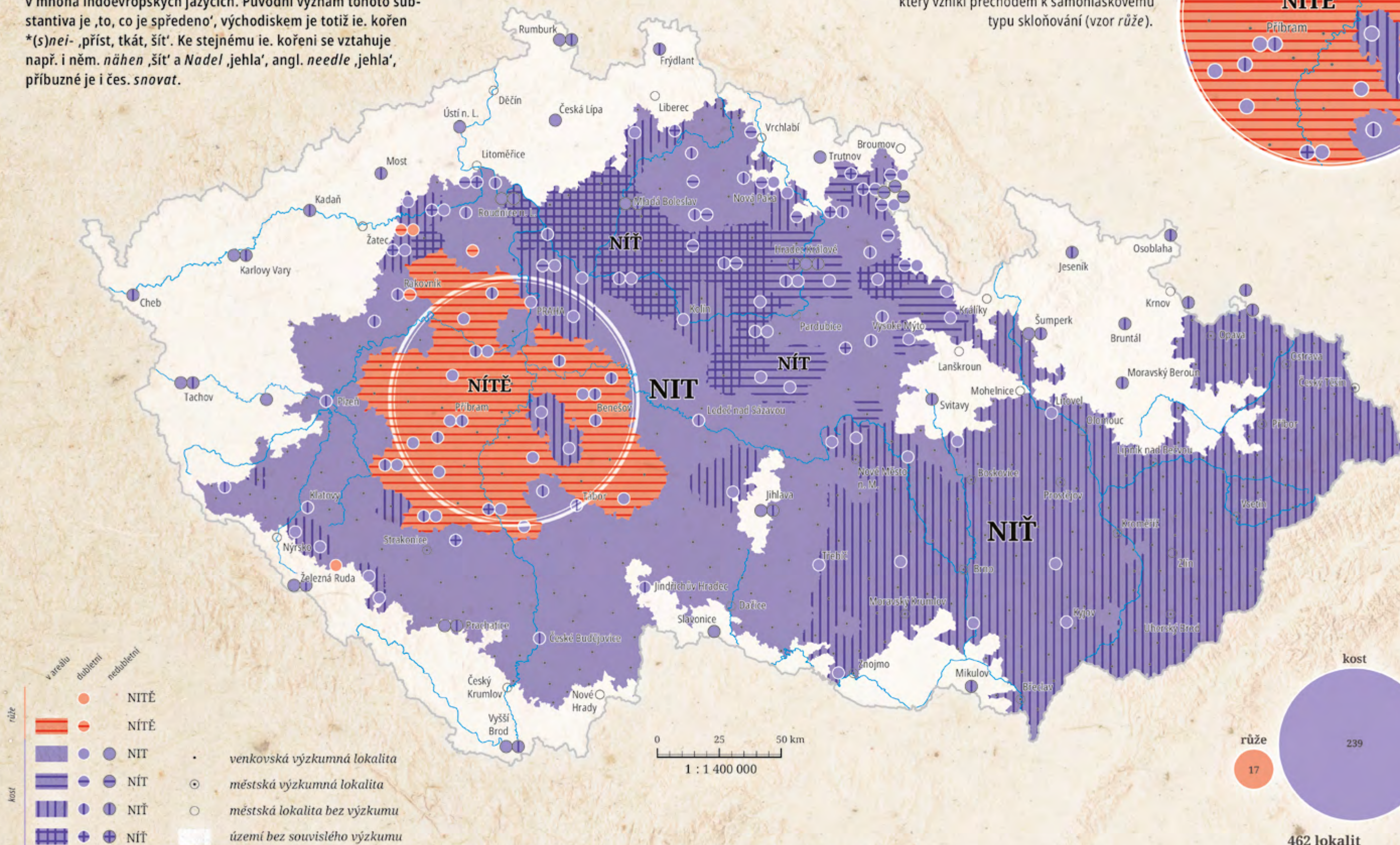
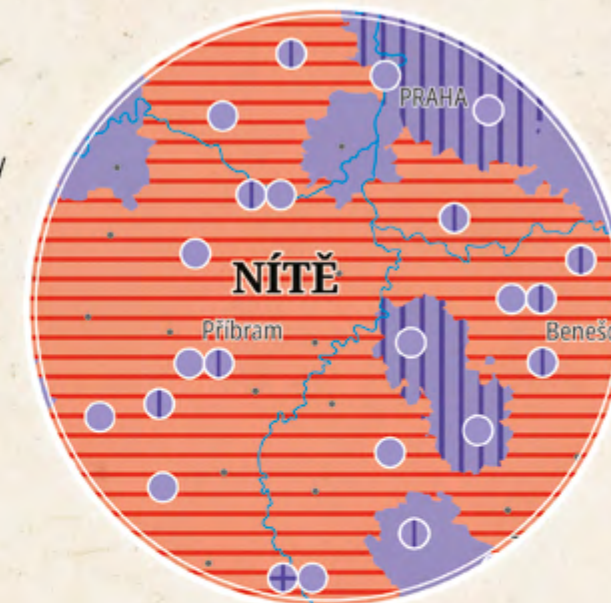
Kunovice, okres Uherské Hradiště
*u μ omi sa taková ha μ uza, kerá má
modz ovoca a nepodepřeu sa*

NIT VZOR KOST

Substantivum *nit* (psl. **nitъ*) náleží k femininům kolísajícím mezi starým konsonantickým vzorem *kost* a novějším vzorem *píseň*. Jedná se o prastaré slovo, které se v různých obměnách nachází v mnoha indoevropských jazycích. Původní význam tohoto substantiva je ‚to, co je spředenó‘, východiskem je totiž ie. kořen *(s)*nei-* ‚příst, tkát, šít‘. Ke stejnému ie. kořeni se vztahuje např. i něm. *nähen* ‚šít‘ a *Nadel* ‚jehla‘, angl. *needle* ‚jehla‘, příbuzné je i čes. *snovat*.

V širokém areálu rozprostírajícím se mezi městy Strakonice, Plzeň, Rakovník, Praha a Tábor převládá tvar *nítě*. Jde o morfologický novotvar, který vznikl přechodem k samohláskovému typu skloňování (vzor *růže*).

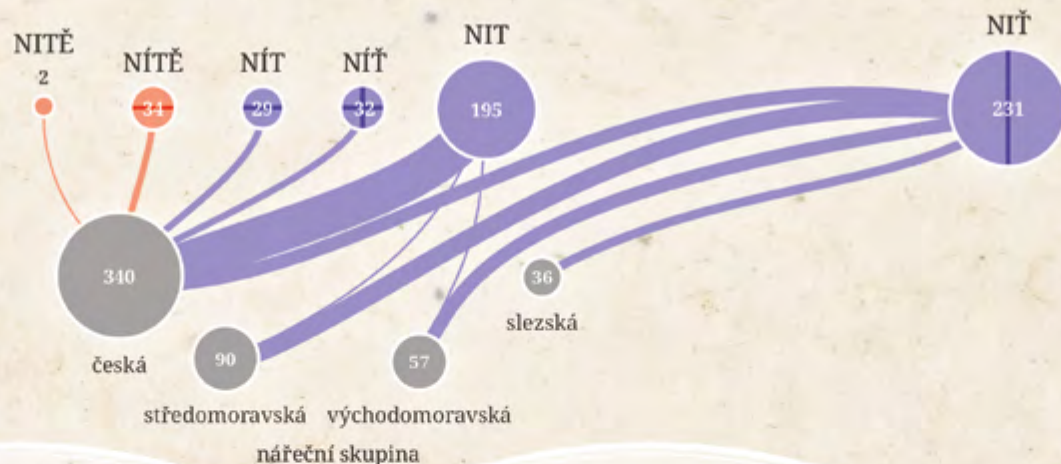
Na diferenciaci nářečního prostoru se podílejí formy *nit* (s variantami *niť*, *nít*, *nít*) a ojedinělá *nitě* (s převažující variantou *nitě*, viz výřez s. 70).

Koncové *-t* je u formy *nit* výsledkem historické depalatalizace, ta však patrně nebyla v dialektech na severovýchodě Moravy a ve Slezsku (důsledně) provedena, koncové *-t* tu tedy zřejmě reprezentuje dochovaný původní stav. Na ostatním území se měkkost koncové samohlásky obnovila analogií s nepřímými pády.

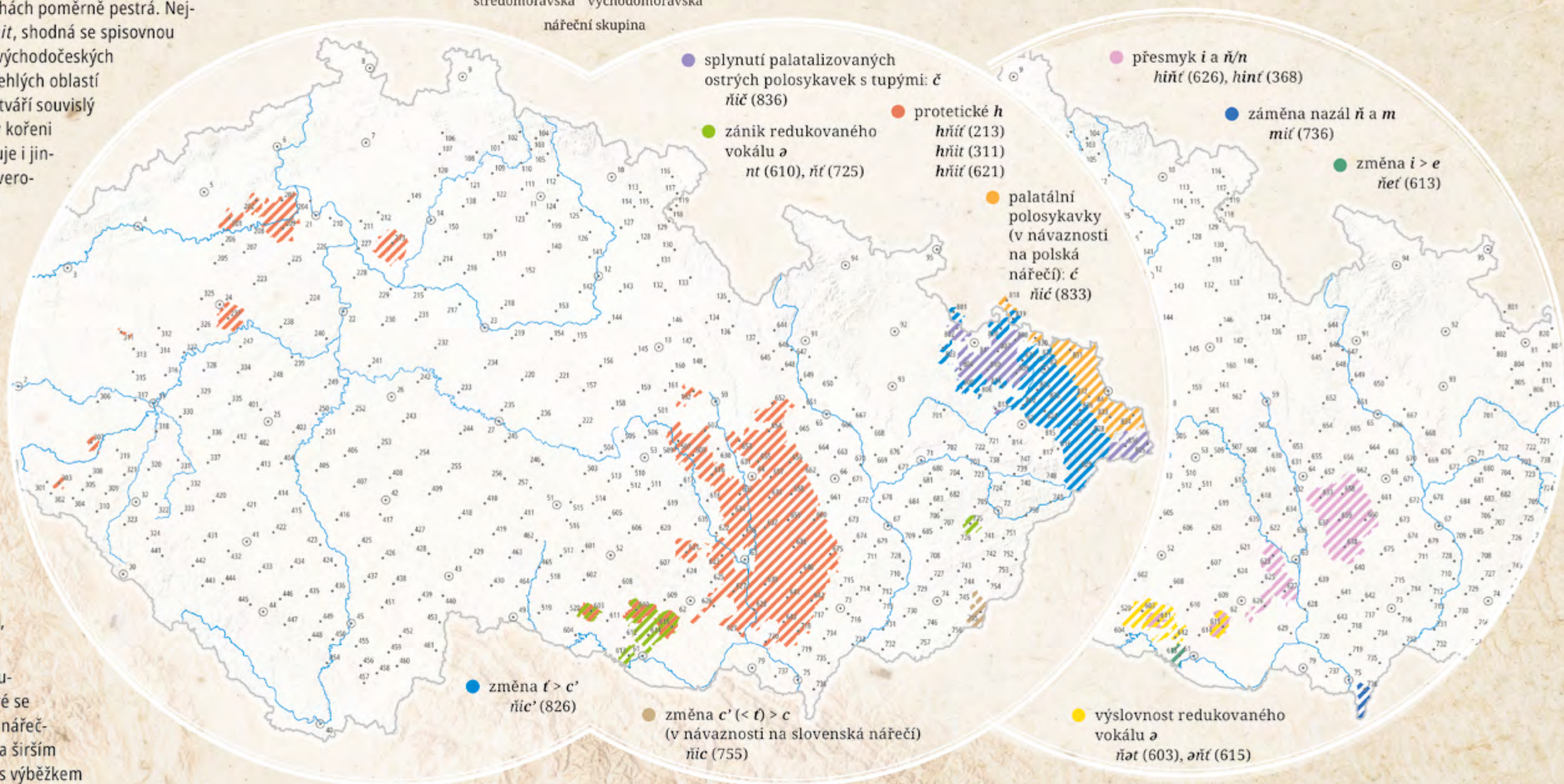
Nářeční situace je v Čechách poměrně pestrá. Nejrozšířenější je podoba *nit*, shodná se spisovnou češtinou. V části severovýchodočeských nářečí s přesahy do přilehlých oblastí nářečí středočeských vytváří souvislý areál podoba s délkou v kořeni *niť*; odděleně se vyskytuje i jinde. Roztroušeně se v severovýchodní polovině Čech objevuje další obměna s délkou v kořeni, a to *nít*.

Na Moravě a ve Slezsku je stav jednodušší. Dominuje zde tvar *niť*, který v Čechách vytváří pouze roztroušené menší areály, podoba *nit* byla zapsána jen ojediněle a spíše dubletně. Na západě Moravy se hranice podoby *niť* zčásti shoduje s rozšířením formy *starost* (viz s. 74), popř. *pouť* (viz s. 72).

Na mapách vpravo sledujeme hláskové jevy, které se spolupodílejí na dalším nářečním rozrůznění. Např. na širším Brněnsku a Boskovicku s výběžkem až ke Znojmu a Mikulovu byly zachyceny hláskové varianty *hniť* nebo *hinť*. Protetické *h-* bylo zjištěno také v Čechách, převážně však jako archaický relikt při okrajích historicky českého jazykového území. Redukovaná výslovnost měkkého *i*, případně jeho úplný zánik, byla charakteristická pro nářečí zejména na Znojemsku, doloženy byly např. formy *ňat*, *aňt* nebo *nt*, *ňt*. Mezi další hláskové jevy patří např. přesmyk *ň/n* a *i/a*, záměna nazál *ň* a *m*, změna *i > e* nebo různé vývojové střídnice za původní *-t* ve slezských nářečích.

Nit je upředené vlákno k tkání, šití, pletení apod.

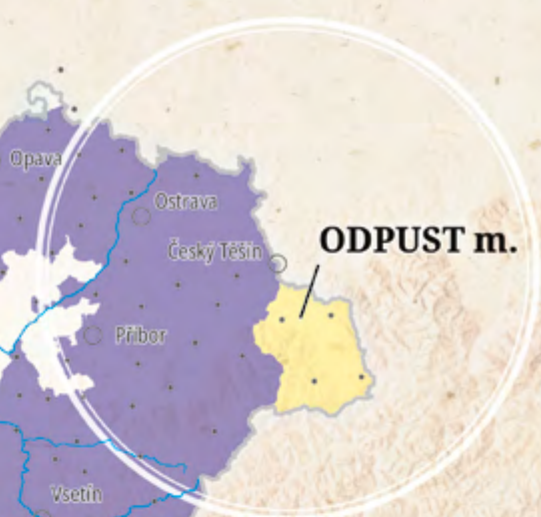
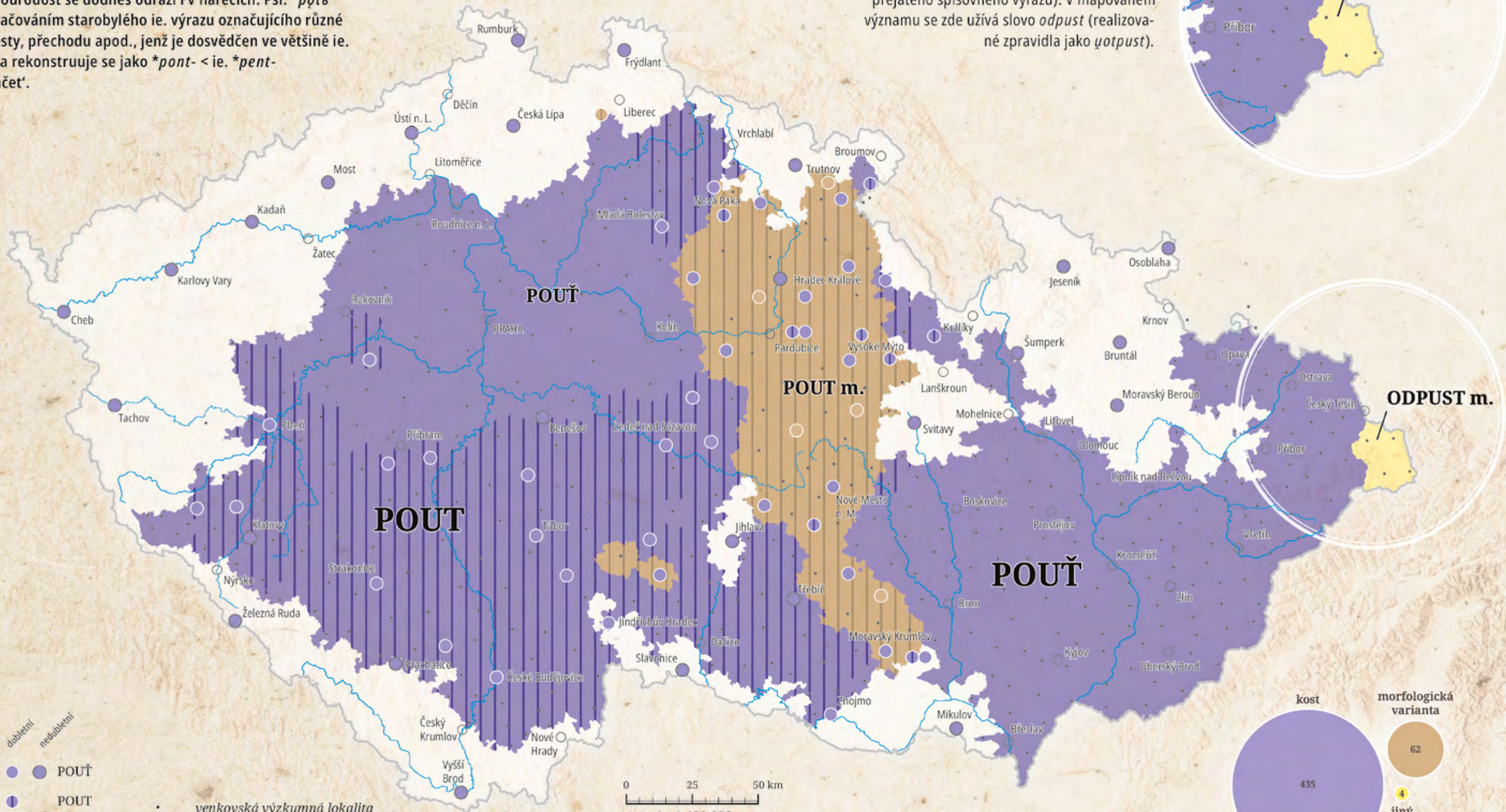
- Bezděkov, okres Benešov je jako voteklá nítě, je hubená
- Telč, okres Jihlava je jako nít, jako voteklá nít, je hubená
- Starý Svojanov, okres Svitavy to znamenalo, že nít navádí
- Jilemnice, okres Semily jedno navinutí příze sou štíri dílki motáku, a to je nít
- Chýnov, okres Tábor nejňi na mje ňit suchá
- okres Domažlice bijvala skaná hñit, diš se přídla doma, bijvala jako drát

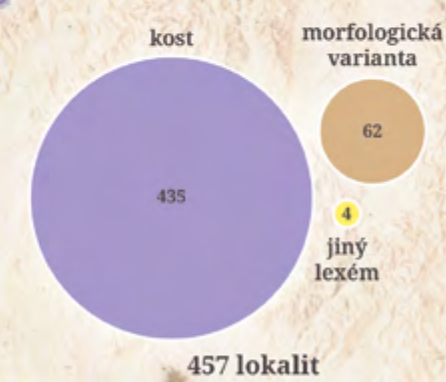
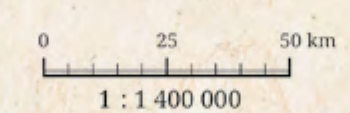
POUŤ VZOR KOST

Slovo *pouť* náleží k femininům kolísajícím mezi starým vzorem *kost* a novějším vzorem *píseň*. Původní maskulinum postupně přešlo k rodu ženskému (stč. *pút m.* i f.); tato dvourodost se dodnes odráží i v nářečích. Psl. **poutb* je pokračováním starobylého ie. výrazu označujícího různé typy cesty, přechodu apod., jenž je dosvědčen ve většině ie. jazyků a rekonstruuje se jako **pont-* < ie. **pent-* ‚jít, kráčet‘.

Na Českotěšínsku a Jablunkovsku se slovo *pouť* nevyskytuje (ojedinělá forma *punc* s reflexem původní nosovky je tu nářeční adaptací přejatého spisovného výrazu). V mapovaném významu se zde užívá slovo *odpust* (realizované zpravidla jako *gotpust*).

jiný morfolo- gická lexém	■	v areálu	●	POUŤ	•	venkovská výzkumná lokalita
	■	dubletní	●	POUT	⊙	městská výzkumná lokalita
kost	■	medubletní	●	POUŤ m.	○	městská lokalita bez výzkumu
	■		●	POUT m.	□	území bez souvislého výzkumu
morfolo- gická varianta	■		●	POUŤ m.		
	■		●	ODPUST m.		

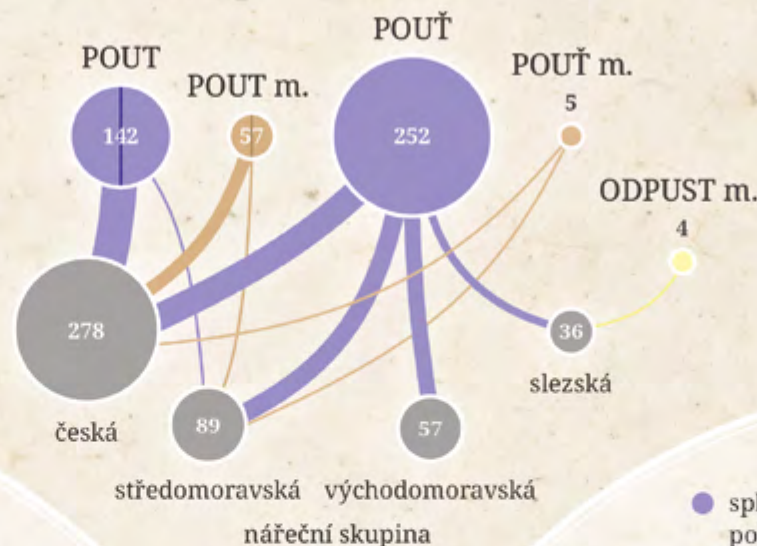
Mapa znázorňuje především rodové rozdíly u substantiva *pouť*, mapovaného ve významu ‚putování na posvátné (poutní) místo‘. (Zejména v Čechách označuje slovo *pouť* také lidovou zábavu spojenou se slavností k uctění památky světce, jemuž je zasvěcen kostel; na Moravě se v tomto významu užívá nejčastěji výraz *hody*, viz ČJA 2, 222.)

Forma mužského rodu (*ten pouť*), skloňovaná podle vzoru *hrad*, vytváří výrazný areál ve vých. Čechách s přesahem na Novoměstsko a Moravskokrumlovsko; zřídka byly v této oblasti doloženy podoby s měkkým zakončením (*ten pouť*).

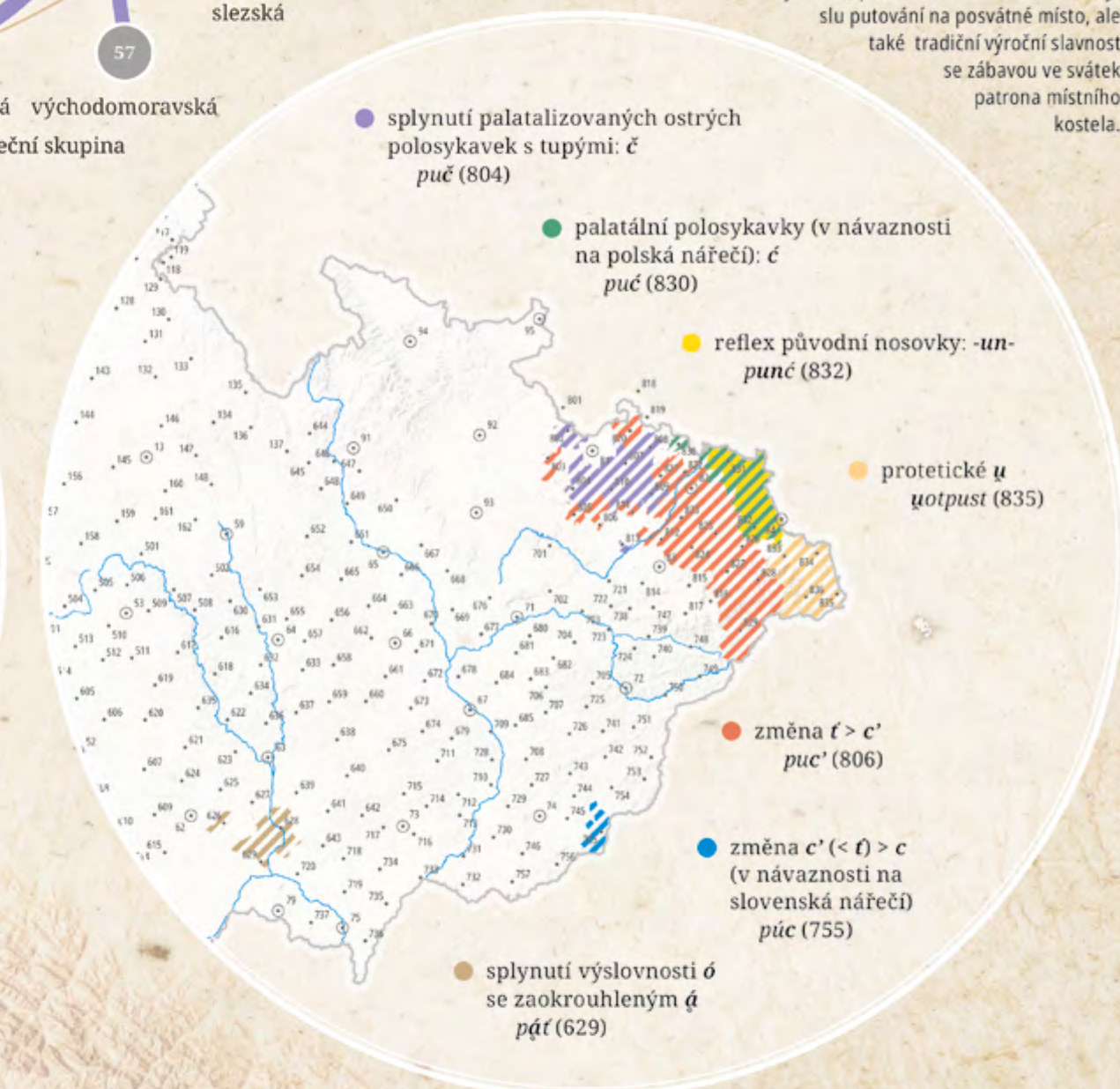
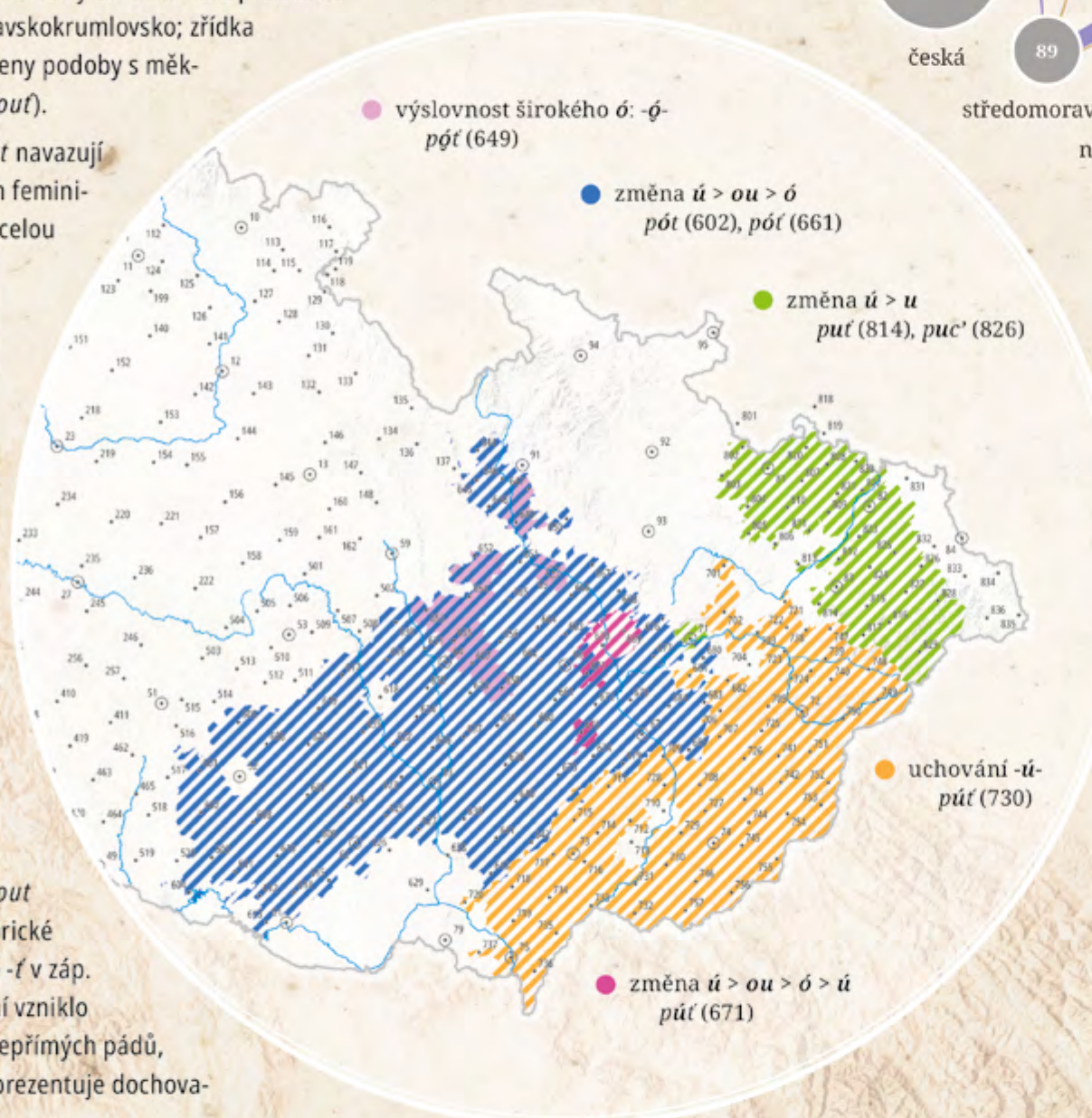
Na areál maskulina *pouť* navazují areály se stejně znějícím feminiem. To pokrývá téměř celou již. polovinu Čech a přilehlou jz. část Moravy, vyskytuje se i v severovýchodočeské nářeční oblasti. Varianta *pouť*, shodná se spisovným jazykem, se nachází zhruba v sz. polovině Čech, na většině Moravy a Slezska (s výjimkou Českotěšínska a Jablunkovska s lexémem *odpust*); převládá rovněž v městské mluvě.

Koncové *-t* je u formy *pouť* (m. i f.) výsledkem historické depalatalizace, koncové *-f* v záp. části zkoumaného území vzniklo zřejmě analogií podle nepřímých pádů, ve vých. části patrně reprezentuje dochovaný původní stav.

Registrovány byly i další hláskové jevy (viz mapy vpravo): uchování *ú* (*púť*), změnu *ú > ou > ó* (*pót*, *pót*), širší výslovnost *ó* (*pót*), splynutí *ó* s *ú* v tzv. čuháckých nářečích (*pút*), splynutí *ó* se zaokrouhleným *ǫ* (*pǫť*), krácení *ú > u* (*puť*), palatalizované a palatální polosykvavky (*puc'*, *puć*), příp. splynutí palatalizované polosykvavky *c'* s *č* (*puč*). V návaznosti na slovenská nářečí byla v Žitkové na Uherskohradištsku (755) zapsána podoba *púc* (se změnou *c' (< t) > c*).

Pouť je cesta, putování, v náboženském smyslu putování na posvátné místo, ale také tradiční výroční slavnost se zábavou ve svátek patrona místního kostela.

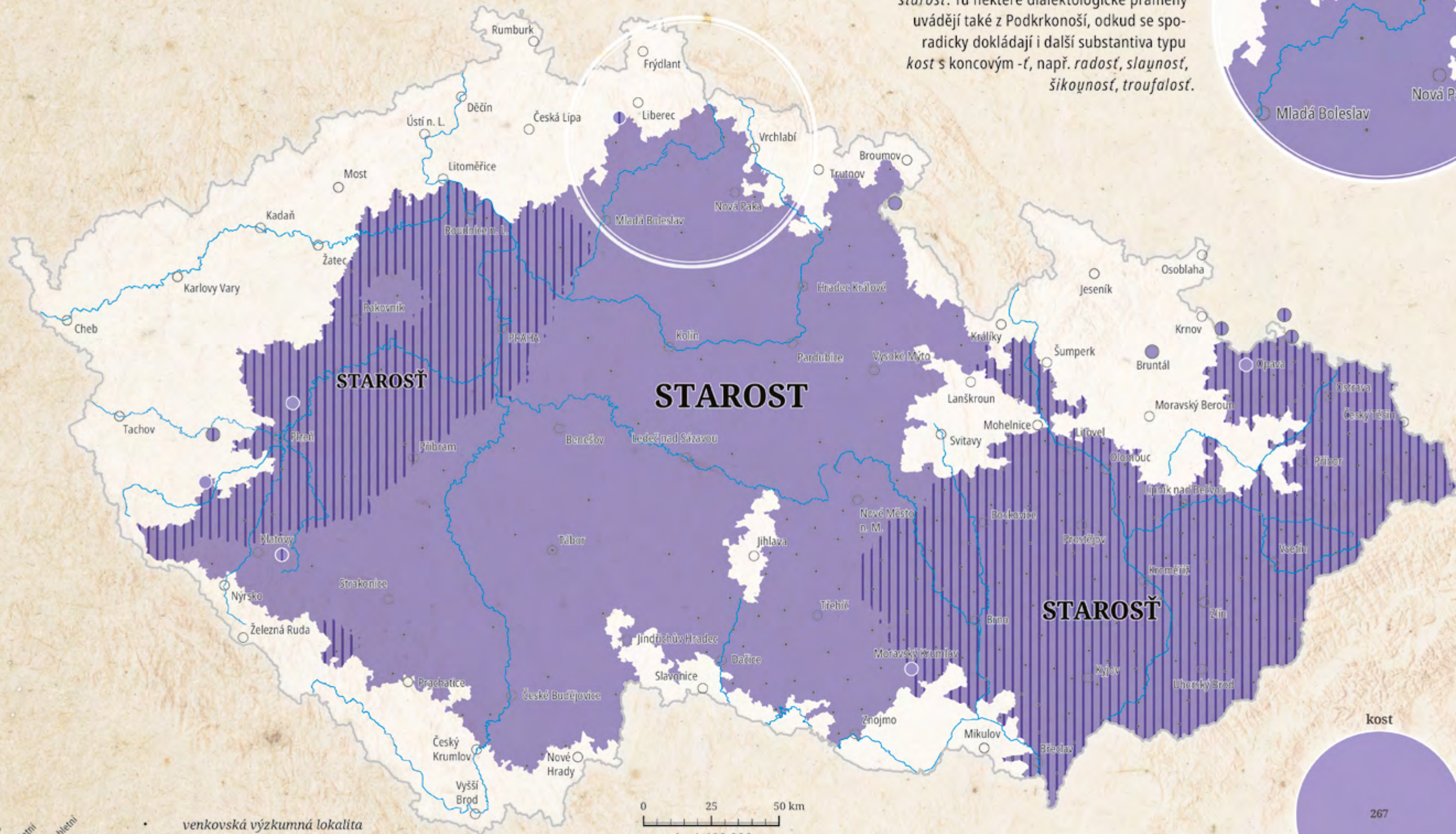
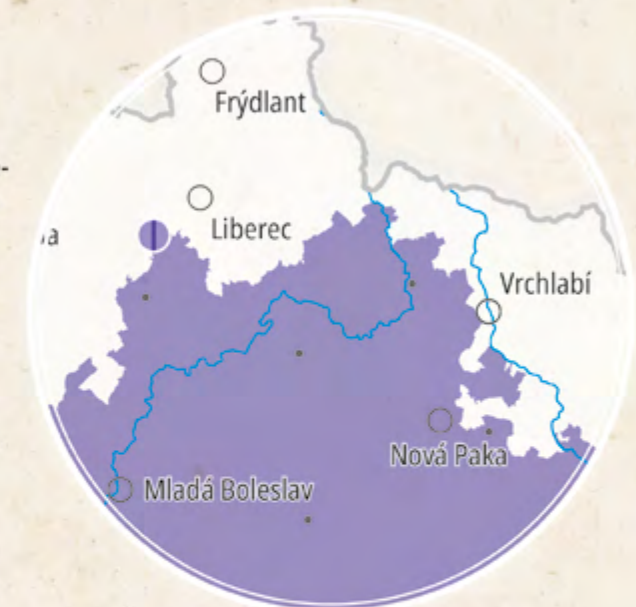
- Pecka – Bělá u Pecky, okres Jičín *přeci h Boleslavi aňi na Táboře žádnéj pout nebil*
- Velký Týnec, okres Olomouc *první nedelo v září, na Andílke, bivala púd v Dobje*
- Nosislav, okres Břeclav *pǫť*
- Valašské Klobouky, okres Zlín *to byla veliká púd u Cirilskéj kapličky, na hratskéj do Poteče*
- Štrambersko *libošcka puť, na te sem už davno nebyl*
- Opavsko *puć*

STAROST VZOR KOST

Femininum *starost* patří k souhláskové deklinaci (vzor *kost*). Je odvozeno sufixem *-ost* od slovesa *starat se* (psl. **starati (se)*), pův. ‚usilovat, trápit (se)‘.

Pro severovýchodočeská nářečí je charakteristická podoba *starost*, jen výjimečně byla při výzkumu zachycena v Podještědí obměna *starošť*. Tu některé dialektologické prameny uvádějí také z Podkrkonoší, odkud se sporadicky dokládají i další substantiva typu *kost* s koncovým *-ť*, např. *radošť*, *slajnošť*, *šikojnošť*, *troufalošť*.

- venkovská výzkumná lokalita
- městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

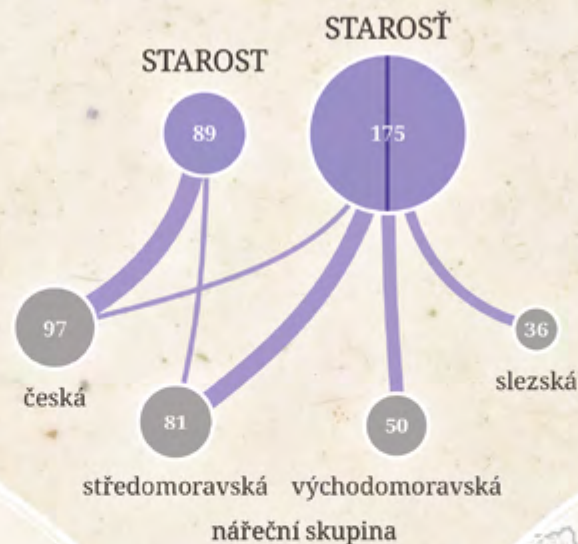

Mapa zobrazuje poměrně jednoduchou situaci. Vedle podoby *starost*, shodné se spisovným jazykem, byla zachycena varianta *starost'*. Koncové *-t* u formy *starost* je výsledkem historické depalatalizace. U varianty *starost'* na severovýchodní Moravě a ve Slezsku zůstalo zachováno původní měkké zakončení, na ostatním území je koncové *-t'* zřejmě výsledkem analogie podle nepřímých pádů (např. gen. sg. *starosti*, instr. sg. *starostí*).

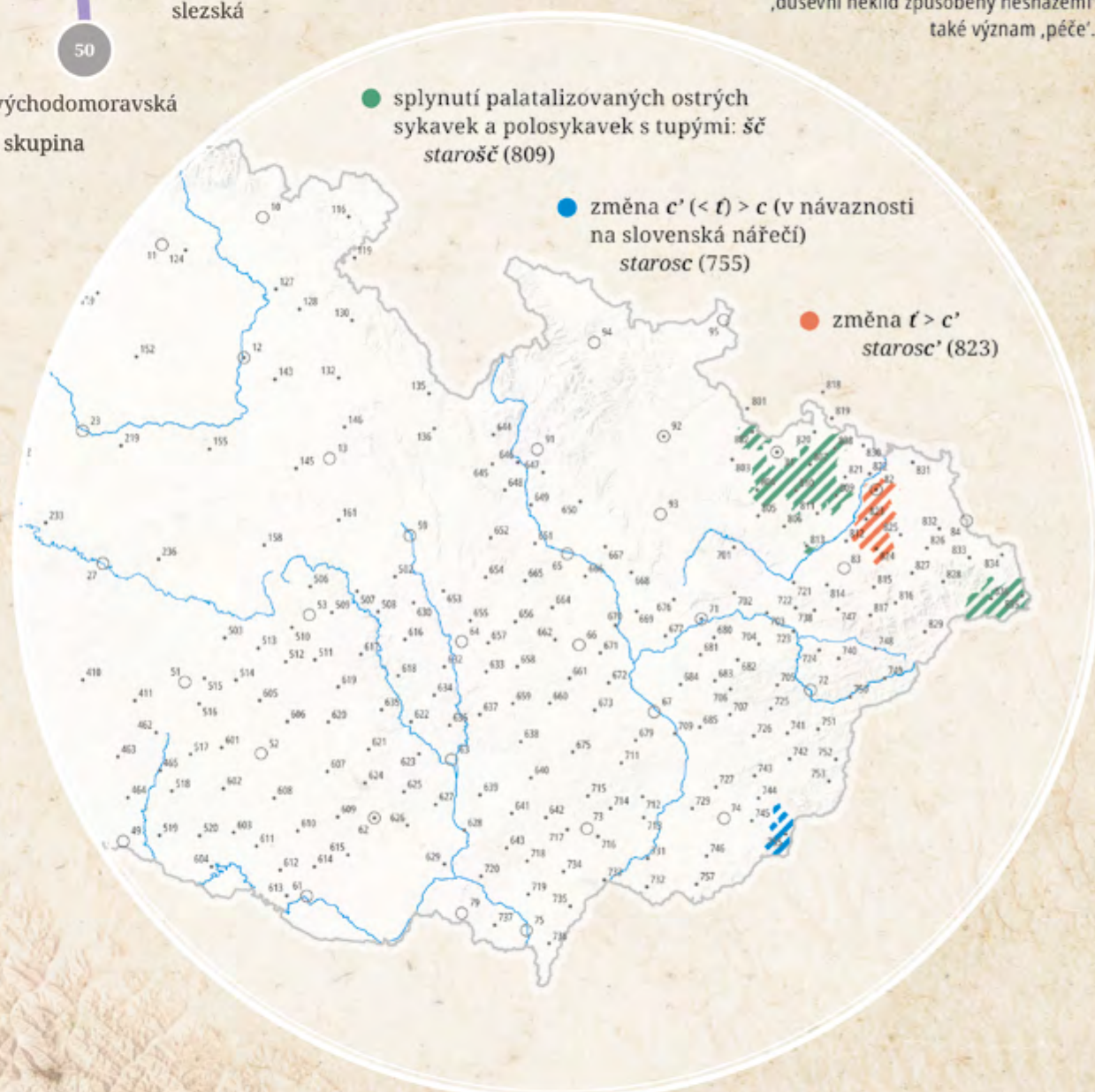
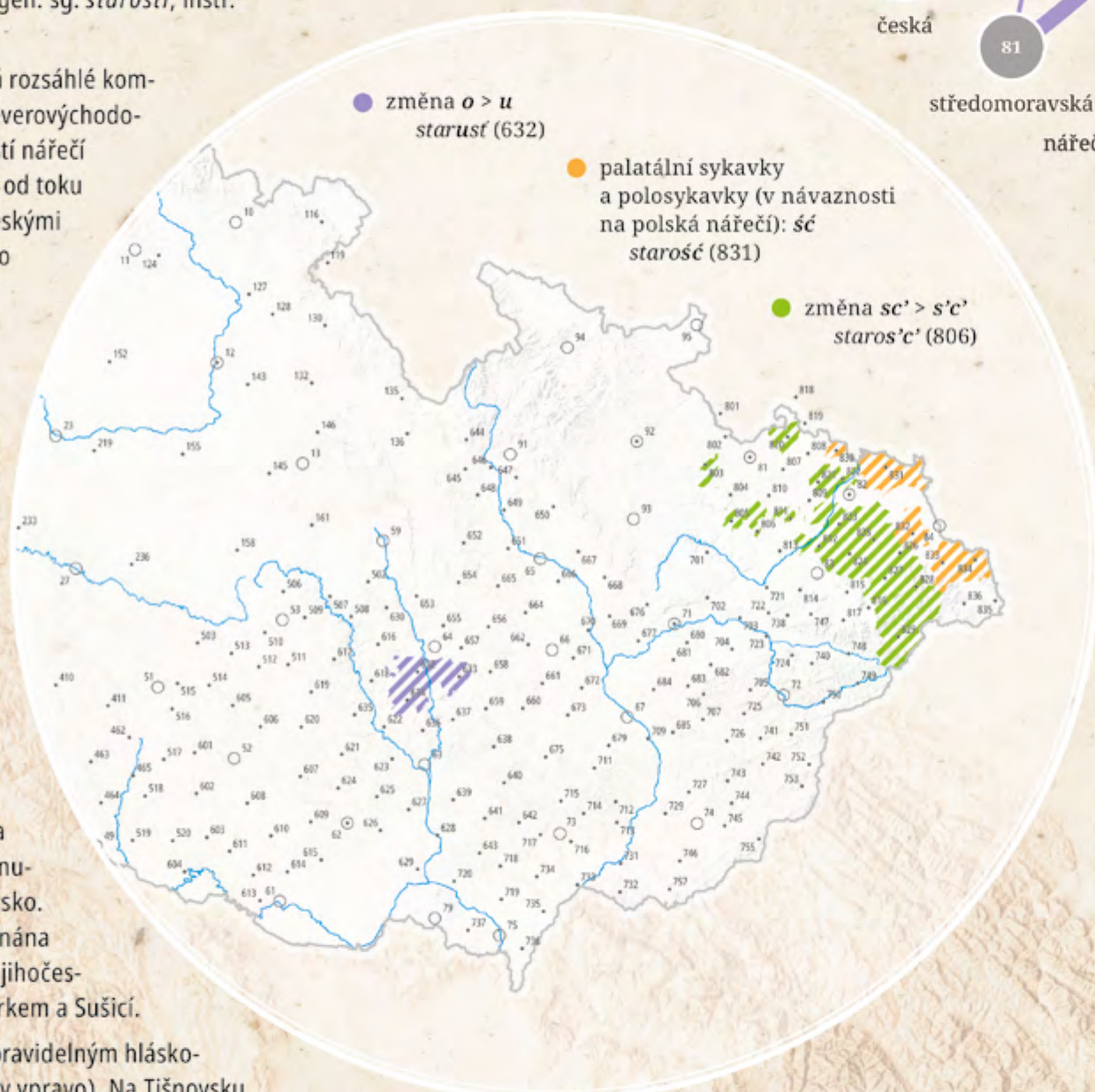
Podoba *starost* pokrývá rozsáhlé kompaktní území tvořené severovýchodočeskými nářečnými oblastmi, oblastí nářečí středočeských přibližně od toku Vltavy na východ, jihočeskými nářečnými oblastmi (s přesahem do západočeské oblasti na Klatovsko), nářečnými českomoravskými a přílehlou jihozápadní Moravou. Dále byl výraz *starost* zaznamenán na Rakovnicku.

Varianta *starost'* vytváří dva oddělené areály: první pokrývá západní část středočeské nářeční oblasti a na ni navazující nářečí západočeská s drobným přesahem na Příbramsko, druhý zahrnuje většinu Moravy a Slezsko. Ojedinele byla zaznamenána v Podještědí a na okraji jihočeských nářečí mezi Vimperkem a Sušicí.

Slovo *starost'* podléhá pravidelným hláskovým obměnám (viz mapy vpravo). Na Tišnovsku je výsledkem změny *o > u* podoba *starust'*. Ve Slezsku se objevují varianty *starosc'* (po změně *ř > c'*), *starosc'* (po změně *sc' > s'c'*), *starosc'* (s palatální sykavkou a polosykavkou) a *starosc'* (jako výsledek splynutí palatalizovaných ostrých sykavek a polosykavek s tupými). Z Žitkovské na Uherskohradištsku (755) se v návaznosti na slovenské dialekty dokládá obměna *starosc* (se změnou *c' (< ř) > c*).

Slovo *starost* má vedle významu 'duševní neklid způsobený nesnázemi' také význam 'péče'.

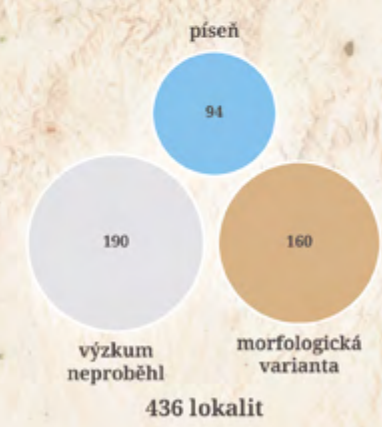
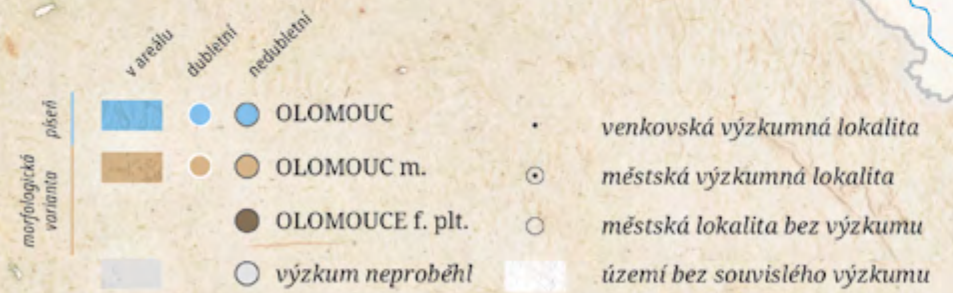
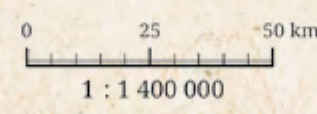
- Studená, okres Jindřichův Hradec
*ale vo to nejní starost, Karola je f kněškách
vičtená a mluvit umi jako advokát*
- Starý Hrozenkov, okres Uherské Hradiště
to kedz odpadně starosc
- Tišnovsko
starust'
- Slavkovsko-Bučovicko
*to je malá starost',
vichovat toli děcek?*
- Ostravsko
*to sobje pamatuj, bo na tebe,
synku, fčil vjece staroz'dz' dolehně*
- Kobylí, okres Břeclav
hospodáru, to je moja starost

OLOMOUC VZOR PÍSEŇ

Toponymum *Olomouc* se skládá podle vzoru píseň. Utvořeno je nejspíše od nedoloženého osobního jména **Olomút*, původní význam byl ‚Olomútův (hrad)‘.

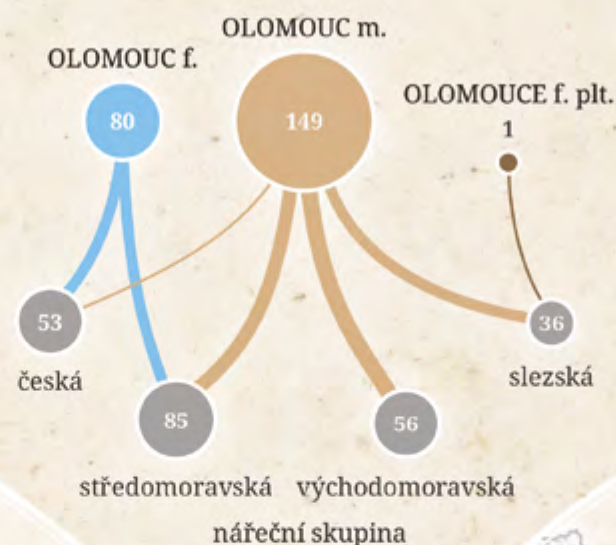
V obci Velké Petrovice (818, dnes Pietrowice Wielkie na polském území) byla zachycena zcela ojedinělá forma *ty Olomouce* (v hláskové realizaci *Hołomuce*). Toponymum *Olomouc* se v této lokalitě totiž užívá pouze ve tvarech plurálu. V místním nářečí se tedy neřekne *do Olomouce*, ale *do Hołomuc*.

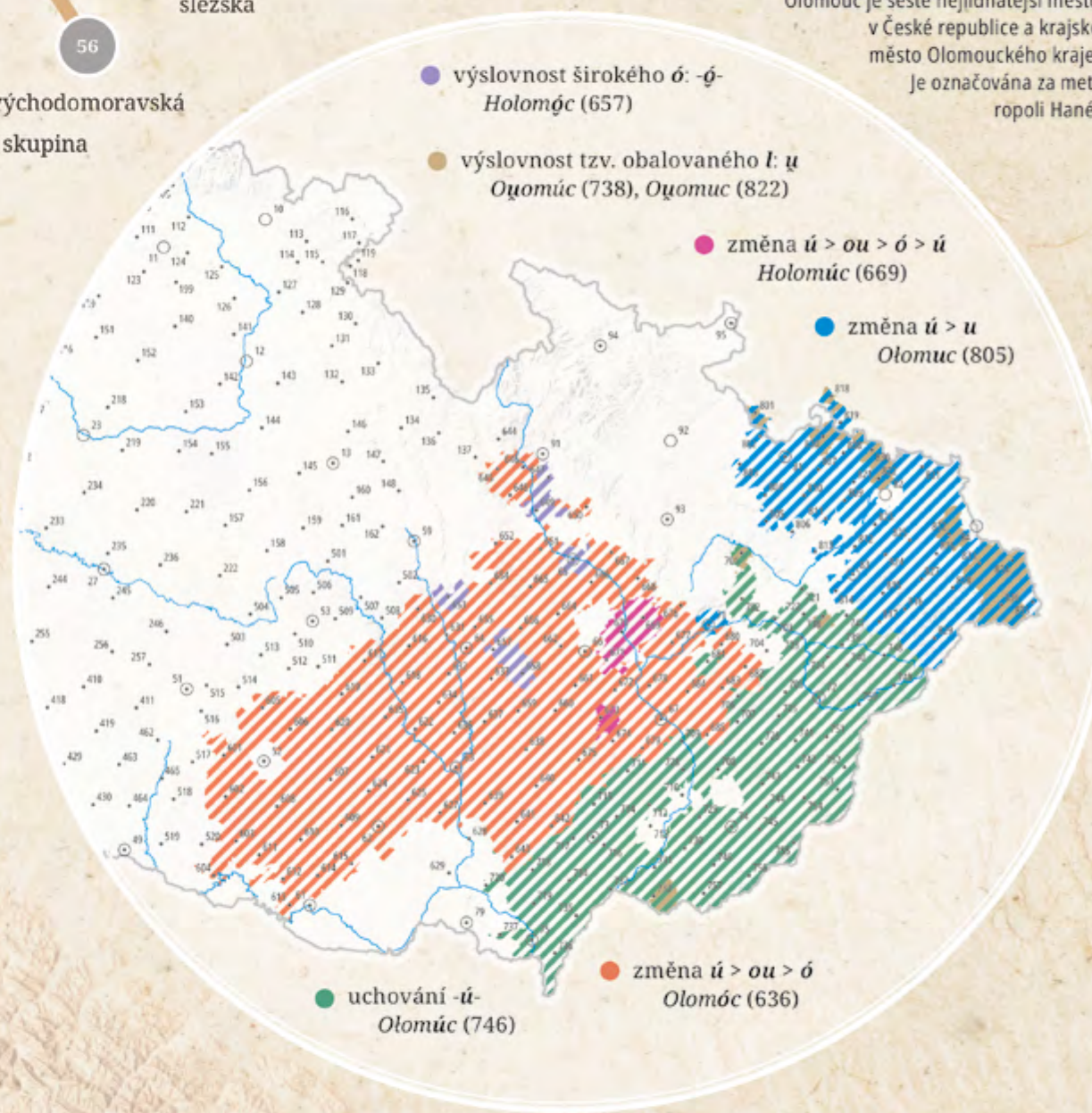
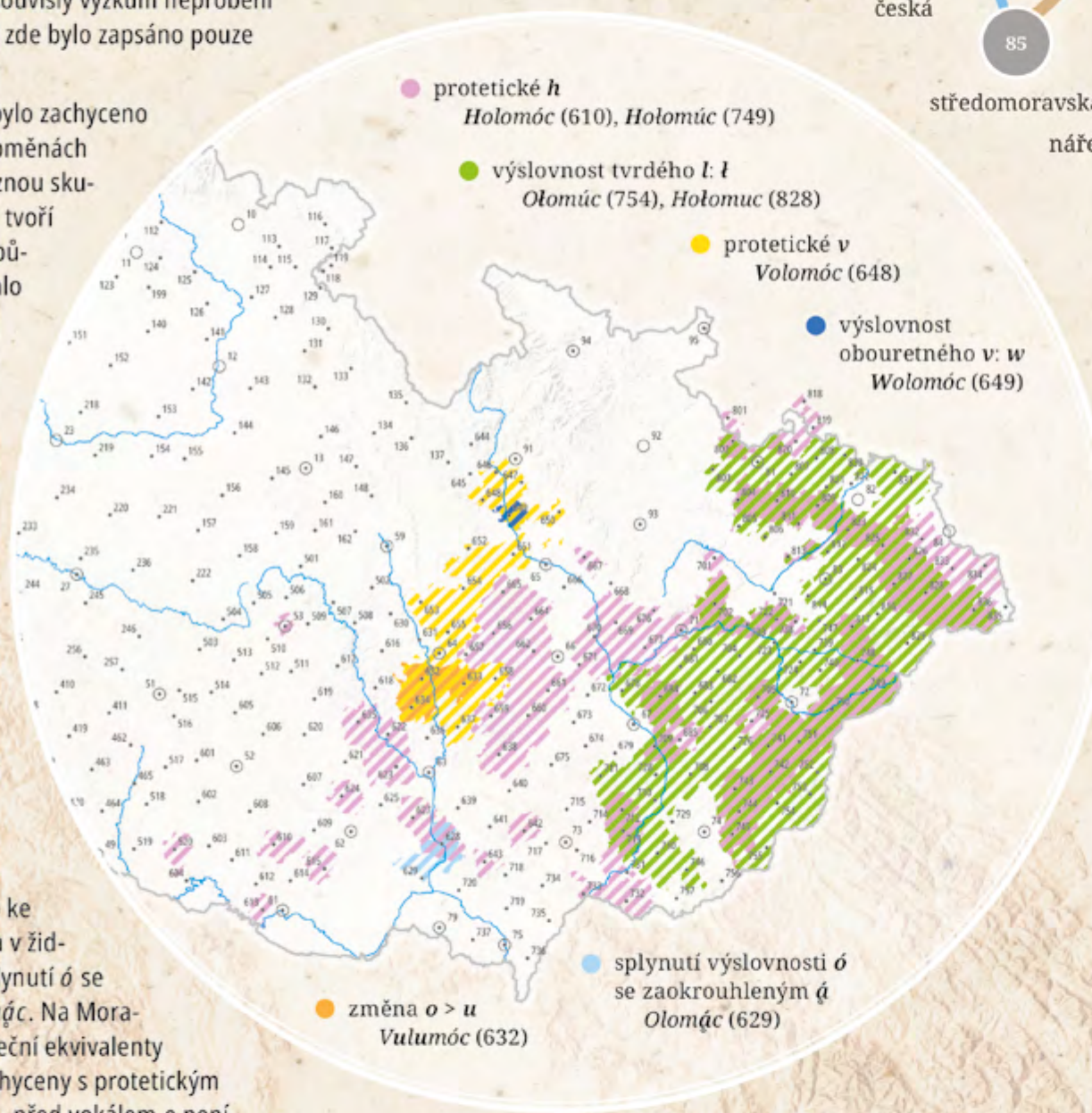
Místní jméno *Olomouc* se původně skloňovalo jako maskulinum, později přešlo k ženskému rodu. Starší stav i pozdější změny se dodnes odrážejí v nářečí.

Na záp. Moravě (s výběžky do přilehlých oblastí Čech) přibližně po linii Litovel, Boskovice, Moravský Krumlov se užívá místní jméno *Olomouc* jako femininum, na východ od této linie jako maskulinum; to vytváří oddělený areál také západně od Jihlavy. Na zbývajícím území Čech souvislý výzkum neproběhl a toponymum *Olomouc* zde bylo zapsáno pouze sporadicky.

Toponymum *Olomouc* bylo zachyceno v různých hláskových obměnách (viz mapy vpravo). Výraznou skupinu hláskových variant tvoří obměny dané vývojem původního *ú*. To se uchovalo pouze na vých. Moravě a ve Slezsku, tam došlo navíc dalším vývojem ke ztrátě kvantity; obě varianty jsou doloženy zpravidla s výslovností tvrdého *l*: např. *Olomúc*, *Olomuc*, místy *l* obalovaného: *Oumúc*, *Oumuc*. Pro středomoravská nářečí je typická varianta s *ó*: *Olomóc*, pro jejich centrální podskupinu s širokým *ó*: *Olomóc*, v tzv. čuháčských nářečích pak došlo ke splynutí *ó* s *ú*: *Olomúc* a v židlochovickém typu ke splynutí *ó* se zaokrouhleným *ú*: *Olomác*. Na Moravě a ve Slezsku byly nářeční ekvivalenty toponyma *Olomouc* zachyceny s protetickým *h*- nebo *v*-. Protetické *h*- před vokálem *o* není u domácích slov obvyklým jevem, neboť na jeho místě bývá zpravidla protetické *v*-. Přesto jsou varianty s protetickým *h*- územně rozšířenější, zejména pak na vých. Moravě a ve Slezsku. Varianty s protetickým *v*- byly zachyceny pouze v malém areálu na severozápadní Moravě.

Olomouc je šesté nejlidnatější město v České republice a krajské město Olomouckého kraje. Je označována za metropoli Hané.

Velká nad Veličkou, okres Hodonín
Holomúc

Želeč, okres Prostějov
měšli si, že je celé Holomóc jeho

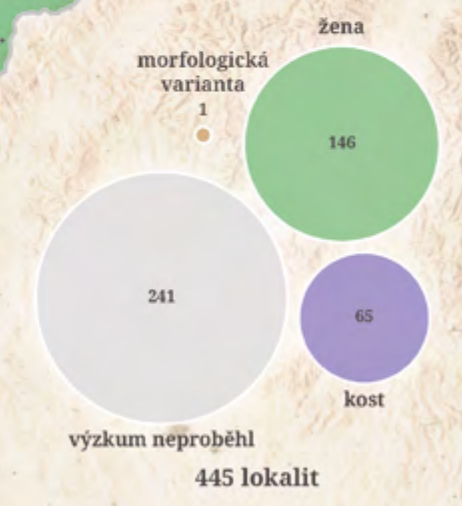
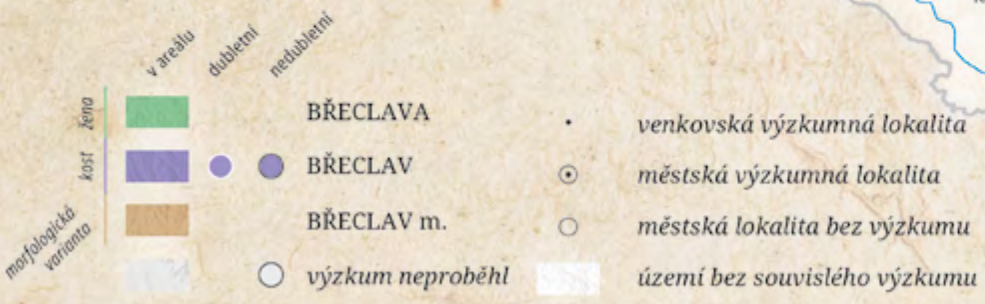
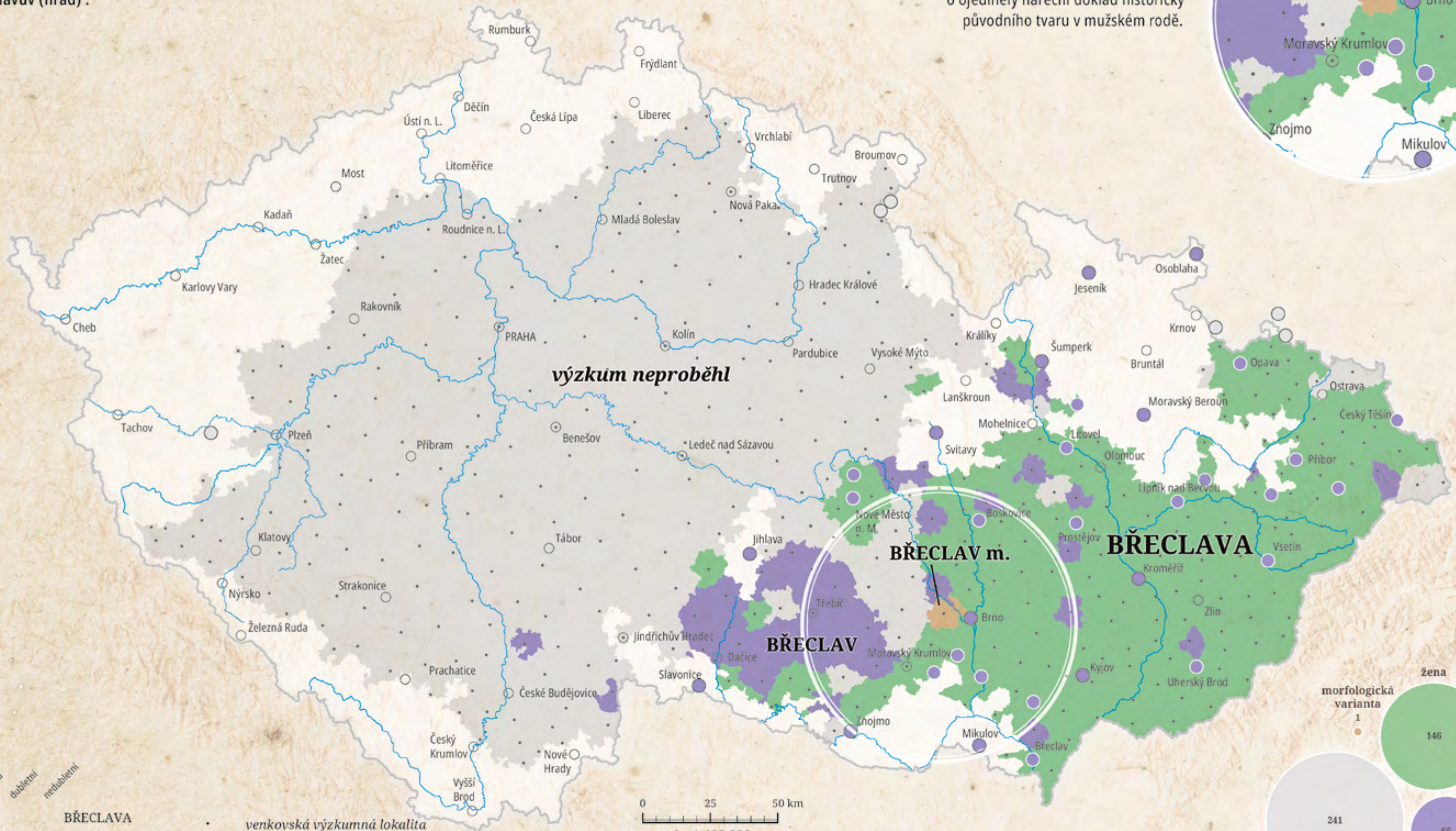
Blatnička, okres Hodonín
Olomúc

BŘECLAV VZOR KOST

Toponymum *Břeclav* se skloňuje podle vzoru *kost*, v gen. sg. má dubletní tvar *Břeclavě* (podle vzoru *píseň*). Utvořeno je od osobního jména *Břetislav* (stč. *Břecislav*), původní význam byl ‚Břetislavův (hrad)‘.

V obci Žebětín (623) – od roku 1971 jedné z městských částí Brna – byla zjištěna varianta *Břeclav* ve formě maskulina. Jedná se tak o ojedinělý nářeční doklad historicky původního tvaru v mužském rodě.

Místní jméno *Břeclav* patřilo strážnímu hradu, který na území dnešního města založil český kníže Břetislav I. Původně se skloňovalo jako maskulinum, později přešlo k ženskému rodu. V nářečích byla forma *ten Břeclav* zapsána zcela ojediněle (více viz výřez s. 78).

Přechod jména k ženskému rodu působil natolik silně, že byl v nářečích sekundárně dotvořen nový tvar nom. sg., který svou formou lépe vyhovoval novému gramatickému rodu, tedy *ta Břeclava* (vzor *žena*). Opozice původnějšího tvaru *Břeclav* a novějšího tvaru *Břeclava* dělí zkoumané území na dva areály. Na většině území Moravy a ve Slezsku se téměř výhradně užívá forma *Břeclava*.

Na části záp. Moravy (roztroušeně i na zbytku zkoumaného území) byl zachycen tvar *Břeclav*, ten se se vlivem spis. jazyka rozšířil do měst.

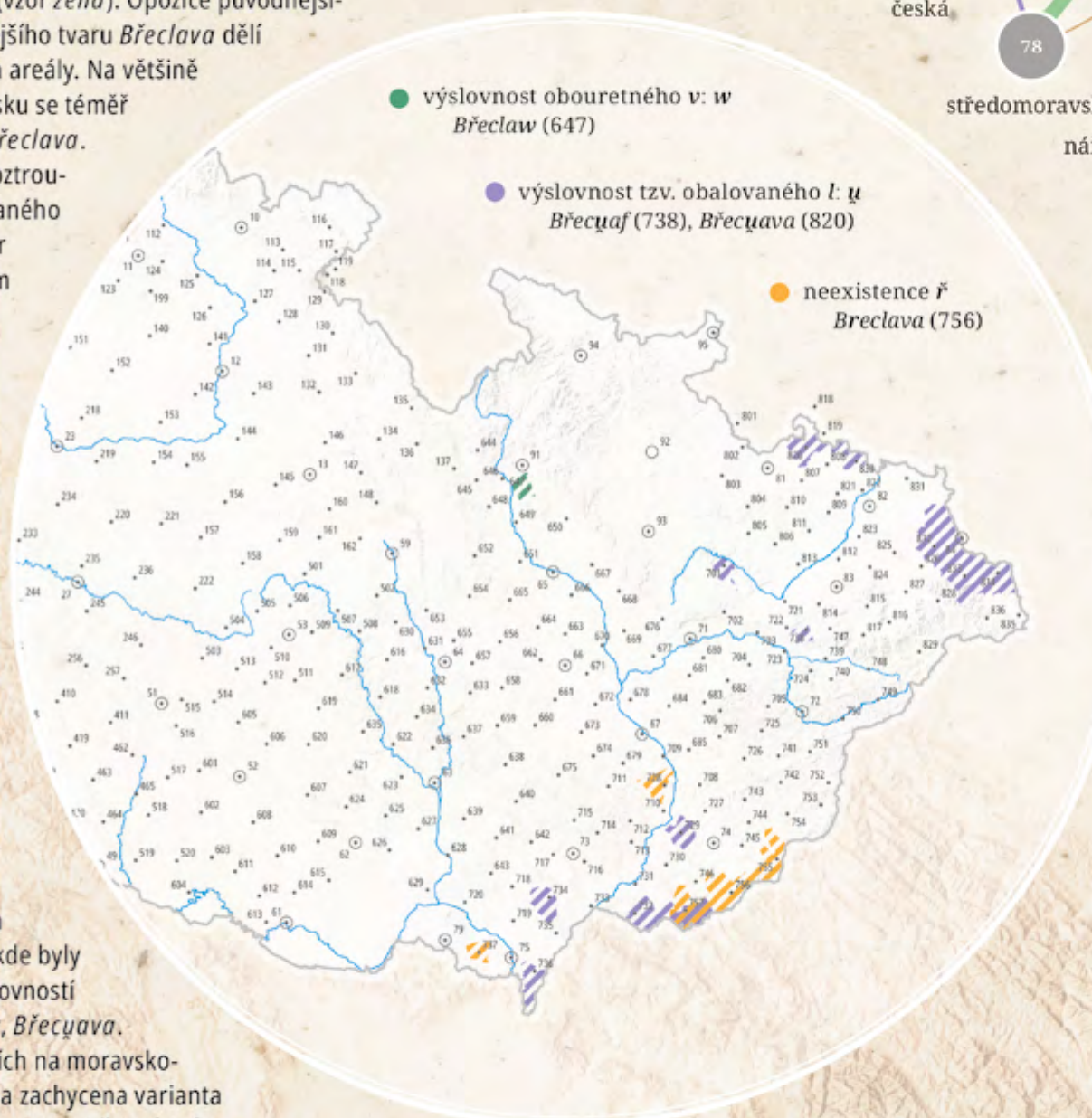
Toponymum *Břeclav* bylo zaznamenáno v různých hláskových obměnách (viz mapy vpravo). Nejrozšířenější jsou obměny s výslovností tvrdého *l*: *Břeclav* a *Břeclava*, které byly zachyceny téměř na celém území vých. Moravy a Slezska, s výjimkou několika východomoravských lokalit a celého areálu přechodových česko-polských nářečí, kde byly doloženy varianty s výslovností obalovaného *l*: *Břecław*, *Břecława*.

V kopaničářských nářečích na moravsko-slovenském pomezí byla zachycena varianta *Breclava* dokládající neexistenci *ř* v místním nářečí. Ta byla zachycena také ve dvou vzdálenějších lokalitách – v Halenkovicích (728) a Hlohovci (737).

V Čechách a rovněž v některých oblastech Moravy a Slezska se toponymum *Břeclav* nesledovalo, výzkum probíhal na jiných, regionálně užívanějších místních jménech s komponentem *-slav* (např. *Čáslav*, *Zbraslav*, *Vratislav*, *Sulislav*). Tato toponyma však s výjimkou jména *Boleslav* (viz s. 80) nevytvářejí souvislejší areály, proto nebyla mapována.

Břeclav leží v Jihomoravském kraji při státních hranicích s Rakouskem a Slovenskem, je důležitým hraničním přechodem a železniční křižovatkou.

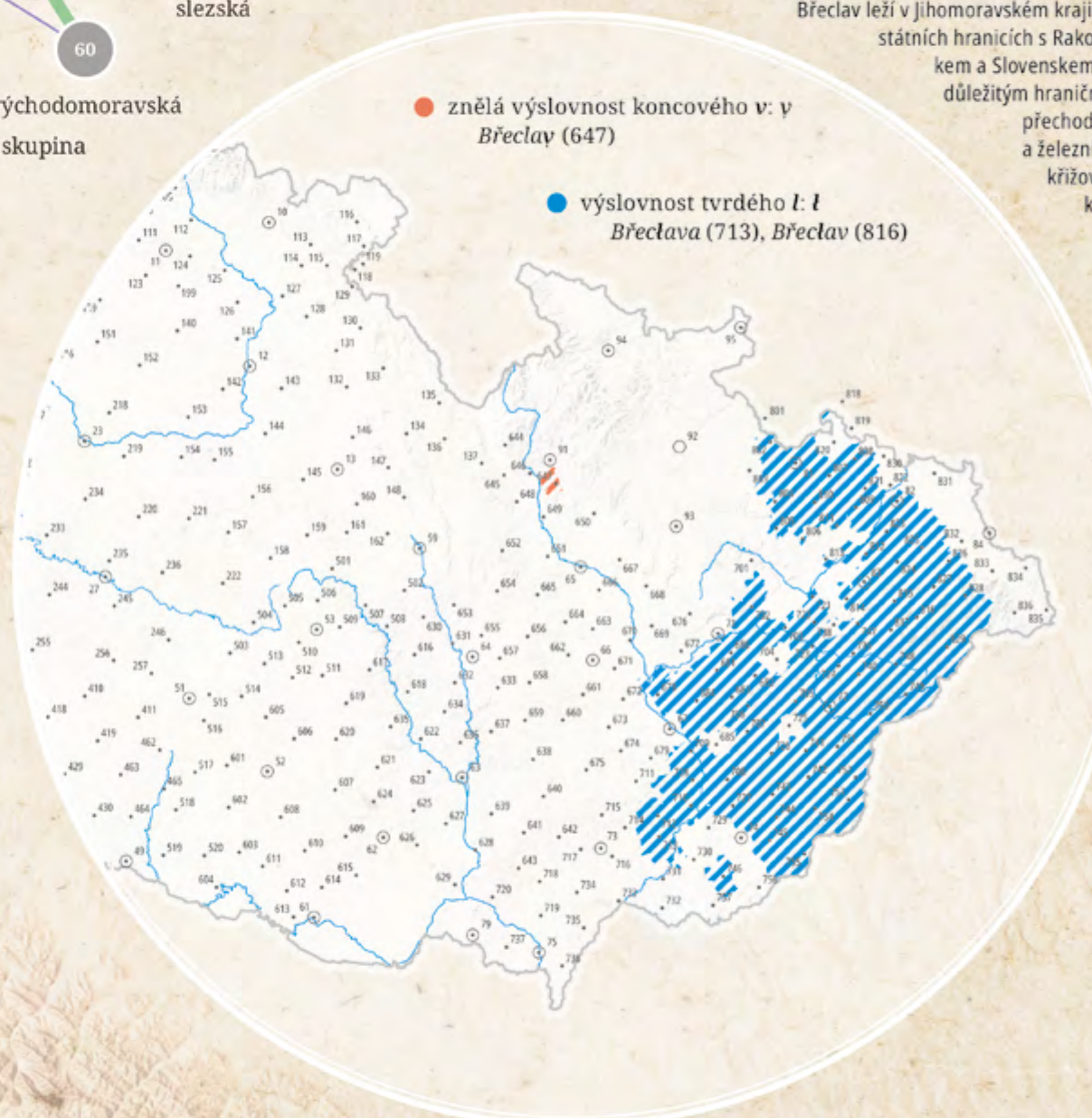

● výslovnost obouretného *v*: *w*
Břeclaw (647)

● výslovnost tzv. obalovaného *l*: *μ*
Břecław (738), *Břecława* (820)

● neexistence *ř*
Breclava (756)

středomoravská východomoravská
nářeční skupina

● znělá výslovnost koncového *v*: *y*
Břeclay (647)

● výslovnost tvrdého *l*: *l*
Břeclava (713), *Břeclav* (816)

● Vrbice, okres Břeclav
Břeclav bila taková spojka,
jako vlaki a fšecko, silnice

● Mistřice, okres Uherské Hradiště
Břecława

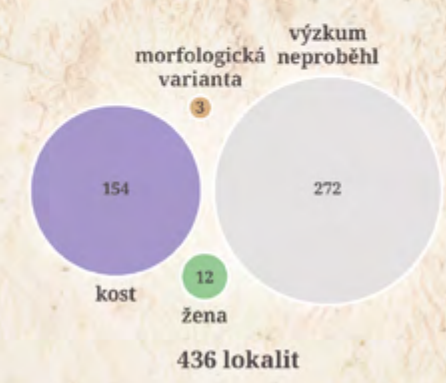
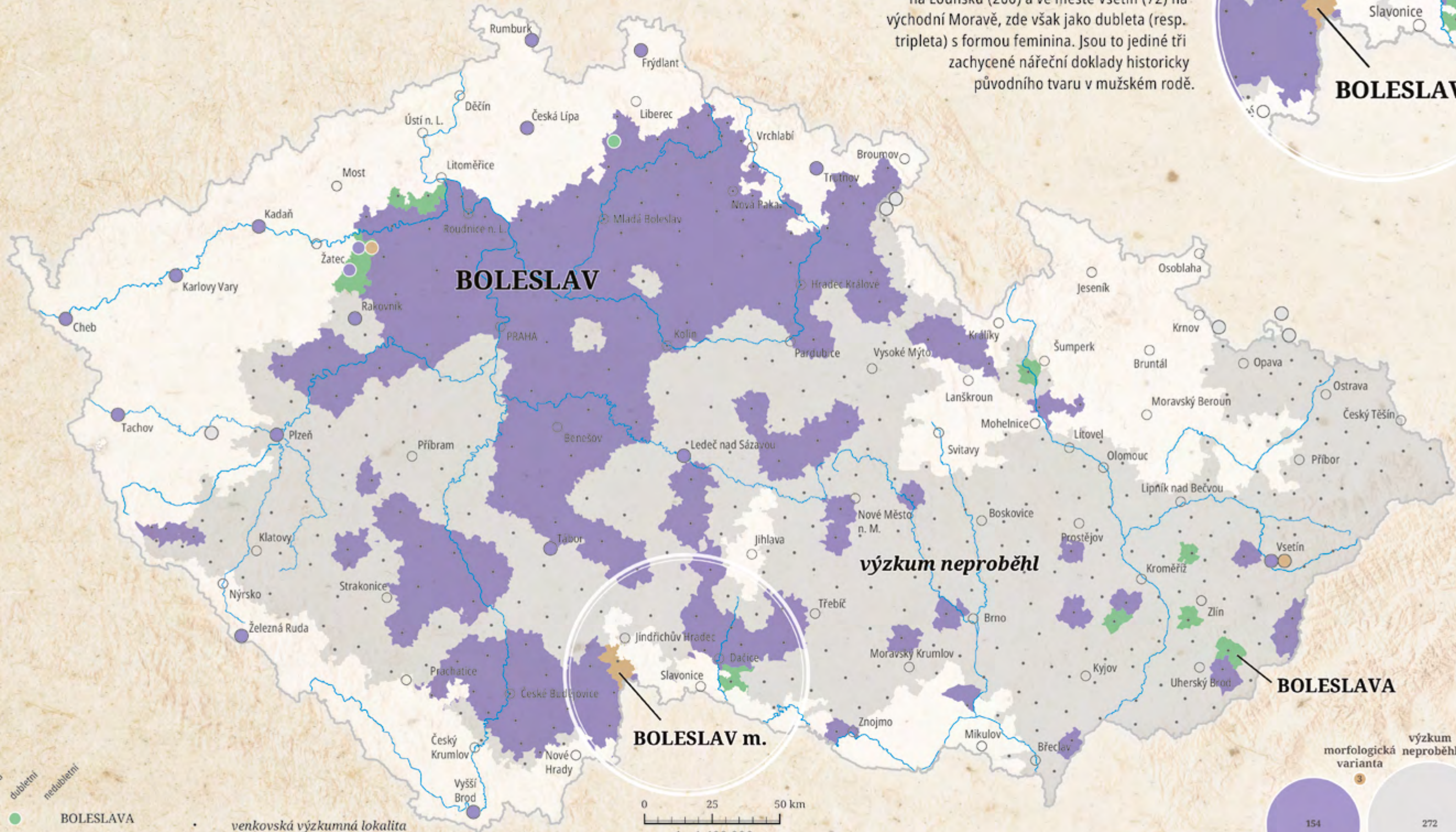
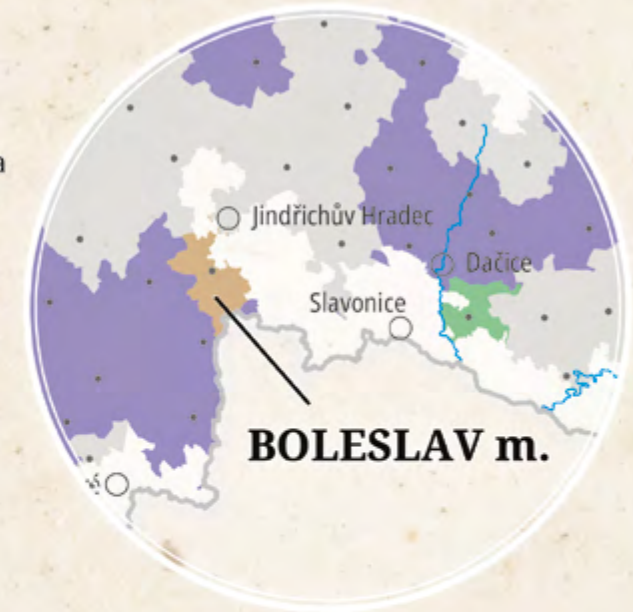
● Blatnička, okres Hodonín
Břeclava

BOLESLAV VZOR KOST

Toponymum *Boleslav* se skloňuje podle vzoru *kost*, v gen. sg. má dubletní tvar *Boleslavě* (podle vzoru *píseň*). Utvořeno je od osobního jména *Boleslav*, původní význam byl ‚Boleslavův (hrad)‘.

V obci Lásenice na Jindřichohradecku (440) byla zjištěna jako jediná varianta *Boleslav* ve formě maskulina. Ta byla doložena také v obci Jimlín na Lounsku (206) a ve městě Vsetín (72) na východní Moravě, zde však jako dubleta (resp. tripleta) s formou feminina. Jsou to jediné tři zachycené nářeční doklady historicky původního tvaru v mužském rodě.

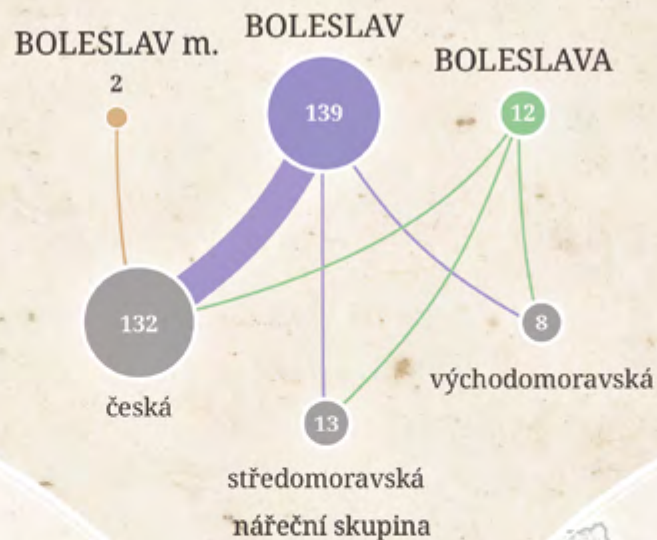
- v areálu
- dubletní
- nedubletní
- BOESLAVA
- BOESLAV
- BOESLAV m.
- výzkum neproběhl
- venkovská výzkumná lokalita
- městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

Na území České republiky leží dvě města se jménem *Boleslav*. Obě užívala už od dob svého založení pro přesnější rozlišení různé přívlastky (*Starý/Stará, Větší; Mladý/Mladá, Menší, Malý, Nový*), v 16. století se však ustálily dodnes užívané přívlastky *Stará* a *Mladá* v ženském rodě (Stará Boleslav je dnes součástí souměstí Brandýs nad Labem – Stará Boleslav). Samotné místní jméno *Boleslav* se původně skloňovalo jako maskulinum, k ženskému rodu přešlo až později.

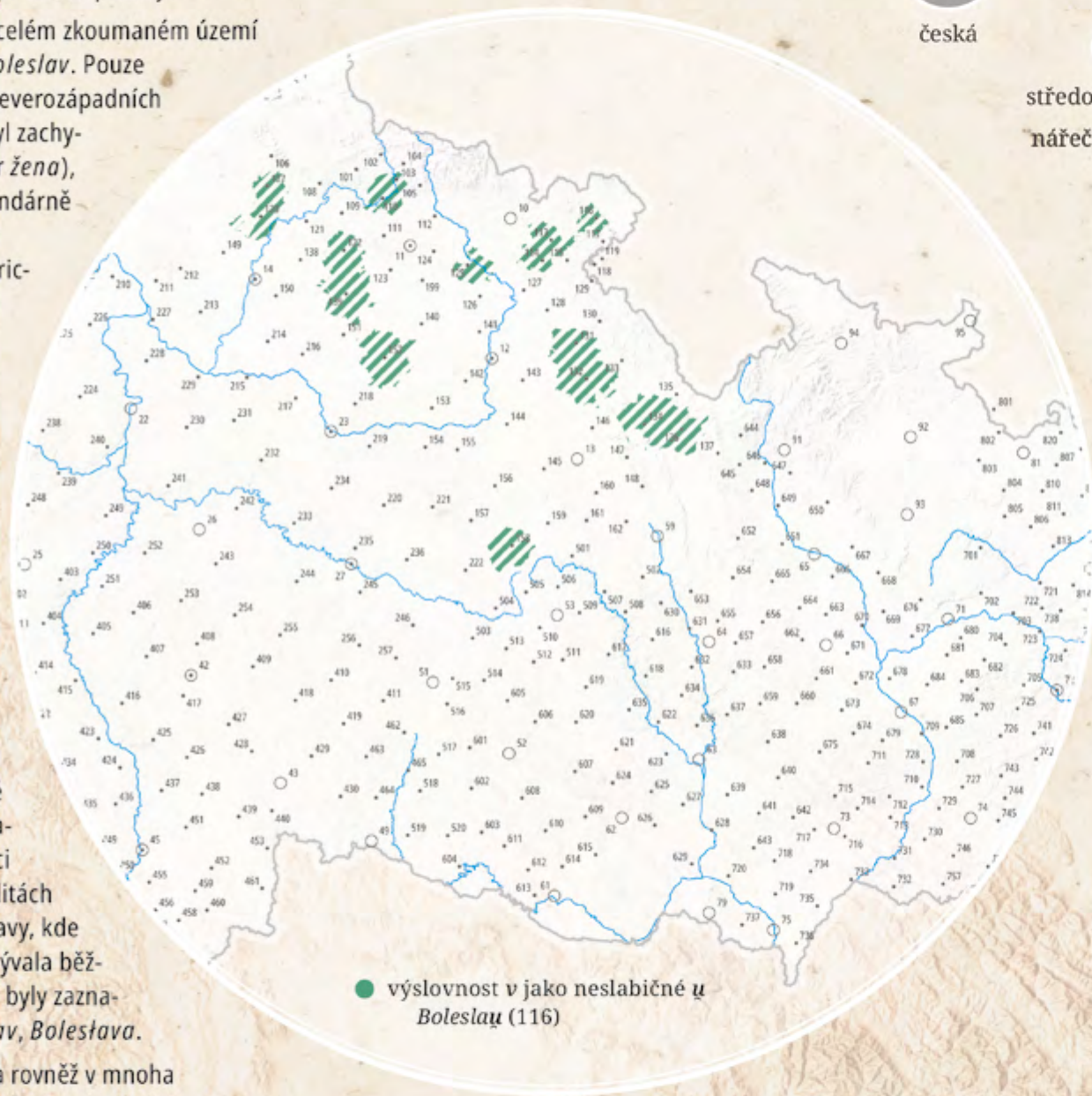
V nářečích se téměř na celém zkoumaném území užívá forma feminina *Boleslav*. Pouze v několika lokalitách v severozápadních Čechách a na Moravě byl zachycen tvar *Boleslava* (vzor *žena*), který byl dotvořen sekundárně vlivem přechodu jména k ženskému rodu. Historicky původní tvar maskulina (*ten Boleslav*) byl v nářečích doložen pouze ojediněle (viz výřez s. 80).

Toponymum *Boleslav* bylo zachyceno v několika hláskových obměnách (viz mapy vpravo). Pro část severovýchodočeských nářečí je charakteristická výslovnost hlásky *v* jako neslabičné *u* na konci zavřených slabik (zde v pozici na konci slova): *Boleslavu*. V lokalitách na území východní Moravy, kde proběhl výzkum a kde bývala běžná výslovnost tvrdého *l*, byly zaznamenány podoby *Boleslav*, *Boleslava*.

Na Moravě a ve Slezsku a rovněž v mnoha oblastech Čech (zejména v jihozápadních a jihovýchodních Čechách) se toponymum *Boleslav* nesledovalo, výzkum probíhal na jiných, regionálně užívanějších místních jménech s komponentem *-slav* (např. *Čáslav, Zbraslav, Vratislav, Sulislav*). Ta však s výjimkou toponyma *Břeclav* (viz s. 78) nevytvářejí souvislejší areály, proto nebyla mapována.

Stará i Mladá Boleslav leží severovýchodním směrem od Prahy ve Středočeském kraji v povodí řek Labe (Stará Boleslav) a Jizery (Mladá Boleslav).

● Kladsko
Boleslava má být krásní mňesto

● Úlibice, okres Jičín.
Boleslavu

● Žebrák, okres Beroun
Boleslav

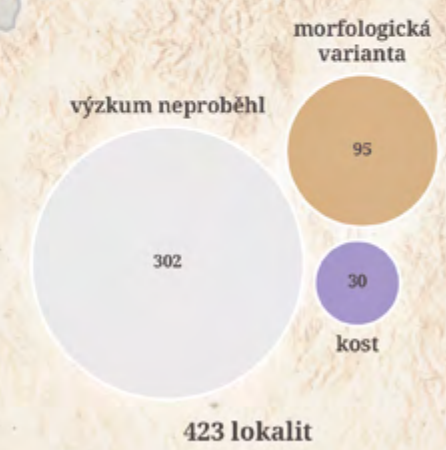
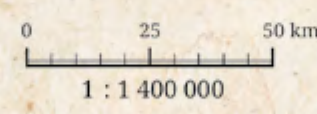
KUŘIM VZOR KOST

Toponymum *Kuřim* se skloňuje podle vzoru *kost*, v gen. sg. má dubletní tvar *Kuřimě* (podle vzoru *píseň*). Utvořeno je od osobního jména *Kuřim*, původní význam byl ‚Kuřimův (hrad)‘.

Některá vzdálenější toponyma mluví zřejmě ze spisovného jazyka, a proto bylo třeba výzkum provádět na typově stejných, ale lexikálně odlišných, regionálně užívanějších místních názvech. Pro toponyma s koncovým *-m* to byly např. názvy *Chrudim*, *Putim*, *Ohrozim*, *Polom*, *Osvětim*. Také tato toponyma byla doložena jak ve formě feminina, tak (méně často) maskulina.

- venkovská výzkumná lokalita
- ⊙ městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

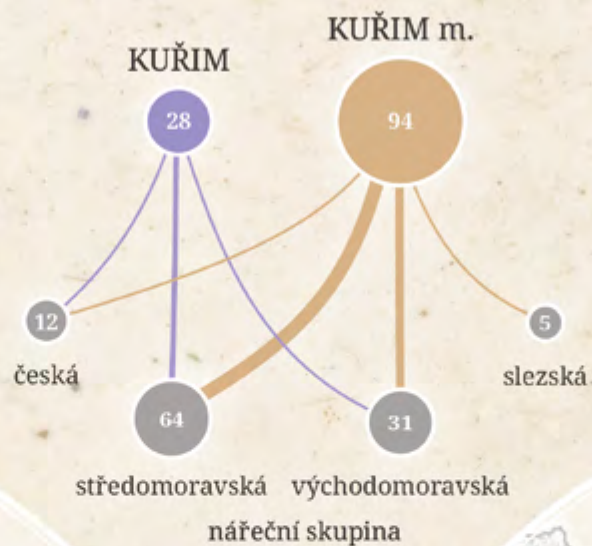

Místní jméno *Kuřim* se původně skloňovalo jako maskulinum, později přešlo k ženskému rodu. Starší stav i pozdější změny se dodnes odrážejí v nářečích, kde se původní skloňování dobře zachovalo (např. na rozdíl od toponyma *Břeclav*, viz s. 78).

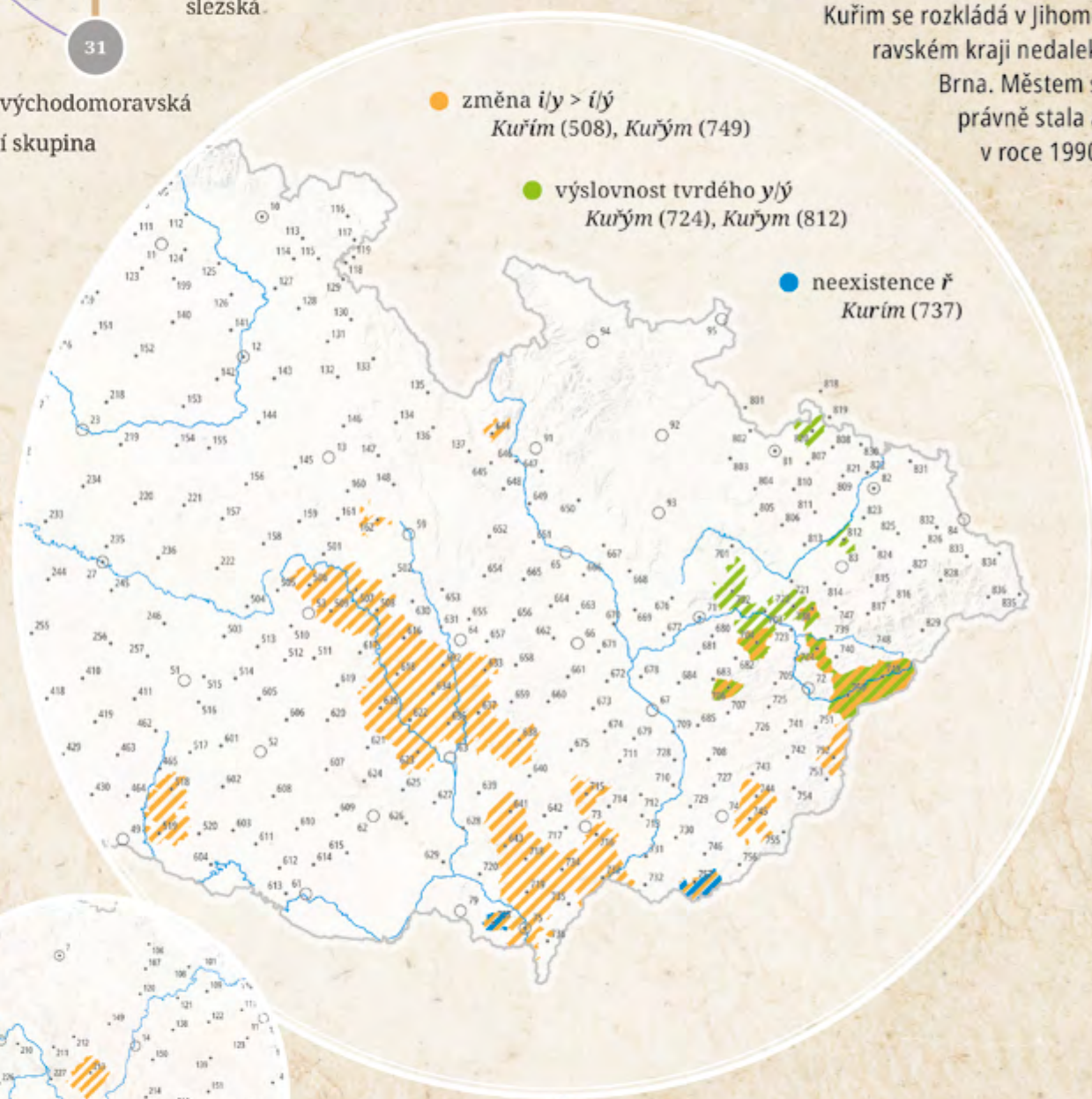
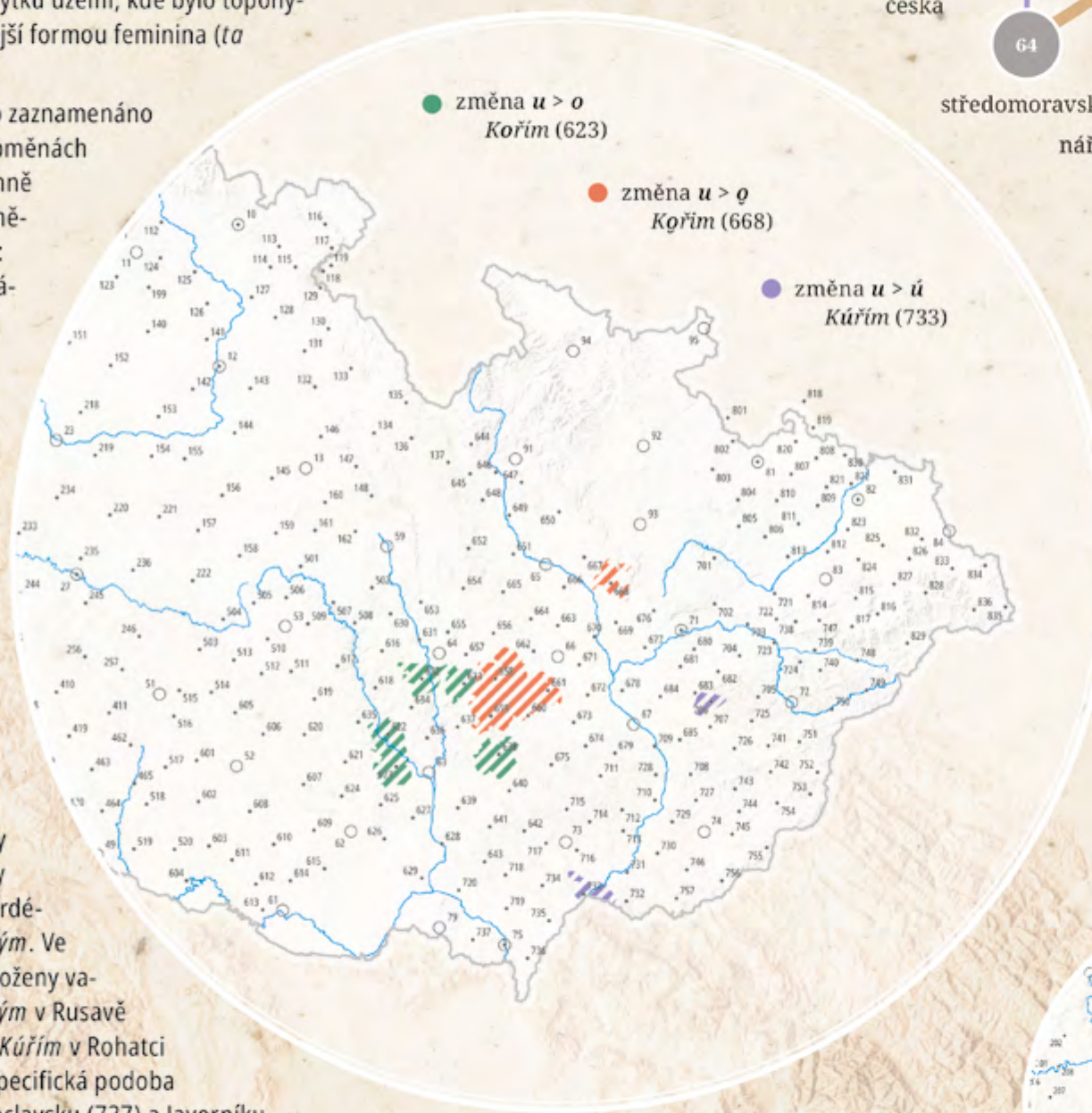
Na většině zkoumaného území se užívá forma maskulina (*ten Kuřim*). Výjimku tvoří pouze větší souvislý areál na západní Moravě a dva malé areály na Kyjovsku a Šumpersku (roztroušeně i na zbytku území, kde bylo toponym zachyceno) s novější formou feminina (*ta Kuřim*).

Toponymum *Kuřim* bylo zaznamenáno v různých hláskových obměnách (viz mapy vpravo). Územně nejrozšířenější jsou obměny s dlouhým *í/y > ílý*: *Kuřím*; ty byly registrovány v areálu mezi Novým Městem na Moravě a Brnem, dále na Břeclavsku a Kyjovsku, sporadicky také v dalších lokalitách. Na střední Moravě byly doloženy pro tuto oblast typické varianty se změnou *u > o*: *Kořim*, v centrální části středomoravských nářečí s širší výslovností *o*: *Kořim*. Při hranici mezi historickými územími Moravy a Slezska byly zachyceny obměny s výslovností tvrdého *y/ý* po ř: *Kuřym/Kuřým*. Ve dvou lokalitách byly doloženy varianty s dlouhým *ú*: *Kúřým* v Rusavě na Kroměřížsku (706) a *Kúřím* v Rohatci na Hodonínsku (733). Specifická podoba *Kurím* v Hlohovci na Břeclavsku (737) a Javorníku na Hodonínsku (757) je dokladem neexistence ř v místním nářečí.

V Čechách, ve Slezsku a rovněž v několika oblastech Moravy (zejména na východní Moravě) probíhal výzkum na jiných, regionálně užívanějších místních jménech s koncovým *-m* (např. *Chrudim*, *Vlašim*, *Polom*, *Tuchom*). Tato toponyma však s výjimkou jména *Příbram* (viz s. 84) nevytvářejí souvislejší areály, proto nebyla mapována.

Kuřim se rozkládá v Jihomoravském kraji nedaleko Brna. Městem se právně stala až v roce 1990.

Brno-Bystrc, okres Brno-město **toto přece není žádné Kuřim**

Tišnovsko **Kuřim**

Radějov, okres Hodonín **ten Kuřim, ale tá Příbram, víte, je to daleko**

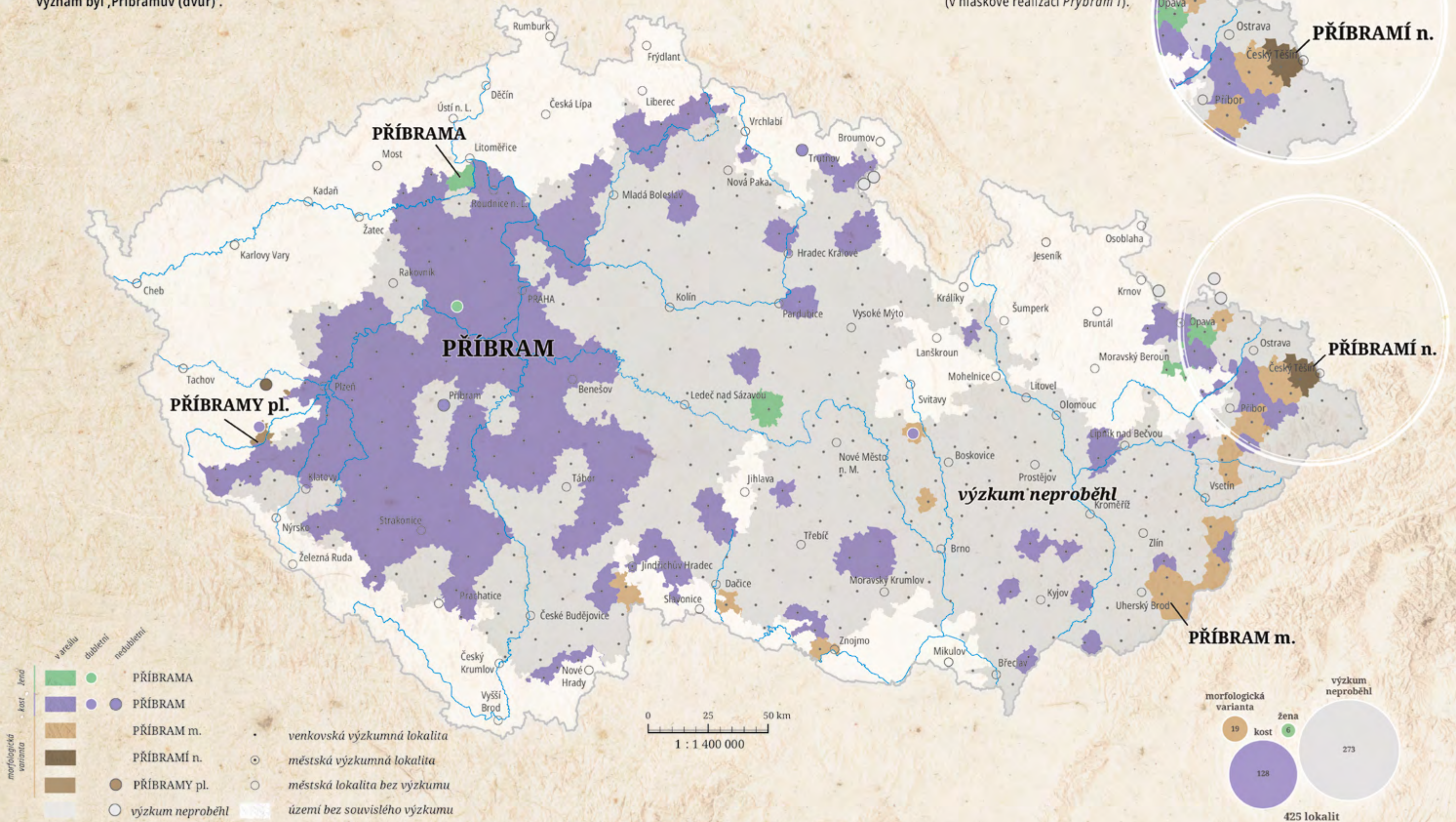
Vápenice, okres Uherské Hradiště **Kurím**

PŘÍBRAM VZOR KOST

Toponymum *Příbram* se skloňuje podle vzoru *kost*, v gen. sg. má dubletní tvar *Příbramě* (podle vzoru *píseň*). Utvořeno je od osobního jména *Příbram*, původní význam byl ‚Příbramův (dvůr)‘.

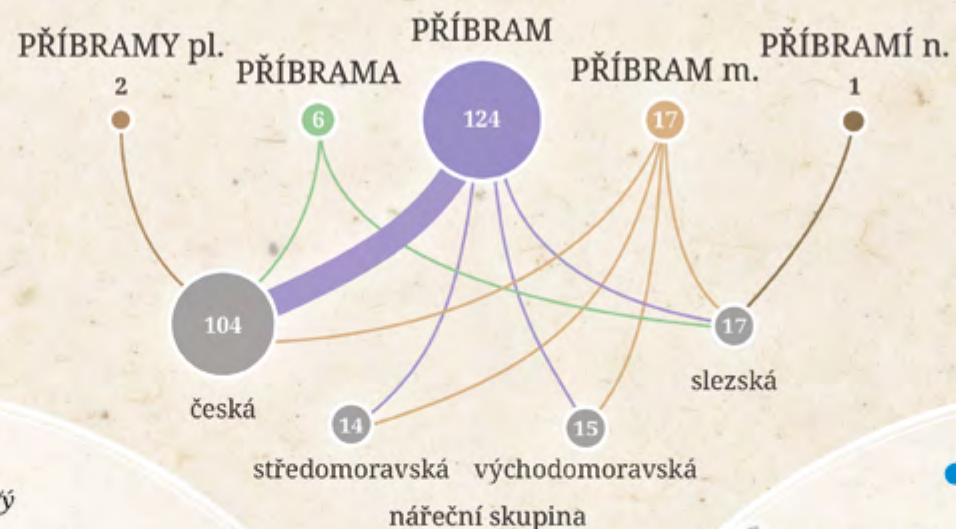
V obci Těrlicko-Hradiště (832) ve Slezsku byla doložena zcela ojedinělá forma neutra *Příbramí* (v hláskové realizaci *Přýbram'í*).

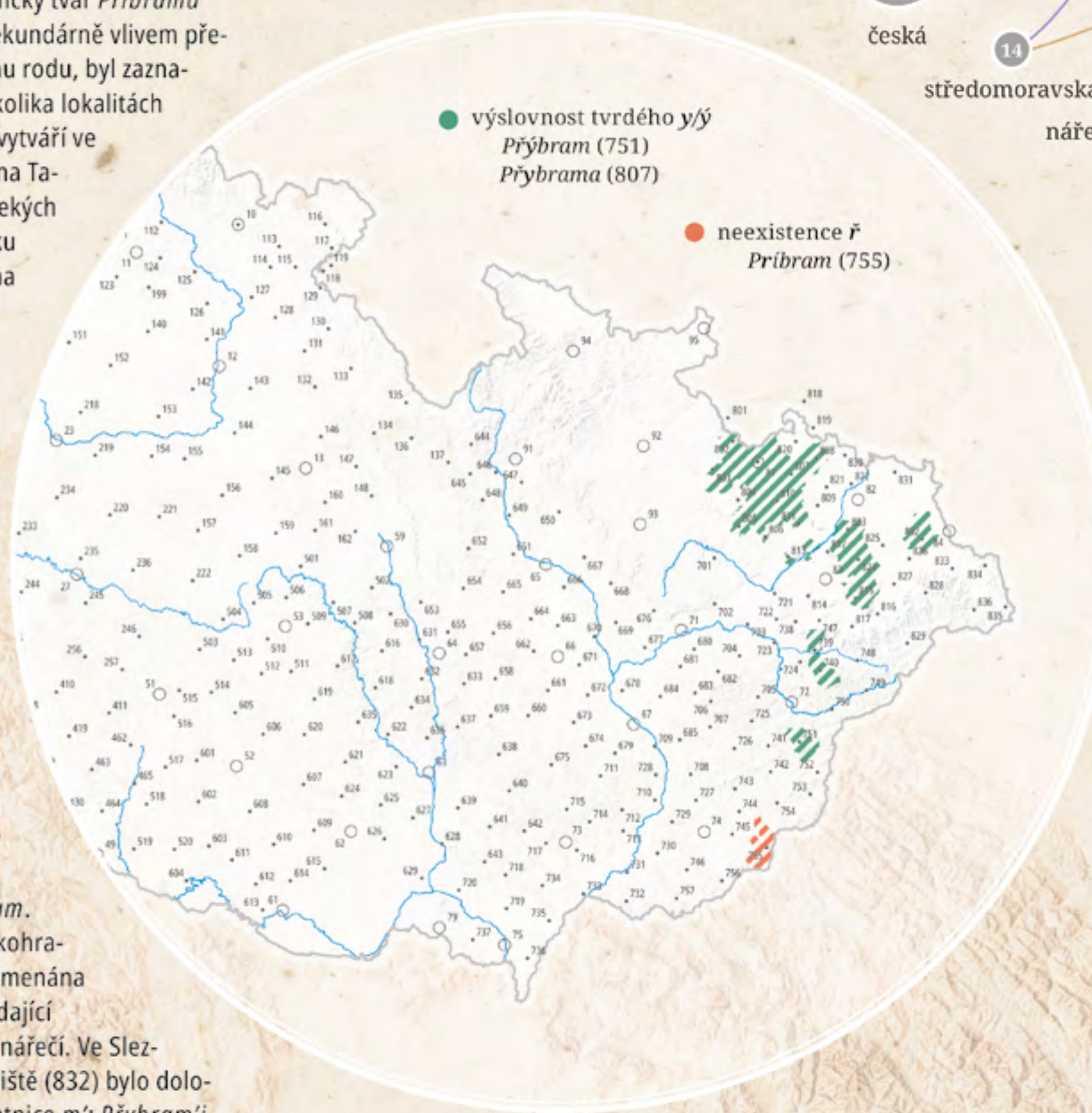
Místní jméno *Příbram* se původně skloňovalo jako maskulinum, později přešlo k ženskému rodu. Starší stav i pozdější změny se dodnes odrážejí v nářečích.

Na většině zkoumaného území se užívá toponym *Příbram* jako femininum; na východní Moravě a ve Slezsku (roztroušeně také na zbytku zkoumaného území) byla zachycena forma maskulina. Specifický tvar *Příbrama* (vzor *žena*), utvořený sekundárně vlivem přechodu jména k ženskému rodu, byl zaznamenán sporadicky v několika lokalitách v Čechách, menší areál vytváří ve Slezsku. V obci Sulislav na Tachovsku (306) a v nedalekých Všekarech na Domažlicku (307) byla zapsána forma plurálu *ty Příbramy*.

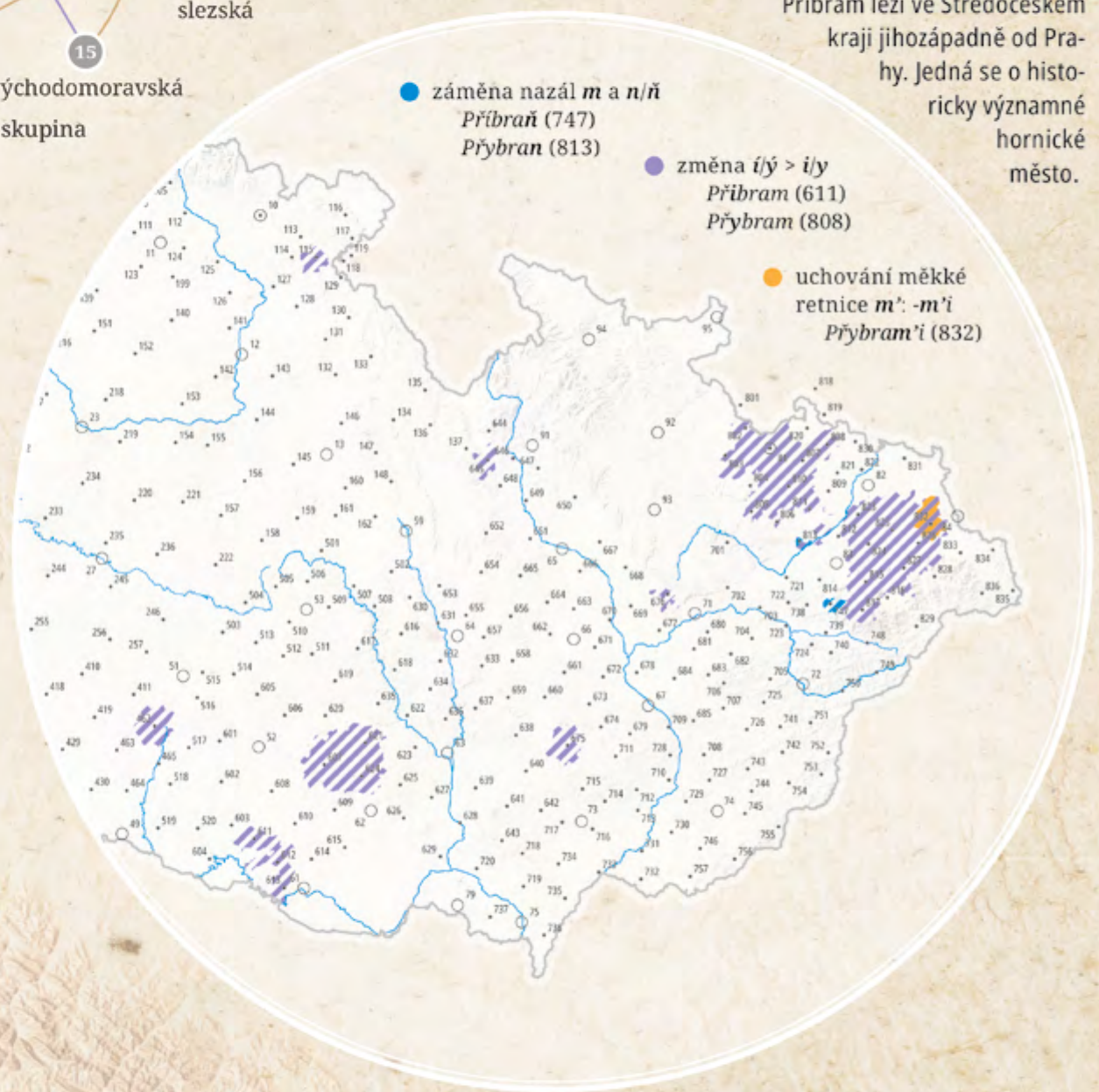
Toponym *Příbram* bylo doloženo v několika hláskových obměnách (viz mapy vpravo). Registrována byla výslovnost tvrdého *y* (na severním okraji východomoravských nářečí) a *y* (ve slezských nářečích) po *ř*: *Přýbram*, *Přýbrama*. Roztroušeně na Moravě a také v jedné lokalitě na východě Čech byly zachyceny varianty dokládající krátké *i*: *Příbram*. V obci Žitkově na Uherskohradištsku (755) byla zaznamenána obměna *Príbram* dokládající neexistenci *ř* v místním nářečí. Ve Slezsku v obci Těrlicko-Hradiště (832) bylo doloženo uchování měkké retnice *m'*: *Přýbram'i*. V mnoha oblastech Čech, Moravy i Slezska se toponym *Příbram* nesledovalo, výzkum probíhal na jiných, regionálně užívanějších místních jménech s koncovým *-m* (např. *Chrudim*, *Vlašim*, *Putim*, *Polom*, *Tuchom*). Tato toponyma však s výjimkou jména *Kuřim* (viz s. 82) nevytvářejí souvislejší areály, proto nebyla mapována.

Příbram leží ve Střeďočeském kraji jihozápadně od Prahy. Jedná se o historicky významné hornické město.

- výslovnost tvrdého *y/y*
Přýbram (751)
Přýbrama (807)
- neexistence *ř*
Príbram (755)

- záměna nazál *m* a *n/ň*
Příbraň (747)
Přýbran (813)
- změna *í/y* > *i/y*
Příbram (611)
Přýbram (808)
- uchování měkké retnice *m'*: *-m'i*
Přýbram'i (832)

● Ctidružice, okres Znojmo
Příbram je daleko

● Žebrák, okres Beroun
Příbram

● Jindřichův Hradec, okres Jindřichův Hradec
moje babička jezdila každéj rok na Svatou Horu a Příbram se jí líbila

ODDÍL 2 **SYNTETICKÉ MAPY**
TYPIZACE A REGIONALIZACE

KONCEPT PROSTOROVÉ SYNTÉZY

Typizace je metoda prostorové analýzy, která se provádí za účelem odhalení shrnujícího přehledu výsledků podrobné analýzy složitě tématu. Typizace zahrnuje vymezení typů a sestavení typologie. Vymezení typů probíhá sloučením vlastností objektů či jevů do skupin, tzv. **typů**, podle jasně definovaných pravidel. Typy, uspořádané do **typologie**, se v území opakují v místech s podobnými (nikoli zcela totožnými) vlastnostmi.

V *Atlase* jsou zpracovávány **nářeční varianty nominativu singuláru feminin**, tj. 1. pádu jednotného čísla podstatných jmen ženského rodu. Analytické nářeční mapy vyjadřují rozmanitost a územní diferencovanost variant vybraných feminin náležejících ke čtyřem morfologickým vzorům (*žena, růže, píseň, kost*). Pro definování pravidel typizace byl autory zvolen **vztah nářečních variant ke spisovnému jazyku**. Z důvodu vysoké náročnosti výpočtů bylo v syntézách odhlédnuto od nářečních variant v dubletách a pravidelných hláskových obměn. Typizace prostorového rozmístění nářečních variant vybraných slov zpracovaných do analytických nářečních map v *Atlase* byla provedena pro všechny obce a jejich části (platné k 1. 1. 2015; celkem 15 092 polygonů).

Do typizace variant nominativu singuláru feminin byla vybrána většina z **30 apelativ** v *Atlase*. Nejprve byly realizovány čtyři **dílčí typizace** pro jednotlivé vzory a následně i dvě **doplňkové syntézy** pro specifické jevy u feminin vzoru *růže*. Do **souhrnné typizace** vstoupily typizace jednotlivých vzorů. Nutno upozornit, že provedené typizace z omezeného vzorku slov jsou pouze jedním z možných přístupů prostorové syntézy dialektologických dat. Tímto **alternativním přístupem** chtějí autoři přispět ke komplexnímu určení průběhu hranic nářečních jevů vedoucích k exaktnějšímu vymezení nářečních oblastí.

Typizace variant jednotlivých vzorů

Dílčí typizace variant každého vzoru (s. 89–92) proběhla v pěti krocích:

Prvním krokem byl **výběr slov**. Přestože bylo snahou zahrnout do výpočtů prostorové syntézy všechna apelativa zpracovaná v *Atlase*, byla v určitých případech vybrána jen slova některá. U feminin vzoru *růže* bylo zvoleno pět slov: femininum *kaše* reprezentující další slova, u nichž byly výzkumem zachyceny pouze nářeční varianty zachovávající vzor *růže* (např. *košile, chvíle, neděle*), a feminina *cibule, ulice, rýže* a *louže*, u kterých byly doloženy další nářeční difference (příslušnost k jinému vzoru, k jinému rodu, slovtvorná varianta a jiný lexém). U feminin vzoru *píseň* bylo vybráno sedm slov, jejichž forma nominativu singuláru byla zkoumána na celém území; vyřazena byla slova *větev* a *haluz*, neboť byla výzkumem doložena jen v části zkoumaného území, a jejich začlenění do prostorové syntézy by tak výslednou typologii do značné míry ovlivnilo.

V **druhém kroku** byl na základě vztahu nářečních variant ke spisovnému jazyku každé nářeční variantě přiřazen následující **základní kód**:

- A – shoda varianty se spisovným jazykem (bez přihlídnutí k pravidelným hláskovým obměnám)

- 0 – zachování vzoru
 - 1 – změna vzoru: *žena* ↔ *růže*
 - 2 – změna vzoru: *žena* ↔ *píseň*
 - 3 – změna vzoru: *žena* ↔ *kost*
 - 4 – změna vzoru: *růže* ↔ *píseň*
 - 5 – změna vzoru: *růže* ↔ *kost*
 - 6 – změna rodu: f. → m. nebo f. → n.
 - 9 – jiná změna (výskyt slovtvorné varianty, jiného lexému nebo „neužívá se“)
- Pozn.: změna vzoru *píseň* ↔ *kost* se ve výzkumu nevyskytla.

Ve **třetím kroku** byly atributy se základními kódy z druhého kroku pro všechny obce a jejich části v hlavních analytických nářečních mapách spojeny do vícemístného kódu obsahujícího základní kódy A, 0–6 a 9, čímž vzniklo velké množství tzv. **primitivních typů**.

Čtvrtým krokem byla agregace navzájem podobných primitivních typů do menšího počtu tzv. **finálních typů**, jejich pojmenování a sestavení do jednotné typologie:

Typ nominativu singuláru feminin určitého vzoru

- shodný se spisovným jazykem (všechna slova se shodují se spisovným jazykem bez přihlídnutí k pravidelným hláskovým obměnám)
- zachovávající vzor (vzor slova se nemění)
- převažující zachování vzoru (vzor slov shodných se spisovným jazykem početně převažuje nad jakoukoli změnou)
- převažující změna vzoru (změny vzoru slov shodných se spisovným jazykem početně převažují nad jakoukoli jinou změnou)
- nevyhraněný (jakákoli jiná kombinace změn)

Pátý krok obsahoval sestavení znakového klíče pro jednotnou typologii pro každý vzor. Pro dílčí typologie jednotlivých vzorů využívá znakový klíč u prvních tří typů (shodný se spisovným jazykem, zachovávající vzor a převažující zachování vzoru) sekvenční barevnou stupnici (čím větší zachování vzoru u mapovaných slov, tím intenzivnější barva) a u ostatních typů uplatňuje kvalitativní odlišení barev.

Souhrnná typizace nominativu singuláru feminin

Souhrnná typizace pro všechny vzory feminin vychází ze čtyř dílčích typizací pro jednotlivé vzory. Díky jednotnému přístupu uplatněnému v dílčích typizacích obsahovaly typologie pro jednotlivé vzory stejné typy (u vzorů *růže* a *kost* tři typy, u vzorů *žena* a *píseň* pět typů). Tyto typy vstoupily do souhrnné typizace a byly označeny kódy A–D, F:

- A – shodný se spisovným jazykem (všechna slova se shodují se spisovným jazykem bez přihlídnutí k pravidelným hláskovým obměnám)
- B – zachovávající vzor (vzor slov se nemění)
- C – převažující zachování vzoru (vzor slov shodných se spisovným jazykem početně převažuje nad jakoukoli změnou slov)

- D – převažující změna vzoru (změny vzoru slov shodných se spisovným jazykem početně převažují nad jakoukoli jinou změnou)
- F – nevyhraněný (jakákoli jiná kombinace)

Atributy všech obcí a jejich částí s finálními typy dílčích typologií v typizačních mapách (s. 89–92) byly spojeny do čtyřmístného kódu obsahujícího kódy A, B, C, D a F, např. AABA, ACAB, CCBC či FBCB, čímž vzniklo **108 primitivních typů**. Agregací primitivních typů podle zachování vzorů byla vytvořena souhrnná typologie ze **tří finálních typů**:

- typ s plným zachováním vzorů
- typ se středním zachováním vzorů
- typ se slabým zachováním vzorů

Doplňkové syntézy vzoru *růže*

První doplňková syntéza byla zaměřena na zjištění **míry přechodu feminin vzoru *růže* k vzoru *píseň***, jevu charakteristického zejména pro nářečí v Čechách. Do syntézy (s. 94) vstoupila čtyři slova z *Atlasu*, u nichž byl tento jev doložen (*cibule, ulice, rýže, louže*). Kromě sledované změny vzoru se ve výzkumu zjistily i jiné změny, a to změny v rámci vzoru *růže* (u všech čtyř sledovaných slov), změna rodu (*ryž* m.) a jiný lexém (u *louže* „neužívá se“).

Polygonovým skládáním analytických nářečních map byly územně identifikovány situace, při kterých se změna vzoru *růže* → *píseň* vyskytla vícekrát. Pro vyjádření míry změny byl sestaven znakový klíč vycházející ze sekvenční stupnice a dodržující modrý tón odpovídající analytickým mapám vzoru *píseň*.

Počet změn vzoru *růže* → *píseň*:

- dvě změny (včetně dvou jiných změn a dvou shod se spisovným jazykem)
- jedna změna (včetně tří jiných změn či tří shod se spisovným jazykem)
- žádná změna (včetně shody se spisovným jazykem u všech slov)

Druhá doplňková syntéza byla zaměřena na zjištění **zachování nepřehlasovaného 'a' v koncovce nominativu singuláru feminin vzoru *růže***, jevu charakteristického pro nářečí na Moravě a ve Slezsku. Do syntézy (s. 95) vstoupilo šest slov vzoru *růže* mapovaných v *Atlase* (*kaše, košile, chvíle, neděle, svině, nahavice*), u nichž byly výzkumem zachyceny pouze varianty přínaležející k vzoru *růže*. Polygonovým skládáním analytických nářečních map byly pro všechny obce a jejich části zjištěny počty zachování nepřehlasovaného 'a'. Pro vyjádření míry zachování nepřehlasovaného 'a' byl sestaven znakový klíč, který vyšel ze sekvenční stupnice v červeném tónu odpovídající analytickým mapám vzoru *růže*.

TYPY NOMINATIVU SINGULÁRU FEMININ

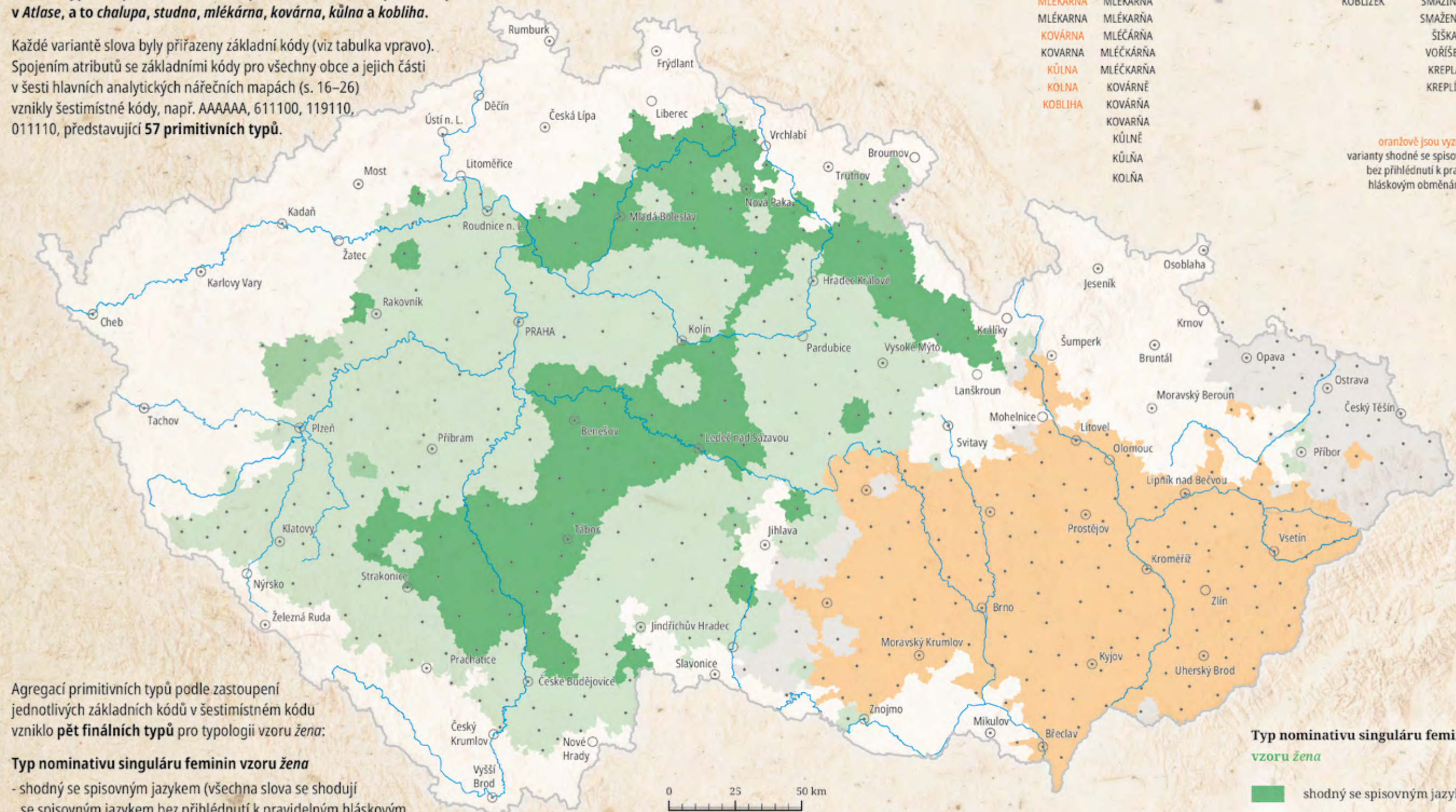
VZORU ŽENA

Do dílčí typizace pro vzor *žena* vstoupilo všech šest slov zpracovaných v *Atlase*, a to *chalupa*, *studna*, *mlékárna*, *kovárna*, *kůlna* a *kobliha*.

Každé variantě slova byly přiřazeny základní kódy (viz tabulka vpravo). Spojením atributů se základními kódy pro všechny obce a jejich části v šesti hlavních analytických nářečních mapách (s. 16–26) vznikly šestimístné kódy, např. AAAAAA, 611100, 119110, 011110, představující 57 primitivních typů.

základní kód	vzor žena 0	vzor růže 1	vzor píseň 2	vzor kost 3	změna rodu 6	jiná změna (slovtvorná varianta, jiný lexém, neužívá se) 9
	CHALUPA	STUDŇA	STUDEŇ	CHALUP	KOBLIH m.	STUDNICE
	CHALPA	STUDNĚ	KOVÁREŇ			STUNCE
	STUDNA	MLÉKÁRNĚ				KOBLIŽKA
	MLÉKÁRNA	MLÉKÁRŇA				KOBLIŽEK
	MLÉKARNA	MLÉKARŇA				SMAŽENICE (kobliha)
	KOVÁRNA	MLÉČÁRNĚ				SMAŽINKA (kobliha)
	KOVARNA	MLÉČARŇA				SMAŽENKA (kobliha)
	KŮLNA	MLÉČKÁRNĚ				ŠIŠKA (kobliha)
	KOLNA	KOVÁRNĚ				VOŘÍŠEK (kobliha)
	KOBLIHA	KOVÁRŇA				KREPLA (kobliha)
		KOVÁRNA				KREPLÍK (kobliha)
		KŮLNĚ				
		KŮLŇA				
		KOLŇA				

oranžově jsou vyznačeny varianty shodné se spisovným jazykem bez přihlídnutí k pravidelným hláskovým obměnám (kód A)

Agregací primitivních typů podle zastoupení jednotlivých základních kódů v šestimístném kódu vzniklo pět finálních typů pro typologii vzoru *žena*:

Typ nominativu singuláru feminin vzoru *žena*

- shodný se spisovným jazykem (všechna slova se shodují se spisovným jazykem bez přihlídnutí k pravidelným hláskovým obměnám)
- zachovávající vzor (všechny varianty náležejí ke vzoru *žena*)
- převažující zachování vzoru (vzor *žena* mezi variantami šesti zkoumaných slov početně převažuje nad změnou vzoru, rodu či jinou změnou)
- převažující změna vzoru (změna vzoru mezi variantami šesti zkoumaných slov početně převažuje)
- nevyhraněný (jakákoli jiná kombinace variant)

Typ nominativu singuláru feminin vzoru *žena*

- shodný se spisovným jazykem
- zachovávající vzor
- převažující zachování vzoru
- převažující změna vzoru
- nevyhraněný
- venkovská výzkumná lokalita
- městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

TYPY NOMINATIVU SINGULÁRU FEMININ

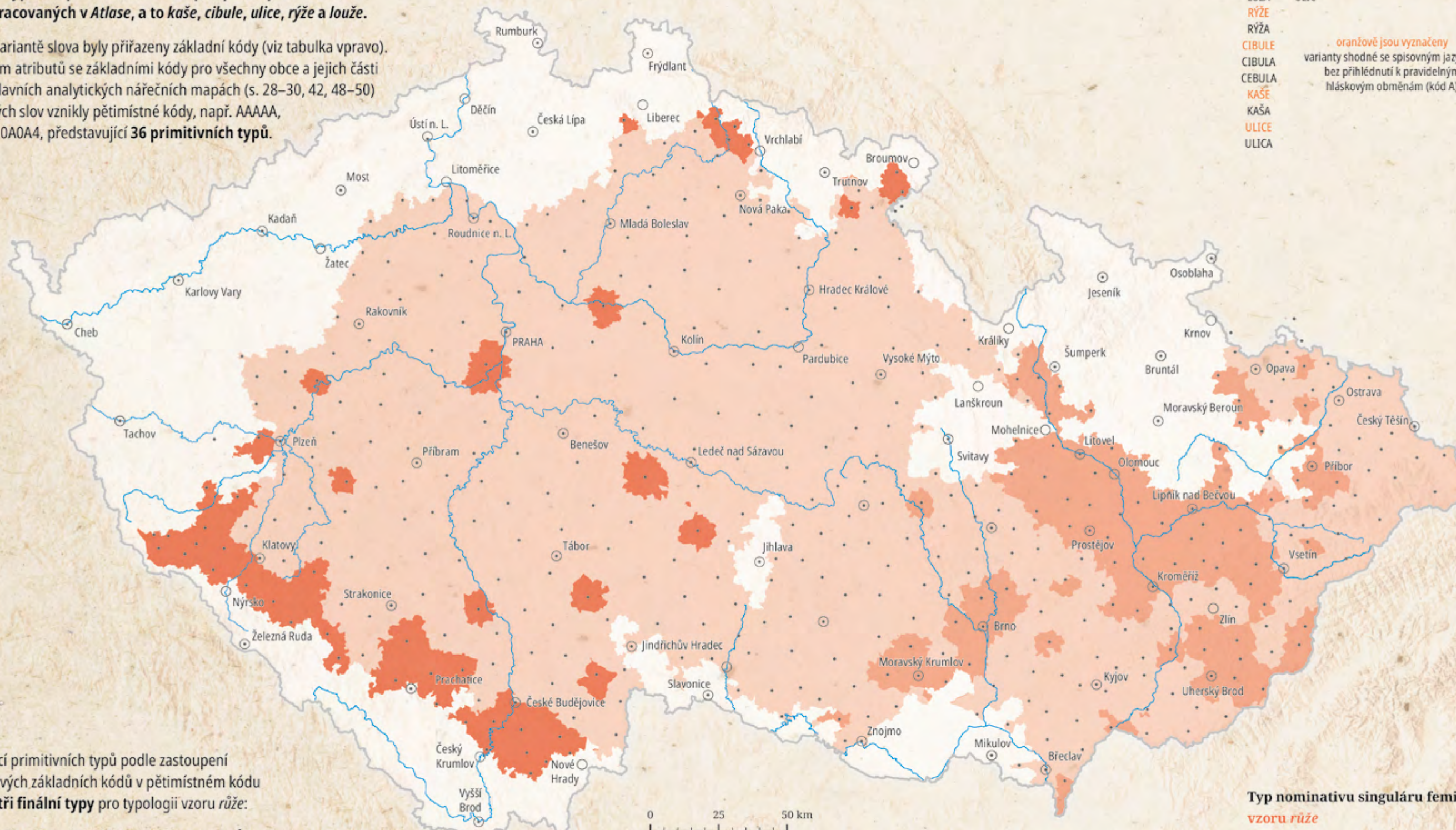
VZORU RŮŽE

Do dílčí typizace pro vzor *růže* vstoupilo pouze pět z dvanácti slov zpracovaných v *Atlase*, a to *kaše*, *cibule*, *ulice*, *rýže* a *louže*.

Každé variantě slova byly přiřazeny základní kódy (viz tabulka vpravo). Spojením atributů se základními kódy pro všechny obce a jejich části v pěti hlavních analytických nářečních mapách (s. 28–30, 42, 48–50) vybraných slov vznikly pětimístné kódy, např. AAAAA, 4AAAA, 0A0A4, představující 36 primitivních typů.

základní kód	vzor <i>růže</i> 0	vzor <i>píseň</i> 4	změna rodu 6	jiná změna (neužívá se) 9
LOUŽE	LOUŽ		RÝŽ m.	neužívá se (louže)
LUŽE		RÝŽ		
LOUŽA		CIBUL		
LUŽA		ULIC		
RÝŽE				
RÝŽA				
CIBULE				
CIBULA				
CEBULA				
KAŠE				
KAŠA				
ULICE				
ULICA				

oranžově jsou vyznačeny varianty shodné se spisovným jazykem bez přihlídnutí k pravidelným hláskovým obměnám (kód A)

Agregací primitivních typů podle zastoupení jednotlivých základních kódů v pětimístném kódu vznikly tři finální typy pro typologii vzoru *růže*:

Typ nominativu singuláru feminin vzoru *růže*

- shodný se spisovným jazykem (všechna slova se shodují se spisovným jazykem bez přihlídnutí k pravidelným hláskovým obměnám)
- zachovávající vzor (všechny varianty náležejí ke vzoru *růže*)
- převažující zachování vzoru (vzor *růže* mezi variantami pěti zkoumaných slov početně převažuje nad změnou vzoru, rodu či jinou změnou)

Typ nominativu singuláru feminin vzoru *růže*

- shodný se spisovným jazykem
- zachovávající vzor
- převažující zachování vzoru

- venkovská výzkumná lokalita
- ⊙ městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

TYPY NOMINATIVU SINGULÁRU FEMININ

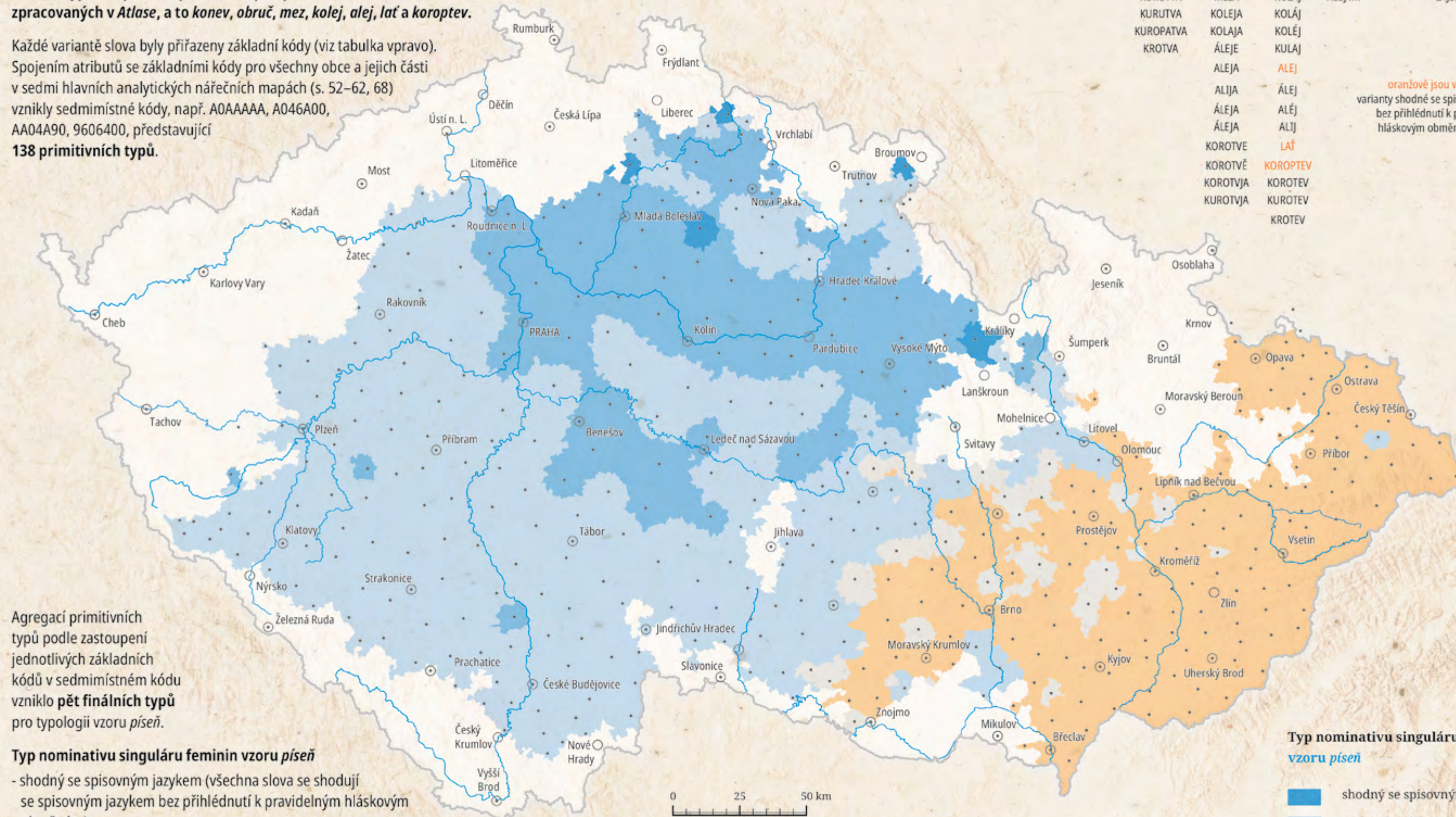
VZORU PÍSEŇ

Do dílčí typizace pro vzor *píseň* vstoupilo pouze sedm z devíti slov zpracovaných v *Atlase*, a to *konev*, *obruč*, *mez*, *kolej*, *alej*, *lať* a *koroptev*.

Každé variantě slova byly přiřazeny základní kódy (viz tabulka vpravo). Spojením atributů se základními kódy pro všechny obce a jejich části v sedmi hlavních analytických nářečních mapách (s. 52–62, 68) vznikly sedmimístné kódy, např. A0AAAAA, A046A00, AA04A90, 9606400, představující **138 primitivních typů**.

vzor	vzor	vzor	změna rodu	jiná změna	
<i>žena</i>	<i>růže</i>	<i>píseň</i>		(slovtvorná varianta, jiný lexém)	
základní kód	2	4	0	6	9
KONVA	KONVJA	KONEV	OBRUČ m.	KONVICE	
LATA	OBRUČA	OBRUČ	KOLEJ m.	OBROUČKA	
KOROPTVA	MEZE	MEZ	KOLAJ m.	LATKA	
KOROTVA	MEZA	KOLEJ	ALEJ m.	LAŤKA	
KURUTVA	MÉZA	KOLAJ	ÁLEJ m.	LAJSŇA	
KUROPATVA	KOLEJA	KOLÁJ			
KROTVA	KOLAJA	KOLÉJ			
	ÁLEJE	KULAJ			
	ALEJA	ALEJ			
	ALIJA	ÁLEJ			
	ÁLEJA	ALÉJ			
	ÁLEJA	ALIJ			
	KOROTVE	LAŤ			
	KOROTVĚ	KOROPEV			
	KOROTVJA	KOROTEV			
	KUROTVJA	KUROTEV			
		KROTEV			

oranžově jsou vyznačeny varianty shodné se spisovným jazykem bez přihlídnutí k pravidelným hláskovým obměnám (kód A)

Agregací primitivních typů podle zastoupení jednotlivých základních kódů v sedmimístném kódu vzniklo **pět finálních typů** pro typologii vzoru *píseň*.

Typ nominativu singuláru feminin vzoru *píseň*

- shodný se spisovným jazykem (všechna slova se shodují se spisovným jazykem bez přihlídnutí k pravidelným hláskovým obměnám)
- zachovávající vzor (všechny varianty náležejí ke vzoru *píseň*)
- převažující zachování vzoru (vzor *píseň* mezi variantami sedmi zkoumaných slov početně převažuje nad změnou vzoru, rodu či jinou změnou)
- převažující změna vzoru (změna vzoru mezi variantami sedmi zkoumaných slov početně převažuje)
- nevyhraněný (jakákoli jiná kombinace variant)

Typ nominativu singuláru feminin vzoru *píseň*

- shodný se spisovným jazykem
- zachovávající vzor
- převažující zachování vzoru
- převažující změna vzoru
- nevyhraněný

TYPY NOMINATIVU SINGULÁRU FEMININ

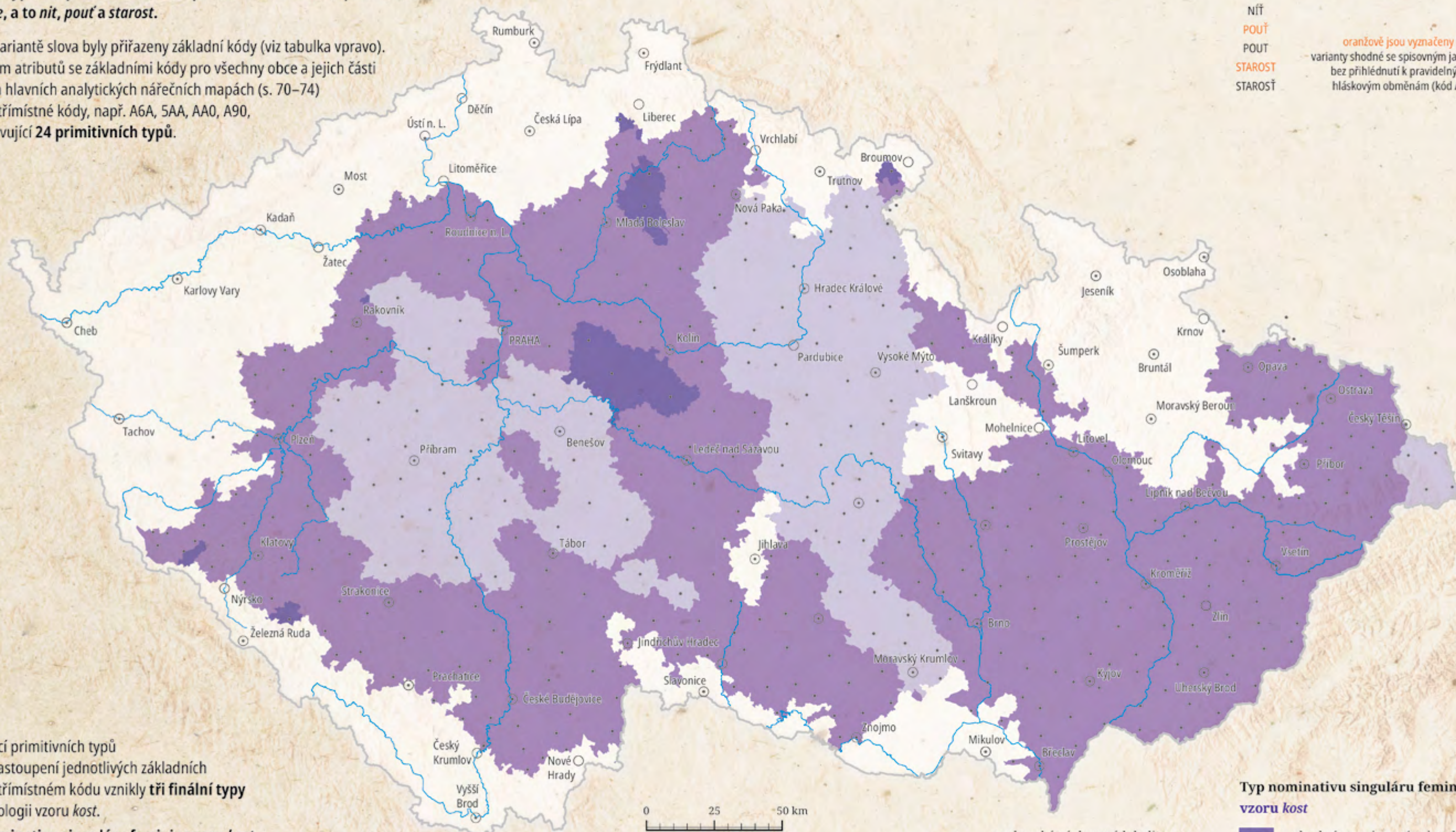
VZORU KOST

Do dílčí typizace pro vzor *kost* vstoupila všechna tři slova zpracovaná v *Atlase*, a to *nit*, *pout'* a *starost*.

Každé variantě slova byly přiřazeny základní kódy (viz tabulka vpravo). Spojením atributů se základními kódy pro všechny obce a jejich části ve třech hlavních analytických nářečních mapách (s. 70–74) vznikly třímístné kódy, např. A6A, 5AA, AA0, A90, představující 24 primitivních typů.

vzor rúže	vzor kost	změna rodu	jiná změna (jiný lexém)
základní kód 5	0	6	9
NÍTĚ	NIT	POUT m.	ODPUST (pout)
	NIŤ		
	NÍŤ		
	NÍŤ		
	POUŤ		
	POUT		
	STAROST		
	STAROŠŤ		

oranžově jsou vyznačeny varianty shodné se spisovným jazykem bez přihlídnutí k pravidelným hláskovým obměnám (kód A)

Agregací primitivních typů podle zastoupení jednotlivých základních kódů v třímístném kódu vznikly tři finální typy pro typologii vzoru *kost*.

Typ nominativu singuláru feminin vzoru *kost*

- shodný se spisovným jazykem (všechna slova se shodují se spisovným jazykem bez přihlídnutí k pravidelným hláskovým obměnám)
- zachovávající vzor (všechny varianty náležejí ke vzoru *kost*)
- převažující zachování vzoru (vzor *kost* mezi variantami pěti zkoumaných slov početně převažuje nad změnou vzoru, rodu či jinou změnou)

Typ nominativu singuláru feminin vzoru *kost*

- shodný se spisovným jazykem
- zachovávající vzor
- převažující zachování vzoru

- venkovská výzkumná lokalita
- ⊙ městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

TYPY NOMINATIVU SINGULÁRU FEMININ

Souhrnná typizace je komplexním zhodnocením prostorové syntézy dialektologického zpracování nominativu singuláru feminin.

Souhrnná typizace pro všechny vzory feminin vychází ze čtyř dílčích typizací pro jednotlivé vzory. Díky jednotnému přístupu uplatněnému v dílčích typizacích obsahovaly typologie pro jednotlivé vzory stejné typy. U vzorů *růže* a *kost* tři typy, u vzorů *žena* a *píseň* pět typů.

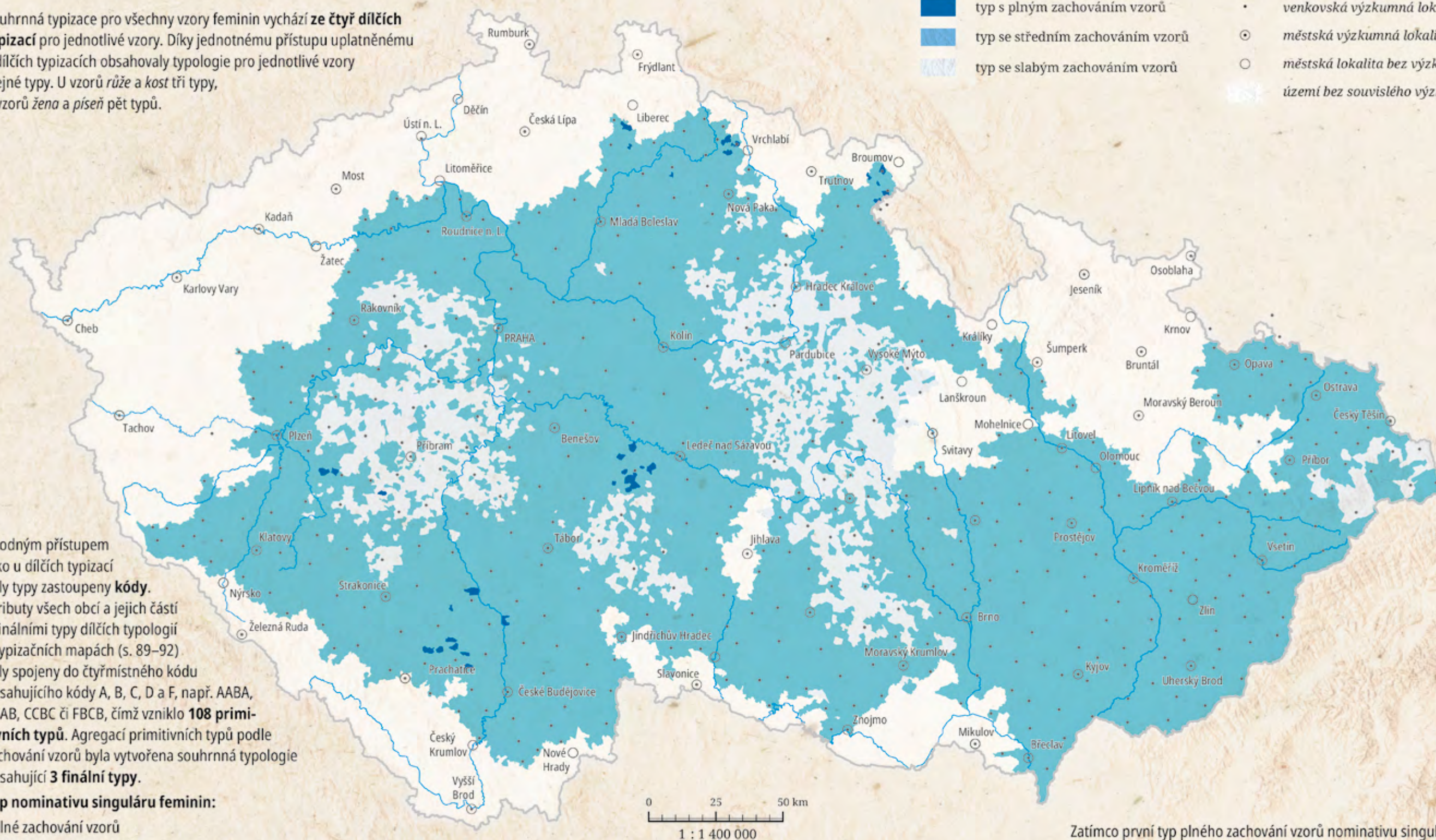
Shodným přístupem jako u dílčích typizací byly typy zastoupeny **kódy**. Atributy všech obcí a jejich částí s finálními typy dílčích typologií v typizačních mapách (s. 89–92) byly spojeny do čtyřmístného kódu obsahujícího kódy A, B, C, D a F, např. AABA, ACAB, CCBC či FBCB, čímž vzniklo **108 primitivních typů**. Agregací primitivních typů podle zachování vzorů byla vytvořena souhrnná typologie obsahující **3 finální typy**.

Typ nominativu singuláru feminin:

- plné zachování vzorů
- střední zachování vzorů
- slabé zachování vzorů

Na území, které nenáleží do typu plného zachování vzorů, byly výzkumem zachyceny nářeční varianty příslušející k jinému vzoru, popř. k jinému rodu, nebo byly zaznamenány jejich slovtvorné obměny či jiné lexémy.

- typ s plným zachováním vzorů
- typ se středním zachováním vzorů
- typ se slabým zachováním vzorů
- venkovská výzkumná lokalita
- ⊙ městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

Zatímco první typ plného zachování vzorů nominativu singuláru feminin se vyskytuje pouze ojediněle v Čechách, druhý typ středního zachování vzorů dominuje téměř v celém zkoumaném území. Oblasti třetího typu se slabým zachováním vzorů – prostoupené ostrůvky druhého typu – tvoří dva větší regiony (mezi Strakonícemi, Plzní, Rakovníkem, Prahou a mezi Novou Pakou, Moravským Krumlovem, Vysokým Mýtem) a dva menší regiony (východně od Tábora a na východě Slezska).

MÍRA PŘECHODU FEMININ **VZORU RŮŽE** K **VZORU PÍSEŇ**

Feminina vzoru *růže* často přecházejí k vzoru *píseň*, zpravidla z důvodu odstranění nevýhodné tvarové homonymie nominativu a genitivu singuláru: nom. sg. *cibule*, gen. sg. *cibule* (vzor *růže*) → nom. sg. *cibul*, gen. sg. *cibule* (vzor *píseň*).

Jev byl vyhodnocen syntézou ze čtyř slov mapovaných v *Atlase*, u kterých byl přechod feminin od vzoru *růže* k vzoru *píseň* zachycen: *cibule* → *cibul*, *ulice* → *ulic*, *rýže* → *rýž*, *louže* → *louž*. Kromě sledované změny byly výzkumem zjištěny další nářeční diference: u feminin *rýže* změna rodu (*rýž* m.) a slootvorná varianta (*rýžka*), u feminin *louže* jiné lexémy, které nebyly mapovány (na mapě na s. 50 označeno jako „neuzívá se“).

Polygonovým skládáním analytických nářečních map (s. 30, 42, 48 a 50) vzniklo **12 různých kombinací variant** sledovaných slov a bylo zjištěno, že se ve zkoumaném území vyskytují situace, při kterých byl přechod feminin vzoru *růže* k vzoru *píseň* (změna vzoru *růže* → *píseň*) zaznamenán nejvýše dvakrát (z maximálního počtu změn 4). Pro vyjádření míry/četnosti změny byl sestaven znakový klíč, který vyšel ze sekvenci stupnice (počet změn) v modrém tónu (odpovídající analytickým mapám vzoru *píseň*):

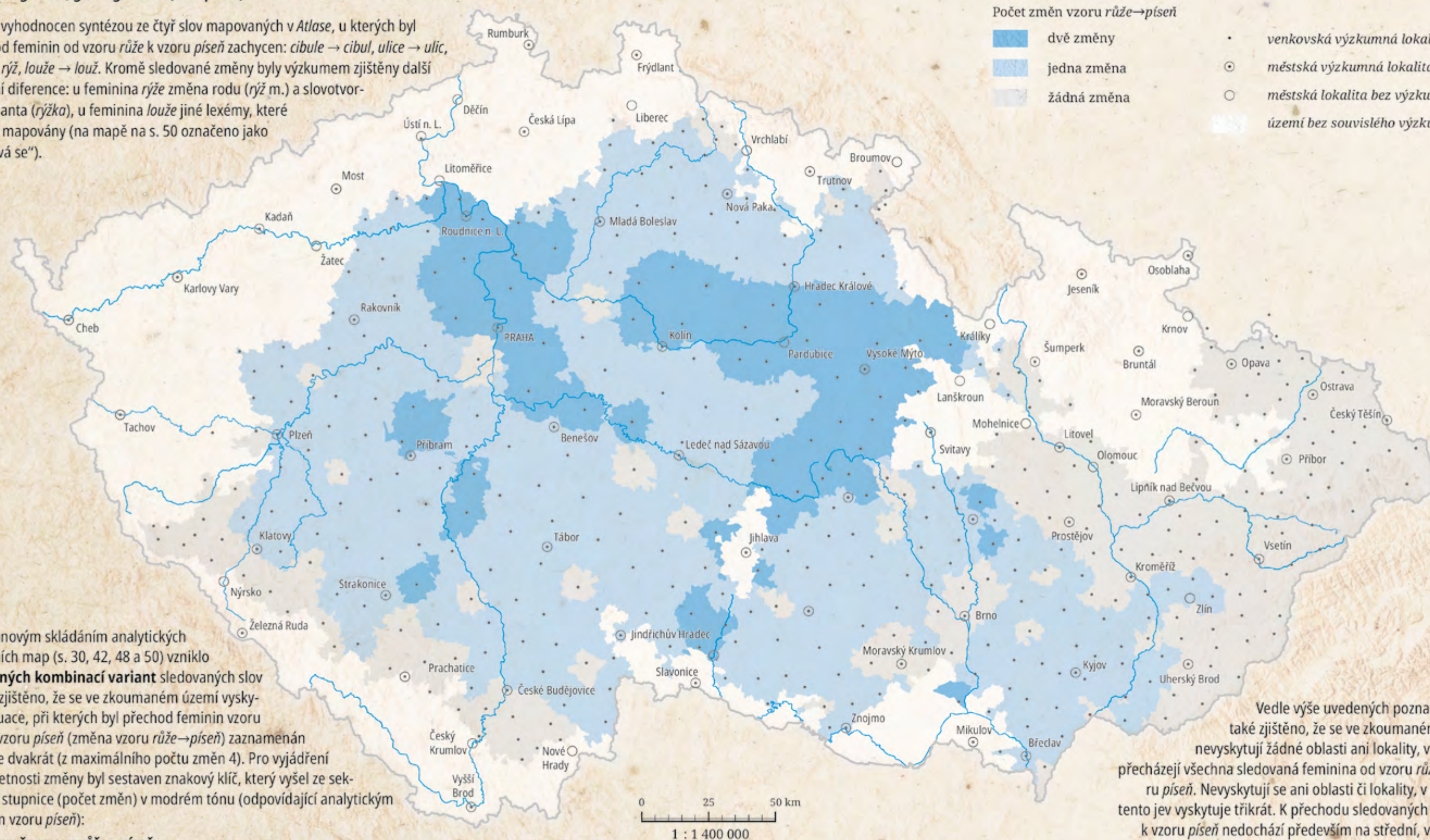
Počet změn vzoru *růže* → *píseň*:

- **dvě změny** (včetně dvou jiných změn a dvou shod se spisovným jazykem)
- **jedna změna** (včetně tří jiných změn či tří shod se spisovným jazykem)
- **žádná změna** (včetně shody se spisovným jazykem u všech slov)

Počet změn vzoru *růže* → *píseň*

- dvě změny
- jedna změna
- žádná změna

- venkovská výzkumná lokalita
- ⊙ městská výzkumná lokalita
- městská lokalita bez výzkumu
- území bez souvislého výzkumu

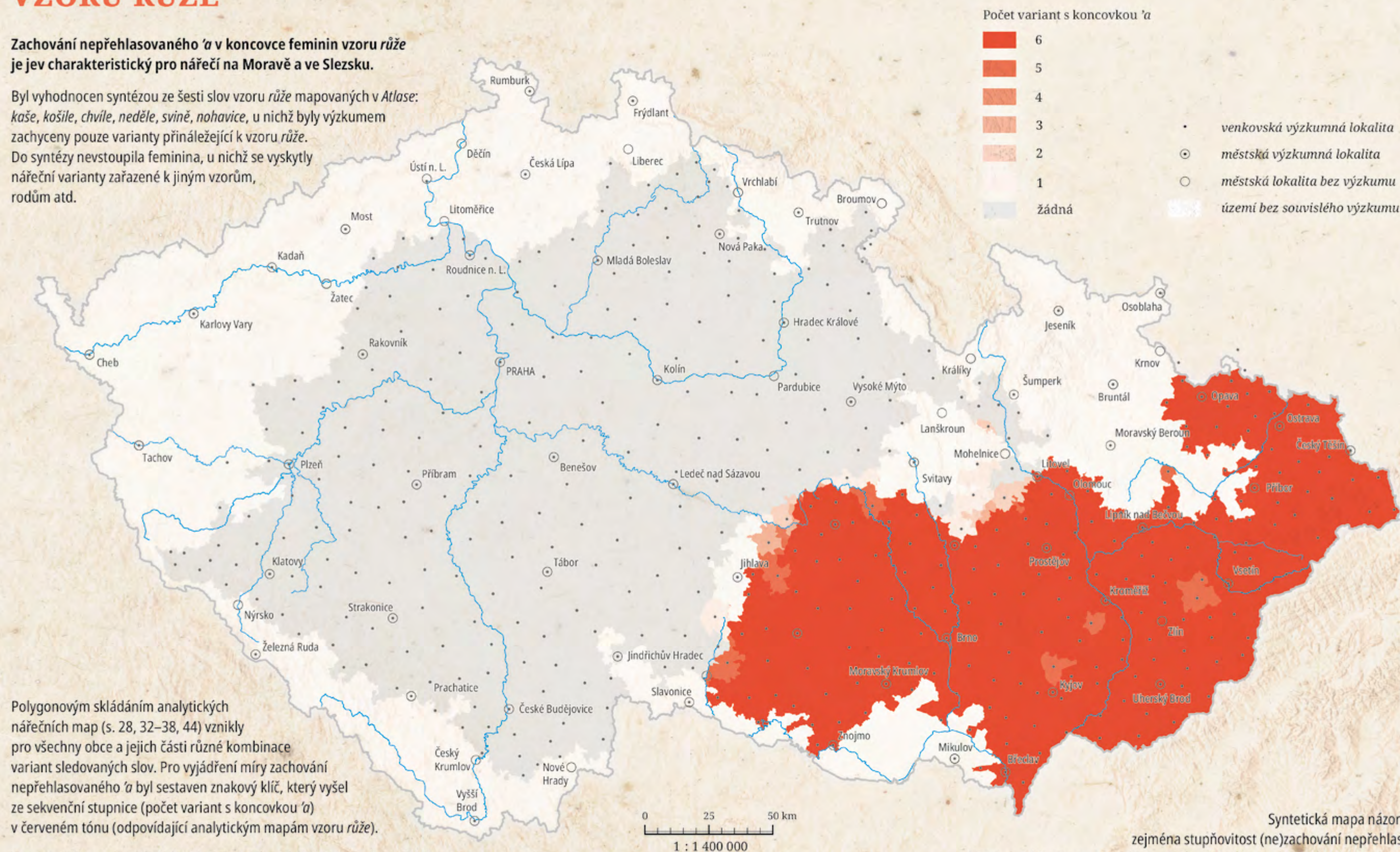
Vedle výše uvedených poznatků bylo také zjištěno, že se ve zkoumaném území nevyskytují žádné oblasti ani lokality, v kterých přecházejí všechna sledovaná feminina od vzoru *růže* k vzoru *píseň*. Nevyskytují se ani oblasti či lokality, v nichž se tento jev vyskytuje třikrát. K přechodu sledovaných feminin k vzoru *píseň* nedochází především na střední, východní a severní Moravě a ve Slezsku: feminina vzoru *růže* zde v koncovce zachovávají nepřehlasované *ř*, proto nežádoucí tvarová homonymie nenastává, např. *cibula* nom. sg., *cibule* gen. sg.

MÍRA ZACHOVÁNÍ NEPŘEHLASOVANÉHO 'a' U NOMINATIVU SINGULÁRU FEMININ VZORU RŮŽE

Zachování nepřehlasovaného 'a' v koncove feminin vzoru *růže* je jev charakteristický pro nářečí na Moravě a ve Slezsku.

Byl vyhodnocen syntézou ze šesti slov vzoru *růže* mapovaných v *Atlase*: *kaše, košile, chvíle, neděle, svině, nohavice*, u nichž byly výzkumem zachyceny pouze varianty přínaležející k vzoru *růže*.

Do syntézy nevstoupila feminina, u nichž se vyskytly nářeční varianty zařazené k jiným vzorům, rodům atd.

Polygonovým skládáním analytických nářečních map (s. 28, 32–38, 44) vznikly pro všechny obce a jejich části různé kombinace variant sledovaných slov. Pro vyjádření míry zachování nepřehlasovaného 'a' byl sestaven znakový klíč, který vyšel ze sekvenční stupnice (počet variant s koncovkou 'a') v červeném tónu (odpovídající analytickým mapám vzoru *růže*).

Provedení či neprovedení přehlásky 'a (> ě) > e patří k hláskovým změnám, které způsobily nářeční diferenciaci českého jazykového území. Tato změna měla důsledky pro morfolonii: zvýraznila rozdíl mezi tvrdými a měkkými deklinačními typy u substantiv, srov. vzor *žena* × *růže*.

Syntetická mapa názorně dokládá zejména stupňovitost (ne)zachování nepřehlasovaného 'a' při historické česko-moravské hranici, která rozděluje zkoumané území na západní část s provedenou přehláskou 'a (> ě) > e' a východní se zachovaným nepřehlasovaným 'a' (např. *kaše* × *kaša*). Ve zkoumaném území jsou lokality, v kterých se nepřehlasované 'a' v koncove mapovaných feminin vzoru *růže* vyskytlo až šestkrát, i lokality, v kterých se nevyskytlo vůbec.

ODDÍL 3 ZÁVĚR

SHRNUTÍ

Od počátku 19. století se opakovaně objevují zmínky o postupném vytrácení českých nářečí. Původní předpoklady některých badatelů naznačovaly, že do konce 19. století nářečí zcela vymizí, snad vyjma zachovalejších archaických okrajových úseků.

Naštěstí se tyto domněnky nepotvrdily a ještě generace narozená koncem 19. a počátkem 20. století v každodenním životě nářečí běžně používala. Její mluvu se podařilo zachytit **ve výzkumech dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR**. Z nich byl nejvýznamnější celouzemní výzkum podle *Dotazníku pro výzkum českých nářečí*, realizovaný na přelomu 60. a 70. let minulého století (viz s. 6). Na jeho základě pak vznikl *Český jazykový atlas* (viz s. 7).

Zastavit **ústup a zánik nářečí** možné není, je však klíčové, aby toto unikátní kulturní dědictví nezmizelo a aby bylo předáno i budoucím generacím. Dialektologové proto analyzují archivní materiál, pokračují v nářečních výzkumech a dokumentují současný stav našich nářečí, přičemž o výsledcích informují jak odbornou, tak laickou veřejnost.

V rámci společného výzkumného projektu dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR s Katedrou geoinformatiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci „**Atlas českého jazyka 2027: celouzemní výzkum nářečí českého jazyka po 50 letech**“ (č. DH23P030VV050, poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI III, 2023–2027) vzniká řada výsledků umožňujících dialektologický materiál zpracovávat novými nástroji a vytvářet výstupy prezentující tento materiál novými, zajímavými formami.

Řešitelé projektu navázali na výsledky předcházejícího úspěšného projektu „**Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit**“ (č. DG20P020VV029, poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI II, 2020–2022) a využívají praktické nástroje, které při řešení projektu vznikly, a to nejen pro dialektology, výzkumné týmy, studenty, ale i pro laické sběratele. Klíčové byly dva programy, které umožňují získávat, snadno spravovat a vizualizovat data v mapách. Prvním z nich je software **ProPONAR**, určený pro sběr a organizaci multimediálních nářečních dat. Druhým je program **ProMAP** pro víceúrovňovou organizaci mapových podkladů týkajících se nářečí a generování nářečních map. Dále byl vytvořen webový nářeční geoportál **DiaMa**, který poskytuje pokročilou vyhledávací a komparační funkcionalitu pro nářeční mapy. Prostřednictvím bodových znaků v mapách je přístupná databáze elektronických dokumentů **DiDa** s unikátními záznamy nářečí z více než tisíce různých zdrojů. Další databáze **InteGra** obsahuje nářeční data v místech, kde proběhl výzkum, a ze záznamů z blízkých výzkumných lokalit je dopočítává pro místa, kde výzkum neproběhl. Všechny vytvořené nástroje jsou dostupné na webové stránce www.ceskanareci.cz a využívají se při sestavování nářečních map jednotlivých *Atlasů nářečí českého jazyka*.

Atlas nářečí českého jazyka – nominativ singuláru feminin, stejně jako předcházející *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů* (2020), *Atlas nářečí českého jazyka – instrumentál plurálu* (2022) a *Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv* (2022), prezentuje nářeční materiál

shromážděný celouzemním výzkumem před více než padesáti lety, a to materiál již zpracovaný v *Českém jazykovém atlase*, ale i dosud nepublikovaný. Každý z těchto čtyř tematicky zaměřených nářečních atlasů je **jedinečný svým vizuálním stylem a atlasovým konceptem**. Atlasy obsahují kromě analytických nářečních map, znázorňujících prostorové rozšíření nářečních variant vybraných slov, i mapy syntetické. Ty prezentují shrnující pohled na hlavní dialektologické téma zpracované v analytických mapách a představují vyvrcholení společné dialektologicko-geoinformatické práce. Všechny mapy v atlasech přinášejí hodnotné dialektologické výsledky a předkládají možnosti dalšího zpracování nářečního materiálu.

Obsahy map *Atlasu nářečí českého jazyka – instrumentálu plurálu*, *Atlasu nářečí českého jazyka – deklinace substantiv* a *Atlasu nářečí českého jazyka – nominativu singuláru feminin* byly vygenerovány pomocí unikátního algoritmu v softwaru ProMAP. Kartograficky byly mapy sestaveny v prostředí geografického informačního systému ArcGIS Pro a jsou součástí interaktivního nářečního geoportálu DiaMa. Díky softwaru ProPONAR, určenému pro pořizování a organizaci multimediálních nářečních dat, jsou v geoportálu data z *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* obohacena o další, mnohdy unikátní záznamy nářečí z více než tisíce archivních zdrojů.

Atlas nářečí českého jazyka – nominativ singuláru feminin prezentuje nejen nářeční jevy ustupující a zanikající, ale i jevy stále živé. Na 35 hlavních analytických nářečních mapách je znázorněno **prostorové rozšíření nářečních tvarů nominativu singuláru feminin**. Na území českého národního jazyka jsou prezentovány nářeční formy 30 apelativ – vzor *žena* (6), *růže* (12), *píseň* (9) a *kost* (3) – a 5 toponym (*Olomouc*, *Břeclav*, *Boleslav*, *Kuřim*, *Příbram*). Pro zvýraznění podstaty mapovaných morfolozických rozdílů a zřehlednění map byla provedena určitá abstrakce nářečních forem – na hlavních mapách bylo odhlédnuto především od víceméně pravidelných regionálních hláskových obměn; ty jsou dokumentovány v doprovodných **mapách hláskových obměn**. Kombinací pohledu na hlavní mapu a na mapu či mapy hláskových obměn čtenář získá celkový územní obraz o konkrétních nářečních realizacích nominativu singuláru sledovaného feminina v jednotlivých lokalitách.

Kromě nářečních map *Atlas* obsahuje **dialektologické komentáře**, jež popisují územní rozšíření zachycených nářečních forem nominativu singuláru feminin a vybraných hláskových obměn, jejich původ, vývoj, vztah ke spisovnému jazyku. Odborné výklady jsou doplněny nářečními ukázkami z Archivu lidového jazyka, uloženého v brněnském dialektologickém oddělení, které ilustrují užívání nářečních variant v konkrétních lokalitách či regionech. Oproti předchozím nářečním atlasům obsahuje tento *Atlas* jednoduché **infografiky** vyjadřující kvantitativní charakteristiky zmapovaných variant, **ilustrační obrázky** vygenerované nástroji umělé inteligence a odkazy na **audioukázky**, pořízené během nářečních výzkumů v 60.–70. letech 20. století, ale i při výzkumech současných.

Slova zařazená do *Atlasu* patřila do každodenní slovní zásoby našich předků, naprostá většina z nich náleží mezi slova běžně užívaná i v dnešní době. Čtenář může sledovat mnohotvárnost územně vázaných forem nominativu

singuláru feminin zachycených výzkumem před půl stoletím a konfrontovat je se spisovným jazykem, zajímavější však pro něj může být především porovnání s užíváním nominativních forem sledovaných slov ve svém okolí. Každý z uživatelů *Atlasu* tak může posoudit, nakolik zůstaly uvedené nářeční formy zachovány v aktivním užívání a nakolik ustoupily např. formám shodným se spisovným jazykem.

Na mapách jsou zachyceny nářeční difference dané příslušností sledovaného feminina: a) k různým deklinačním typům – samohláskovému (*žena*, *růže*) nebo souhláskovému (*píseň*, *kost*), např. *chalupa* × *chalup*; *cibule* × *cibul*; *rýže* × *rýž*; *louže* × *louž*; *meze* × *mez*; *aleje* × *alej*; *lata* × *lať*, *lat*; *koroptva*, *koroptve* × *koroptev*; *nitě* × *niť*, *Břeclava* × *Břeclav*; *Příbrama* × *Příbram*; b) k různým vzorům samohláskového deklinačního typu (*žena* × *růže*), např. *studna* × *studně*; *mlékárna* × *mlékárně*; *kovárna* × *kovárně*; c) ojedinelé k různým vzorům souhláskového deklinačního typu (*píseň* × *kost*): *lať* × *lat*.

U forem náležejících ke vzoru *růže* je výrazná dichotomie zakončení *-e* × *-a*, vzniklá v důsledku (ne)provedení přehlásky *'a* (> *ě*) > *e*, např. *kaše* × *kaša*, *chvíle* × *chvíla*, *studně* × *studňa*, *kůlně* × *kůlna*, *rýže* × *rýža*, *luže* × *luža*, *meze* × *meza*, *aleje* × *aleja*. Míra zachování nepřehlasovaného *'a* je zobrazena na syntetické mapě na s. 95.

U některých sledovaných feminin byly zaznamenány difference rodové. Vedle tvarů rodu ženského byly zachyceny i nářeční formy rodu mužského, např.: *kobliha* f. × *koblih* m., *rýž* f. × *rýž* m., *obruč* f. × *obruč* m., *kolaj* f. × *kolaj* m., *álej* f. × *álej* m., *pout* f. × *pout* m., *Olomouc* f. × *Olomouc* m., *Boleslav* f. × *Boleslav* m.; ojedinelé rodu středního: *snídaně* f. × *snídaní* n.

U toponym byly jako sporadické doloženy též pomnožné tvary *Olomouce* a *Příbramy*.

Celkový obraz územního rozšíření nářečních ekvivalentů je na několika mapách doplněn registrovanými slovotvornými variantami sledovaného feminina, např. *studnice*, *studnic*, *rýžka*, *konvice*, *obroučka*, *latka*, *laťka*. Z lexikálních diferencí jsou prezentovány jen ty, které vytvářejí souvislejší areály a nenarušují zeměpisný obraz forem nominativu singuláru mapovaného feminina, např. *molkeřna*, *kuzňa*, *smaženice*, *šiška*, *voříšek* m., *robota*, *kana*, *lajsňa*, *odpust* m.

Jedním z významných přínosů projektu je novátorský přístup k přesnějšímu vymezení nářečních oblastí. Použití **metod prostorové syntézy (vymezení typů)** s nářečními daty vygenerovanými algoritmem objektivizuje dialektologické techniky stanovení průběhu izoglos. Čtyři syntetické mapy dílčích typů pro jednotlivé vzory, dvě doplňující syntetické mapy pro vzor *růže*, stejně jako souhrnná typologie nominativu singuláru feminin jsou výsledkem původního vědeckého postupu popisu územního rozšíření jednotlivých nářečních jevů.

Dosavadní **dialektologicko-geoinformatická spolupráce** mezi Ústavem pro jazyk český Akademie věd ČR a Univerzitou Palackého v Olomouci přináší výsledky, na které jsou pozitivní ohlasy jak od odborníků (domácích i zahraničních), tak od pedagogů na vyšších stupních škol i od laické veřejnosti. Tato odezva motivuje autory nářečních atlasů k dalším společným projektovým aktivitám.

SUMMARY

Since the beginning of the 19th century, mentions of gradual disappearing of Czech dialects have emerged. Original assumptions of some researchers suggested that the dialects completely vanish till the end of the 19th century, perhaps with the exception of better preserved peripheral regions.

Fortunately, these assumptions have not proved to be true, and the generation born at the end of the 19th century and beginning of the 20th century still regularly used the dialect in their everyday live. Their speech was recorded **during dialect research of the Department of Dialectology of the Czech Language Institute of the Czech Academy of Sciences**. The most important was the nationwide research based on the *Questionnaire for the Research on Czech Dialects*, implemented at the turn of the 60s and 70s of the last century (see page 6). On the basis of it, the *Czech Linguistic Atlas* was created (see page 7).

Retreat and extinction of dialects is not possible to be halted, nevertheless it is crucial to preserve this cultural heritage and hand it over to future generations. Therefore, the dialectologists analyse the archive material, go on with dialect research, document the contemporary state of our dialects, and give information about the results to the professional as well as lay public.

Under the terms of the joint project of the Department of Dialectology of the Czech Language Institute of the Czech Academy of Sciences and the Department of Geoinformatics of the Faculty of Science, Palacký University Olomouc **"Atlas of Czech Language 2027: Nationwide Research on Czech Dialects 50 Years Later"** (support provider: Ministry of Culture of the Czech Republic, NAKI III Program, 2023–2027), many results arise enabling to process the dialectological material with new instruments and create outputs presenting this material in new, interesting forms.

The project investigators follow up to the results of the preceding successful project **"Czech dialects in an interactive view. Documentation and ways to accessibility of the disappearing linguistic heritage as an integral part of regional identities"** (support provider: Ministry of Culture of the Czech Republic, NAKI II Program) and use practical instruments that arose during the work on the project, not only for dialectologists, research teams, students, but also for lay collectors. Crucial were two programs which enable to gain, easily handle and visualize the data on the maps. The first of them is the **ProPONAR** software, designed for collection and organization of dialect data. The second one is the **ProMAP** program for multilevel organization of dialect map material and generating dialect maps. Furthermore, the web dialectal geoportal **DiaMa** was created to provide an advanced searching and comparative functionality for dialect maps. Through point symbols in the maps, the **DiDa** database for storing electronic documents with unique dialect records from more than one thousand sources is accessible. The **InteGra** database contains grammatical data and their interpolation in places where the research was not implemented, from records of nearby research localities. All the instruments are accessible in the web page www.ceskanareci.cz and are used to compile the dialect maps of particular Atlases of Czech dialects.

The *Atlas of Czech dialects – nominative singular feminine*, as well as the preceding *Atlas of Czech dialects – shortening of vowels* (2020), *Atlas of Czech dialects – plural instrumental* (2022), and *Atlas of Czech dialects – declension of nouns* (2022), present the dialect material collected in the nationwide research more than fifty years ago, namely the material processed in the *Czech Linguistic Atlas* as well as the material unpublished so far. Each of these four thematically oriented atlases is **unique in its visual style and concept**. Next to the analytic dialect maps presenting the territorial distribution of dialect variants of chosen words, the atlases also contain synthetic maps. These present a summarizing view of the main dialectological theme processed in analytic maps and introduce the culmination of the joint dialectological-geoinformatic work. All maps in the atlases bring valuable dialectological results and present possibilities for further processing of dialect material.

The contents of the *Atlas of Czech dialects – plural instrumental*, *Atlas of Czech dialects – declension of nouns*, and *Atlas of Czech dialects – nominative singular feminine* were generated by means of an unique algorithm in the ProMAP software. Cartographically, the maps were compiled in the geographical information system ArcGIS Pro setting and are part of the interactive dialectal geoportal DiaMa. Owing to the ProPONAR software designated to gain and organize the multi-media dialect data, the data from the *Questionnaire for the Research on Czech Dialects* are enriched in this geoportal of further, often unique dialect records from more than thousand archive sources.

The *Atlas of Czech dialects – nominative singular feminine* presents not only the dialect phenomena which are receding and disappearing but also the phenomena still alive. Thirty five main analytical dialect maps show **the territorial distribution of dialect forms of the nominative singular feminine**. In the area of the Czech national language, there are presented the dialect forms of 30 appellatives – paradigm *žena* (6), *růže* (12), *píseň* (9) and *kost* (3) – and 5 toponyms (*Olomouc*, *Břeclav*, *Boleslav*, *Kuřim*, *Příbram*). To accentuate the basis of the mapped morphological differences and to make the maps more transparent, a certain abstraction of dialect forms has been carried out – the main maps give up depiction of the more or less regular regional phonetic variants; these are documented in the accompanying **maps of phonetic variants**. Through combination of the main map and the map or maps of phonetic variants, the reader gains an overall territorial image of particular dialect realizations of the nominative singular of the observed feminine in particular localities.

In addition to the dialect maps, the *Atlas* contains **dialectological commentaries** describing territorial distribution of the recorded dialect forms of the nominative singular feminine as well as selected phonetic variants, their origin, development, relation to the standard language. The interpretation is supplemented with dialect excerpts from the Archive of Folk Speech stored in the Brno Department of Dialectology, which illustrate how the dialect variants have been used in particular localities or regions. Unlike

previous dialect atlases, this one contains simple **infographics** showing quantitative characteristics of the mapped variants, **illustrative pictures** generated by instruments of the artificial intelligence, and references to **audio-records** obtained not only during the dialect research in the 60s–70s of the 20th century, but also through current research.

The words incorporated in the *Atlas* belonged to the everyday word stock of our ancestors, the vast majority of them counts among words commonly used also nowadays. The reader can follow **the multiformity of territorially bound forms of the nominative singular feminine** recorded during the dialect research half a century ago and compare them with the standard language, nevertheless a more interesting for him can be to compare them with current nominative forms of observed words used in his surroundings. Like this, each of the *Atlas* users can assess to what extent the observed dialect forms have remained preserved in active usage and how much they have given in e.g. to the forms coincident with the standard language.

The maps present dialect differences of the observed feminine according to: a) various declension paradigms – vowel (*žena*, *růže*) or consonant (*píseň*, *kost*), e.g. *chalupa* × *chalup*; *cibule* × *cibul*; *rýže* × *rýž*; *louže* × *louž*; *meze* × *mez*; *aleje* × *alej*; *lata* × *lať*, *lat*; *koroptva*, *koroptve* × *koroptev*; *nitě* × *niť*, *Břeclava* × *Břeclav*, *Příbrama* × *Příbram*; b) various types of a vowel declension paradigm (*žena* × *růže*), e.g. *studna* × *studně*; *mlékárna* × *mlékárně*; *kovárna* × *kovárně*; c) sporadically various types of consonant declension paradigms (*píseň* × *kost*): *lať* × *lat*.

In the forms belonging to the declension paradigm *růže*, a distinct dichotomy in the ending *-e* × *-a* appears, caused by consequences of the (non) implementation of the change of the vowel 'a (> ě) > e, e.g. *kaše* × *kaša*, *chvíle* × *chvíla*, *studně* × *studňa*, *kůlně* × *kůlna*, *rýže* × *rýža*, *luže* × *luža*, *meze* × *meza*, *aleje* × *aleja*. The extent of the preservation of the older 'a is presented in a synthetic map (page 95).

In some of the observed feminines, gender differences were recorded. Apart from the feminine forms, also the masculine forms were registered, e.g. *kobliha* f. × *koblih* m., *rýž* f. × *rýž* m., *obruč* f. × *obruč* m., *kolaj* f. × *kolaj* m., *álej* f. × *álej* m., *pout* f. × *pout* m., *Olomouc* f. × *Olomouc* m., *Boleslav* f. × *Boleslav* m.; sporadic were the neuter forms: *snídaně* f. × *snídaní* n.

In toponyms, also pl. forms were sporadically recorded: *Olomouce* and *Příbramy*.

In several maps, the overall picture of territorial distribution of dialect equivalents is completed with recorded word-formation variants of the observed feminine, e.g. *studnice*, *studnic*, *rýžka*, *konvice*, *obroučka*, *latka*, *lačka*. Of lexical differences only those forming more coherent areas and not disturbing the geographical picture of the nominative singular of the mapped feminine are presented, e.g. *molkerňa*, *kuzňa*, *smaženice*, *šiška*, *voříšek* m., *robota*, *kana*, *lajsňa*, *odpust* m.

SUMMARY

→ Continued from the previous page.

One of the significant merits of the project is its innovative approach to a more precise delimiting of the dialect areas. The **method using the area synthesis (delimiting of types)** with dialect data generated by the algorithm, objectivises the dialectological techniques used to delimit the course of isoglosses. Four synthetic maps of individual declension paradigms, two additional maps for the paradigm *růže* as well as the summarizing typology of the nominative singular feminine result from an original scientific process describing the territorial distribution of individual dialect phenomena.

The present **dialectological-geoinformatic cooperation** performed by the Institute of the Czech Language of the CAS and the Palacký University Olomouc has brought results with positive response from experts (domestic and external) as well as pedagogists at higher schools and lay public. This response motivates the authors of dialect atlases to further project activities.

SEZNAM ZKRATEK

aj.	a jiný	PSJČ	<i>Příruční slovník jazyka českého</i>
akuz.	akuzativ	psl.	praslovanský, praslovansky
angl.	anglický, anglicky	pův.	původní, původně
apod.	a podobně	r.	rok
atd.	a tak dále	resp.	respektive
čes.	český, česky	ř.	řecký, řecky
ČJA	<i>Český jazykový atlas</i>	s.	strana
f.	femininum	sev.	severní
fr.	francouzský, francouzsky	sg.	singulár
gen.	genitiv	spis.	spisovný
germ.	germánský, germánsky	srov.	srovnej
ie.	indoevropský, indoevropsky	SSJČ	<i>Slovník spisovného jazyka českého</i>
ilyr.	ilyrský, ilyrsky	stč.	staročeský, staročesky
instr.	instrumentál	sthněm.	starohornoněmecký, starohornoněmecky
it.	italský, italsky	střhněm.	středohornoněmecký, středohornoněmecky
iter.	iterativum	střlat.	středolatinický, středolatinicky
již.	jižní	subst.	substantivum
jv.	jihovýchodní	sz.	severozápadní
jz.	jihozápadní	tj.	to je
lat.	latinský, latinsky	tzv.	takzvaný
lot.	lotyšský, lotyšsky	vých.	východní
m.	maskulinum	záp.	západní
mj.	mimo jiné	zejm.	zejména
n.	neutrum	zprav.	zpravidla
např.	například	*	není písemně doloženo, předpokládaný tvar, rekonstruuje se pomocí historickosrovnávací metody
nar.	narozen, narozena	<	vyvinulo se z
něm.	německý, německy	>	dalo
nom.	nominativ		
pl.	plurál		
plt.	plurale tantum		
plur.	plurálový		
pol.	polský, polsky		
popř.	popřípadě		
příp.	případně		

LITERATURA A ZDROJE

- BACHMANN, L. *Nářečí na Vysokomýtsku*. Praha: Academia, 2001. ISBN 80-200-0859-4.
- BACHMANNOVÁ, J. *Slovník podkrkonošského nářečí*. Praha: Academia, 2016. ISBN 978-80-200-2505-0.
- BARTOŠ, F. *Dialektologie moravská*. Brno: Matice moravská, 1886–1895. 2 sv.
- BĚLIČ, J. *Dolská nářečí na Moravě*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1954.
- BĚLIČ, J. *Nástin české dialektologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1972.
- Český jazykový atlas*. Praha: Academia, 1992–2011. 6 sv. ISBN 80-200-0014-3 (1. sv.), ISBN 80-200-0574-9 (2. sv.), ISBN 80-200-0654-0 (3. sv.), ISBN 80-200-0921-3 (4. sv.), ISBN 80-200-1339-3 (5. sv.), ISBN 978-80-200-1967-7 (Dodatky). Dostupné též z: <https://cja.ujc.cas.cz/>
- ČIŽMÁROVÁ, L. *Jazykový atlas jihozápadní Moravy*. Brno: Masarykova univerzita, 2000. ISBN 80-210-2488-7.
- HAVLOVÁ, E., ed. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Sešit 5. Praha: Academia, 1995. ISBN 80-200-0534-X.
- GEBAUER, J. *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III. Tvarosloví. I. Skloňování*. Praha–Viedeň: Nákladem F. Tempského, 1896.
- HAVRÁNEK, B. *Nářečí česká*. In: HUJER, O., ed. *Československá vlastivěda III. Jazyk*. Praha: Sfinx, 1934, s. 81–218.
- HOLUB, J. a S. LYER. *Stručný etymologický slovník jazyka českého: se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1967.
- HOREČKA, M. *Tak mluvíme pod Radhoštěm*. Rožnov pod Radhoštěm: Valašské muzeum v přírodě, 2011. ISBN 978-80-87210-33-8.
- HOSÁK, L. a R. ŠRÁMEK. *Místní jména na Moravě a ve Slezsku. Část A–L*. Vydání druhé doplněné. Brno: Ivo Sperát, 2020. ISBN 978-80-87542-32-3.
- HOSÁK, L. a R. ŠRÁMEK. *Místní jména na Moravě a ve Slezsku. Část M–S*. Vydání druhé doplněné. Brno: Ivo Sperát, 2020. ISBN 978-80-87542-32-3.
- IREINOVÁ, M. *Nářeční výzkum v Čechách, na Moravě a ve Slezsku od poloviny 20. století do současnosti – metody, výsledky*. *Prace filologické*. 2019, LXXIV, s. 59–67. ISSN 0138-0567. Dostupné z: <https://www.journals.polon.uw.edu.pl/index.php/pf/issue/view/32/107>
- IREINOVÁ, M., V. VOŽENÍLEK, M. POSPÍŠIL, J. KONÍČEK a A. VONDRÁKOVÁ. *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2020. ISBN 978-80-244-5846-5.
- IREINOVÁ, M., V. VOŽENÍLEK, J. KONÍČEK, F. KUBEČEK, Š. TESAŘ, P. PŘADKOVÁ, A. VONDRÁKOVÁ, M. ŠÍPKOVÁ a Z. KOMÁRKOVÁ. *Atlas nářečí českého jazyka – instrumentál plurálu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2022a. ISBN 978-80-244-6244-8.
- IREINOVÁ, M., V. VOŽENÍLEK, J. KONÍČEK, P. PŘADKOVÁ, M. ŠIMEČKOVÁ, M. ŠÍPKOVÁ, A. VONDRÁKOVÁ, T. KOPECKÁ, F. KUBEČEK a T. KRCH. *Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2022b. ISBN 978-80-244-6245-5.
- JINDŘICH, J. *Chodsko*. Praha: ČSAV, 1956.
- JUNGMANN, J. *Slovník česko-německý I–V*. Praha: Knížecí arcibiskupská knihtiskárna, u Josefy vdovy Fetterlové, 1835–1839.
- KARLÍK, P., M. NEKULA a Z. RUSÍNOVÁ, eds. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995. ISBN 978-80-7106-134-4.
- KARLÍK, P., M. NEKULA a J. PLESKALOVÁ, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016. ISBN 978-80-7422-480-5. Dostupné též z: <https://www.czechency.org/>
- KELLNER, A. *Východolašská nářečí*. Brno: Melantrich, 1946–1949. 2 sv.
- KLOFEROVÁ, S. K morfologickým moravismům. In: MINÁŘOVÁ, E. a K. ONDRÁŠKOVÁ, eds. *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2004, s. 50–54. ISBN 80-210-3568-4.
- KLOFEROVÁ, S. a M. ŠÍPKOVÁ, eds. *Život ve slovech, slova v životě. Procházka labyrintem českých nářečí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2018. ISBN 978-80-7422-657-1.
- KRÁLIK, L. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda, 2016. ISBN 978-80-224-1493-7.
- KUBÍN, J. Š. *Lidomluva Čechů kladských*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1913.
- LAMPRECHT, A. *Slovník středoopavského nářečí*. Ostrava: Krajské nakladatelství v Ostravě, 1963.
- LAMPRECHT, A., ed. *České nářeční texty*. Praha: SPN, 1976.
- LAMPRECHT, A., D. ŠLOSAR a J. BAUER. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986.
- LUTTERER, I. a R. ŠRÁMEK. *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Havlíčkův Brod: Tobiáš, 2004. ISBN 80-7311-025-3.
- MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého*. 2. oprav. a dopl. vyd. Praha: Academia, 1968.
- NÉTEK, R., J. KONÍČEK, O. ŠTRUBL a V. VOŽENÍLEK. Czech Linguistic Maps – Implementation of Geovisualization Portal. *Abstracts of the ICA*. 2022, 5, 64. Dostupné z: <https://doi.org/10.5194/ica-abs-5-64-2022>
- PAPADIMITRIOU, K. D., A. D. MAZARIS, A. S. KALLIMANIS a J. D. PANTIS. Cartographic Representation of the Sonic Environment. *The Cartographic Journal* [online]. 2013, 2013-07-18, 46(2), 126-135 [cit. 2023-11-13]. ISSN 0008-7041. Dostupné z: doi:10.1179/000870409X459842
- PETR, J., red. *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia, 1986.
- PROFOUS, A. *Místní jména v Čechách*. Díl I A–H. Praha: Česká akademie věd a umění, 1947.
- PROFOUS, A. *Místní jména v Čechách*. Díl III M–Ř. Praha: Česká akademie věd a umění, 1951.
- Příruční slovník jazyka českého*. Praha: SPN, 1935–1957. 8 sv.
- REJZEK, J. *Český etymologický slovník*. Třetí vydání (druhé přepracované a rozšířené vydání). Praha: Leda, 2015. ISBN 978-80-7335-393-3.
- Slovník nářečí českého jazyka* [online]. Brno: dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. © 2016–. Dostupné z: <http://snj.ujc.cas.cz>
- Slovník slovenských nářečí*. Bratislava: VEDA, 1994–. 3 sv.
- Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia, 1960–1971. 4 sv.
- ŠTÍCHA, F. a kol. *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013. ISBN 978-80-200-2205-9.
- UTĚŠENÝ, S. *Nářečí přechodného pásu česko-moravského*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960.
- VONDRÁKOVÁ, A. Map symbol design: Presenting abstract topics with advanced symbology. *Abstracts of the ICA* [online]. 2020, 2, 1–2 [cit. 2021-10-4]. ISSN 2570-2106. DOI 10.5194/ica-abs-2-7-2020
- VONDRÁKOVÁ, A., V. VOŽENÍLEK et al. *Atlas vysokého školství v České republice 2001–2014*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2016. ISBN 978-80-244-5139-8.
- VORÁČ, J. *Česká nářečí jihozápadní I*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1955.
- VORÁČ, J. *Česká nářečí jihozápadní II*. Praha: Academia, 1976.
- VOŽENÍLEK, V., M. IREINOVÁ, A. VONDRÁKOVÁ a J. KONÍČEK. Mapping, synthesis and visualization of Czech dialects. *International Journal of Cartography*. 2022, 8(1), s. 148–163. DOI 10.1080/23729333.2021.1978039
- VOŽENÍLEK, V., J. KAŇOK et al. *Metody tematické kartografie: vizualizace prostorových jevů*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2011. ISBN 978-80-244-2790-4.
- VOŽENÍLEK, V., J. KONÍČEK a A. VONDRÁKOVÁ. Improving the concept of dialect maps based on geoinformatization of Czech dialectologic research. *Abstracts of the ICA*. 2022, 5, 15. Dostupné z: <https://doi.org/10.5194/ica-abs-5-15-2022>
- VOŽENÍLEK, V. a M. KOZÁKOVÁ. Geoinformation Technologies in Atlas Production. In: GAJOS, M. a M. STYBLIŇSKA, eds. *Geoinformation Challenges*. Katowice: Uniwersytet Śląski, 2008, s. 291–303. ISBN 83-918826-4-0. ISSN 953-6129-31-0.
- VOŽENÍLEK, V. a A. VONDRÁKOVÁ. Systematic Cartography in Web Atlas Engineering. *Proceedings of the 17th International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM 2017*, (SGEM2017) 29 June – 5 July, 2017, 17(23), s. 679–686. ISBN 978-619-7408-03-4. ISSN 1314-2704. DOI 10.5593/sgem2017/23/S11.085
- WEGMANN, M. *Language in Space: The Cartographic Representation of Dialects*. Strasbourg: ELiPhi; Travaux deLinguistique et de Philologie, 2017. ISBN 978-2-37276-013-3. Pp. xv, 318, illus.

Materiálové zdroje dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR

Archiv lidového jazyka

Archiv zvukových záznamů nářečních promluv

Zdroje kartografických dat

Data ArcČR 500 3.3 © ArcČR, ARCDATA PRAHA, ZÚ, ČSÚ, 2016.

VÝSTAVA NÁŘEČNÍCH MAP

Výstava *Kriticky ohrožené jevy našich nářečí*, jež vznikla na základě řešení projektu „Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit“ (č. DG20P02OVV029, poskytovatel podpory: Ministerstvo kultury, Program NAKI II), byla poprvé instalována ve **Vlastivědném muzeu v Olomouci** (1. 5. – 30. 6. 2022). Expozice a jednotlivé exponáty jsou dostupné prostřednictvím „Virtuálního průvodce“ na webu www.ceskanareci.cz.

V průběhu řešení uvedeného projektu byla výstava realizována též v **Moravské zemské knihovně v Brně** (19. 9. – 19. 11. 2022), a to v rozsahu přizpůsobeném poskytnutým prostorům. Součástí brněnské výstavy byly doprovodné akce: prezentace výsledků projektu v **Knihkupectví Academia** (1. 9. – 31. 10. 2022) a v **Galerijní tramvaji** (1. 10. – 16. 12. 2022).

Výstava vzbudila velký zájem mezi odbornou i laickou veřejností, takže byla po skončení projektu instalována ve **Slováckém muzeu v Uherském Hradišti** (2. 2. – 30. 4. 2023).

Pro **Knihovnu Jiřího Mahena v Brně** (1.–31. 5. 2023) byla realizována v obměněné vizuální podobě.

Vybrané výstavní exponáty byly prezentovány také na **Veletřhu vědy v Praze** (8.–10. 6. 2023) a na **Přírodovědecké fakultě Univerzity Palackého v Olomouci** (16. 5. – 16. 6. 2023; zájemci mohli navštívit expozici i v rámci Olomoucké muzejní noci dne 19. 5. 2023).

Výstavu doprovází **bohatý edukační program**, zahrnující přednášky pro veřejnost a workshopy pro všechny stupně škol.

Výstavu bude možné zhlédnout i v dalších městech, podrobnější informace naleznete na www.ceskanareci.cz; zde je též možné výstavu rezervovat (a to ve dvou nabízených variantách).

4 477 návštěvníků výstavy
ve **Vlastivědném muzeu v Olomouci**

20 771 návštěvníků expozice
v **Moravské zemské knihovně v Brně**

více než
150 000 cestujících **Galerijní tramvaji v Brně**

4 524 návštěvníků výstavy
ve **Slováckém muzeu v Uherském Hradišti**

Virtuální průvodce výstavou
je dostupný na webu
www.ceskanareci.cz

OCENĚNÍ

PRO NÁŘEČNÍ MAPY A USPOŘÁDANOU VÝSTAVU

Odborná komise České kartografické společnosti udělila Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky a Univerzitě Palackého v Olomouci zvláštní **ocenění MAPA ROKU 2022 za kvalitní kartografickou vizualizaci problematiky nářečí českého jazyka.**

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky a Univerzita Palackého v Olomouci získaly v soutěži Mapa roku také **nominace:**

- v kategorii *Atlasy, soubory a edice map* za **Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv**,
- v kategorii *Samostatná kartografická díla* za mapu **Výsledky vývoje tvrdého y**,
- v kategorii *Digitální kartografické produkty a aplikace na internetu* za **zvukový panel Jak se kde mluvilo a mluví**, který je jedním z exponátů výstavy,
- v kategorii *Kartografická díla pro školy a vzdělávání* za **výstavu s mapami Kriticky ohrožené jevy našich nářečí**.

Česká kartografická společnost také udělila Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky a Univerzitě Palackého v Olomouci cenu **Vox populi Mapa roku 2022 za Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv**, který získal nejvíce hlasů od účastníků výstavy Mapa roku 2022, konané ve dnech 25. 9. – 8. 10. 2023 v Pevnosti poznání, interaktivním muzeu Univerzity Palackého v Olomouci.

Mezinárodní kartografická asociace udělila na Mezinárodní kartografické výstavě, která se konala v roce 2023 v Jihoafrické republice v průběhu Mezinárodní kartografické konference, **ocenění zvukovému panelu Jak se kde mluvilo a mluví**, a to za 3. místo v kategorii *Story maps*. Diplom převzal na národní kartografické konferenci v Plzni z rukou prezidenta České kartografické společnosti prof. Václava Talhofera ředitel Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky dr. Martin Prošek.

EDIČNÍ ŘADA M·A·P·S·

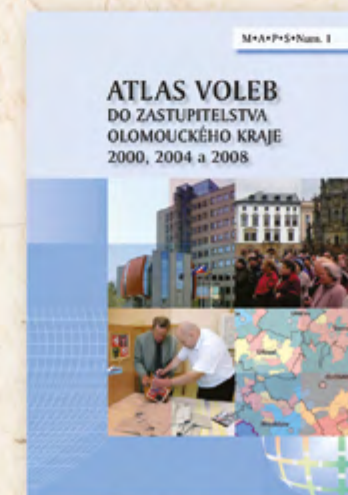
Ediční řada M·A·P·S· (**Map and Atlas Product Series**) je určena k podpoře publikační činnosti pracovníků a studentů Katedry geoinformatiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. V rámci Ediční řady M·A·P·S· je možné publikovat výsledky dosažené při vědeckovýzkumné činnosti a studiu na Přírodovědecké fakultě Univerzity Palackého v Olomouci ve formě mapy, souboru map nebo atlasu (v analogové či digitální formě). Všechny tituly procházejí recenzním řízením dvěma nezávislými oponenty (kartografem a tematikem) a jsou vydávány přednostně ve Vydavatelství Univerzity Palackého.

V ediční řadě bylo do konce roku 2023 publikováno **27 titulů**.

Edice získala opakovaně **ocenění Mapa roku** České kartografické společnosti.

Tituly v ediční řadě M·A·P·S·

- Voženílek, V., Šaradín, P. a kol. (2009): *Atlas voleb do Zastupitelstva Olomouckého kraje 2000, 2004 a 2008* (M·A·P·S· 1)
- Burian, J. a kol. (2010): *Vývoj města Olomouce v letech 1930–2009 na základě analýzy funkčních ploch* (M·A·P·S· 2)
- Květoň, V., Voženílek, V. (2011): *Klimatické oblasti Česka: klasifikace podle Quitta za období 1961–2000* (M·A·P·S· 3)
- Pászto, V., Brychtová, A. a kol. (2012): *Obce České republiky – příslušnost k venkovskému a městskému prostoru k 31. 12. 2010* (M·A·P·S· 4)
- Vondráková, A. a kol. (2012): *Dopravní dostupnost Prahy – časová dostupnost v silniční a železniční síti v roce 2012* (M·A·P·S· 5)
- Bělka, L., Voženílek, V. (2016): *Prototyp topografické ortofotomapy 1 : 25 000: SOLNICE M-33-069-A-d* (M·A·P·S· 6)
- Bělka, L., Voženílek, V. (2016): *Prototyp topografické ortofotomapy 1 : 5 000: SOLNICE* (M·A·P·S· 7)
- Samec, P. a kol. (2016): *Zóny ohrožení lesů České republiky* (M·A·P·S· 8)
- Samec, P. a kol. (2016): *Růstové podmínky lesů České republiky* (M·A·P·S· 9)
- Samec, P. a kol. (2016): *Stav ekosystémů České republiky* (M·A·P·S· 10)
- Hudeček, T. a kol. (2016): *Atlas dopravní dostupnosti v České republice* (M·A·P·S· 11)
- Vondráková, A., Voženílek, V., Rychtaříková, J. (2016): *Atlas vysokého školství v České republice 2001–2014* (M·A·P·S· 12)
- Kolejka, J. a kol. (2018): *Postindustriální krajina Česka: typologie na základě identifikace a vymezení z roku 2012* (M·A·P·S· 13)
- Vondráková, A., Rychtaříková, J., Voženílek, V., Pászto, V. (2020): *Obyvatelstvo Česka – Vitální index* (M·A·P·S· 14)
- Vondráková, A., Rychtaříková, J., Voženílek, V., Pászto, V. (2020): *Obyvatelstvo Česka – Věková struktura* (M·A·P·S· 15)
- Vondráková, A., Rychtaříková, J., Voženílek, V., Pászto, V. (2020): *Obyvatelstvo Česka – Index ekonomického zatížení* (M·A·P·S· 16)
- Samec, P., Voženílek, V., Barvíř, R., Vondráková, A. (2020): *Trvalé abiotické predispozice chřadnutí lesů* (M·A·P·S· 17)
- Ireinová, M., Voženílek, V., Pospíšil, M., Koniček, J., Vondráková, A. (2020): *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů* (M·A·P·S· 18)
- Ireinová, M., Voženílek, V. a kol. (2022): *Atlas nářečí českého jazyka – instrumentál plurálu* (M·A·P·S· 19)
- Stupňánek, B., Vondráková, A. (2022): *Slezské asibilace v druhé polovině 20. století* (M·A·P·S· 20)
- Stupňánek, B., Vondráková, A. (2022): *Výsledky vývoje tvrdého y ve 20. století* (M·A·P·S· 21)
- Stupňánek, B., Vondráková, A. (2022): *Ústup dvojího l během 20. století* (M·A·P·S· 22)
- Spinková, S., Vondráková, A. (2022): *Pomnožná jména v nářečích* (M·A·P·S· 23)
- Michalík, J., Voženílek, V. a kol. (2022): *Atlas vzdělávání žáků se speciálními vzdělávacími potřebami v České republice* (M·A·P·S· 24)
- Voženílek, V., Michalík, J. a kol. (2022): *Atlas vzdělávání, zaměstnanosti a sociálních služeb osob se zdravotním postižením v České republice* (M·A·P·S· 25)
- Ireinová, M., Voženílek, V. a kol. (2022): *Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv* (M·A·P·S· 26)
- Ireinová, M., Voženílek, V. a kol. (2022): *Atlas nářečí českého jazyka – nominativ singuláru feminin* (M·A·P·S· 27)

Produkty z edice M·A·P·S·
jsou dostupné na webu
cartography.upol.cz/maps

NÁŘEČNÍ MAPY V EDICI M·A·P·S·

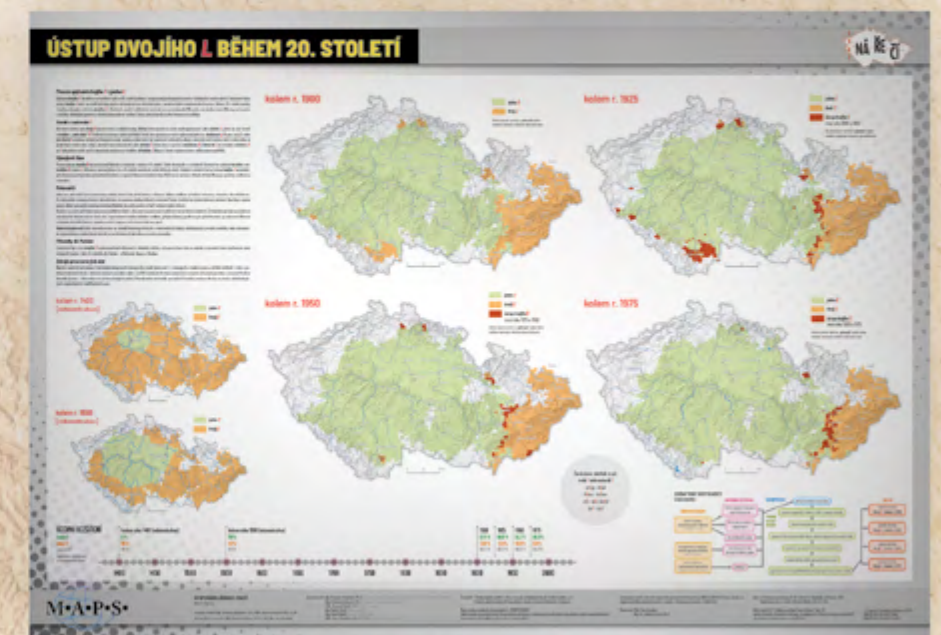
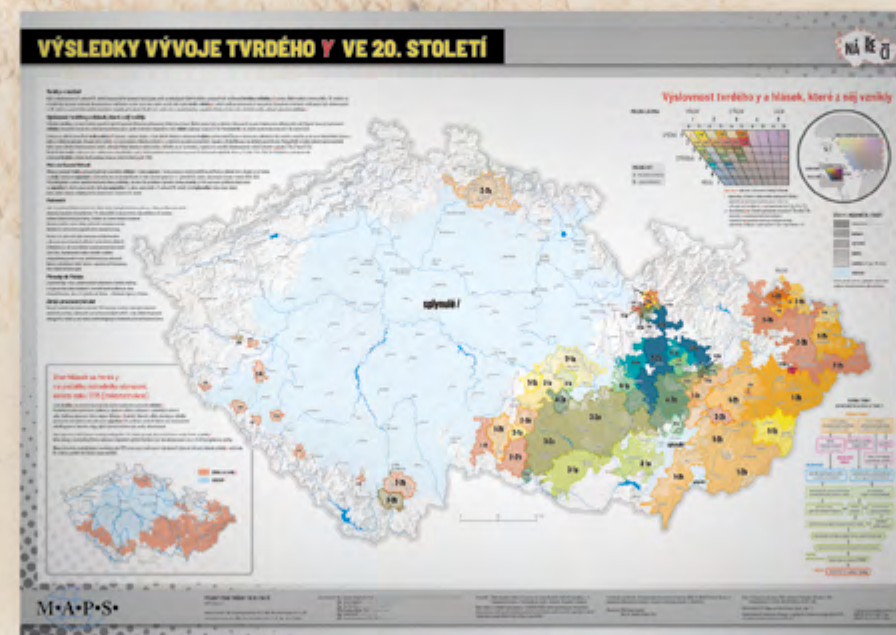
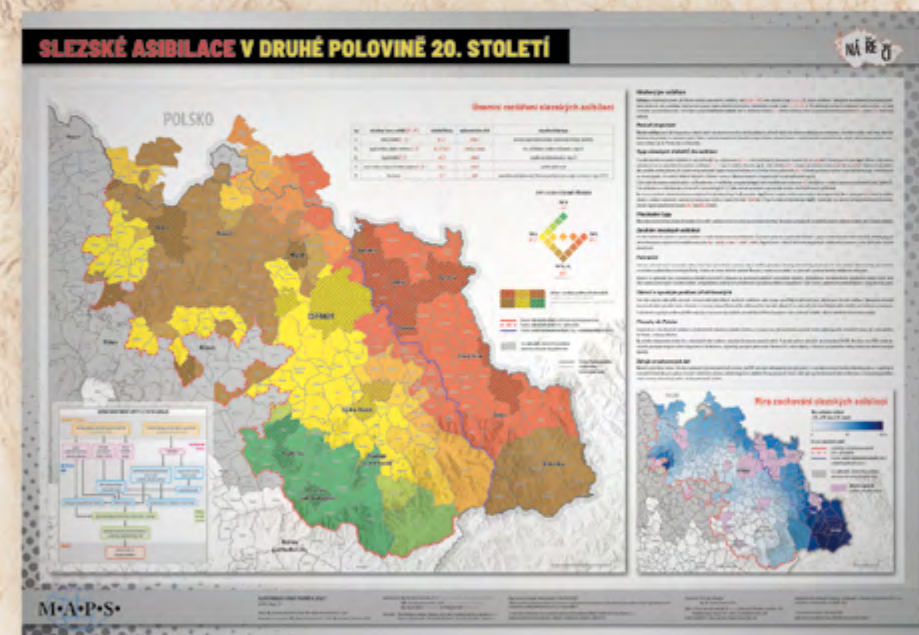
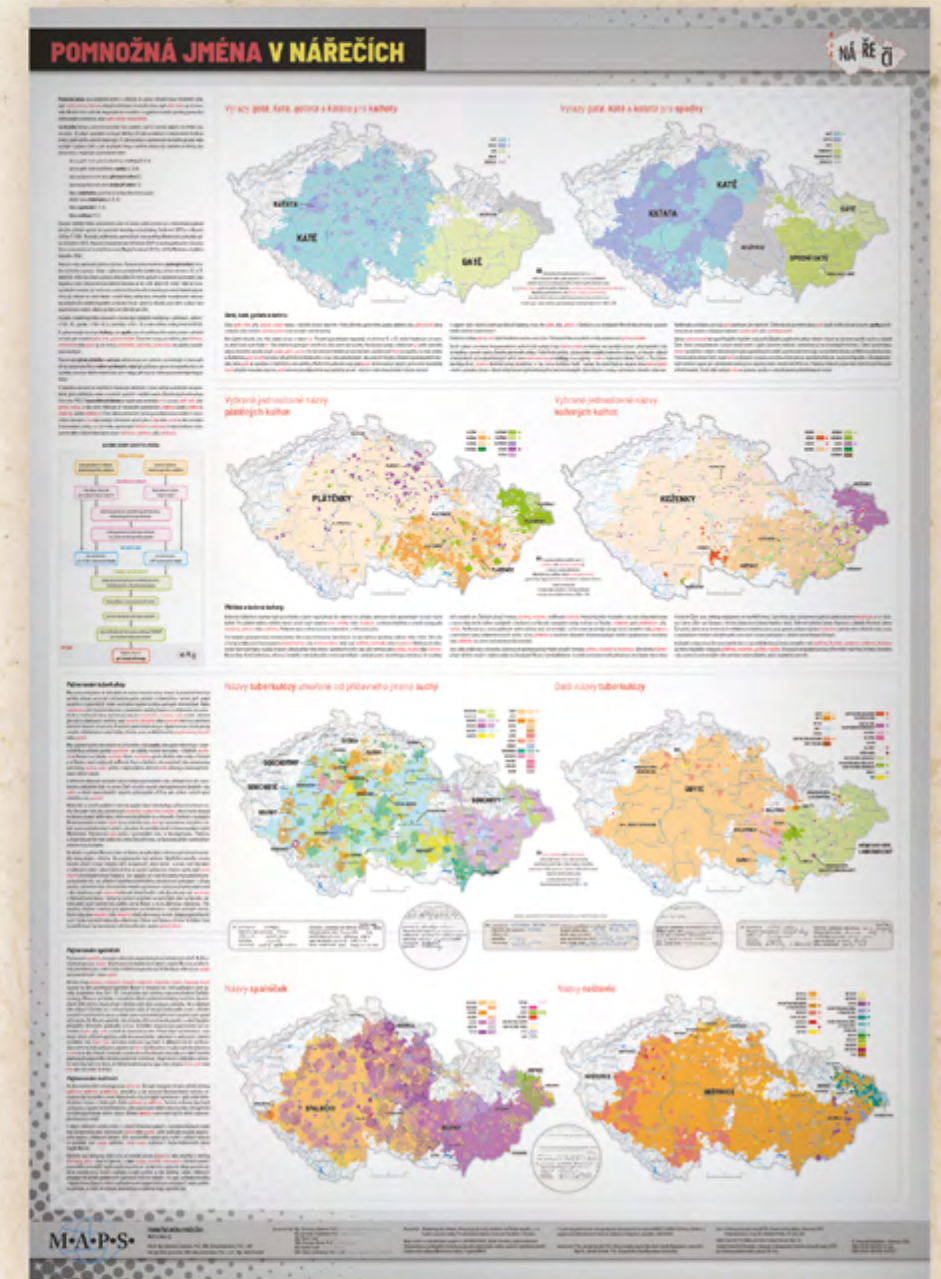
V ediční řadě M·A·P·S· byly publikovány nářeční atlasy i tematické mapy. Mezi tematické mapy patří:

Slezské asibilace v druhé polovině 20. století (M·A·P·S· 20)

Výsledky vývoje tvrdého y ve 20. století (M·A·P·S· 21)

Ústup dvojího l během 20. století (M·A·P·S· 22)

Pomnožná jména v nářečích (M·A·P·S· 23)

DIALEKTOLOGICKÉ ODDĚLENÍ

ÚSTAVU PRO JAZYK ČESKÝ AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY, BRNO

Dialektologické oddělení je součástí Ústavu pro jazyk český od jeho založení v roce 1946. **Brněnská pobočka dialektologického oddělení** byla zřízena v roce 1952 a po reorganizaci ústavu v roce 1983 byla do Brna převedena téměř veškerá dialektologická činnost. V současnosti je brněnské dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., jediným akademickým pracovištěm v České republice, které se **systematicky zabývá zkoumáním tradičních teritoriálních dialektů a jejich vývojem**. Jeho výstupy jsou oceňovány odbornou domácí i mezinárodní komunitou, velký zájem o nářeční výzkumy a jejich výsledky projevují rovněž laičtí badatelé a veřejnost.

Činnost dialektologického oddělení se od počátku zaměřuje především na soustavné výzkumy dialektů českého jazyka a na zpracování bohatého nářečního materiálu uloženého v **Archivu lidového jazyka** a v **Archivu zvukových záznamů nářečních promluv**. Pracovníci oddělení pravidelně vyjíždějí do terénu na nářeční výzkumy s cílem získat další materiál pro rozšíření archivů.

Dialektologické oddělení se soustředí na **geolingvistické a lexikografické zpracování nářečního materiálu**. Na pracovišti vznikají jazykové atlasy regionální (např. *Jazykový atlas jihozápadní Moravy*, 2000), národní (*Český jazykový atlas* (knižně 1992–2011; PDF verze <https://cja.ujc.cas.cz/>, HTML verze <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/>; *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů*, 2020; *Atlas nářečí českého jazyka – instrumentál plurálu*, 2022; *Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv*, 2022), ale též nadnárodní. Oddělení je zapojeno do dlouhodobých mezinárodních projektů *Evropský jazykový atlas* (<https://lingv.ro/atlas-linguarum-europae/>) a *Slovanský jazykový atlas* (<http://slavatlas.org/>).

Lexikograficky je nářeční materiál zpracováván v rovině apelativní i propriální. Apelativní lexikum je postupně publikováno ve *Slovníku nářečí českého jazyka* (<https://sncj.ujc.cas.cz/>), propriální materiál ve *Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku* (<https://spjms.ujc.cas.cz/>).

Dialektologické oddělení **úzce spolupracuje s akademickými i univerzitními pracovišti** na společných výzkumných projektech, nemalý podíl na této spolupráci má i pedagogické působení pracovníků oddělení. Vysokoškolští studenti jsou školeni v metodách dialektologického výzkumu a sami se pak na výzkumech aktivně podílejí.

Důležitou složkou činnosti oddělení je též **popularizační činnost**, jež zahrnuje přednášky pro školy a veřejnost, zapojení do Týdne Akademie věd, účast na Veletrhu vědy, stáže pro středoškolské studenty v rámci projektu Otevřená věda, vystoupení v médiích. Významným počinem, který připravili dialektologové spolu s Katedrou geoinformatiky Univerzity Palackého v Olomouci v rámci společného projektu „*Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit*“ (č. DG20P020VV029, poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI II), je výstava *Kriticky ohrožené jevy našich nářečí* (prezentovaná poprvé ve Vlastivědném muzeu v Olomouci 1. 5. – 30. 6. 2022, více zde na s. 102 a na www.ceskanareci.cz/vystavy/).

Podrobnější informace o dialektologickém oddělení a jeho výstupech jsou dostupné na www.ujc.cas.cz, www.ceskanareci.cz.

Ústav pro jazyk český
Akademie věd České republiky

KATEDRA GEOINFORMATIKY

PŘÍRODOVĚDECKÉ FAKULTY UNIVERZITY PALACKÉHO V OLOMOUCI

Katedra geoinformatiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci je ve svém oboru **známým a respektovaným akademickým subjektem**.

Tento kredit získala především bohatou publikační činností, kvalitními studijními programy, aktivní účastí na vrcholných odborných akcích, řešením odborných studií a grantů a řadou odborných aktivit (pořádáním konferencí, vydáváním vědeckých monografií, map a atlasů, členstvím ve vrcholných orgánech odborných společností kartografů, geoinformatiků a geografů).

Katedra se odborně profiluje zejména v oblasti **kartografické tvorby map**, především v edici M·A·P·S, např. *Klimatické oblasti Česka podle Quitta, Topografické ortofotomapy, Postindustriální krajiny Česka*, a atlasů (*Atlas podnebí Česka, Hranicko, Atlas fenologických poměrů Česka, Atlas dopravní dostupnosti v České republice, Atlas vysokého školství, nářeční atlasy* aj.) a v oblasti geoinformačních technologií. Vedle vědeckovýzkumných grantů a kartografických projektů byly na Katedře geoinformatiky řešeny projekty věnované pokročilým výpočetním metodám při odhalování prostorových vazeb v přírodních a socioekonomických systémech.

Katedra **aktivně spolupracuje** s řadou významných domácích pracovišť, např. s Českým hydrometeorologickým ústavem, Českým statistickým úřadem, Českým úřadem zeměměřickým, Akademií věd ČR, Katastrálním úřadem pro Olomoucký kraj a Krajským úřadem Olomouckého kraje, a mnoha zahraničními univerzitami, např. v Salcburku, Londýně, Bochumi, Lipsku, Krakově, Budapešti, Trondheimu, Vídni, Turku, Paříži, Valencii nebo Istanbulu.

Katedra **garantuje studium geoinformatiky a kartografie** ve všech stupních (bakalářský, navazující magisterský a doktorský v denní i kombinované formě). V rámci programu Erasmus Mundus Joint Master Degree nabízí studijní obor Copernicus Master in Digital Earth. Každoročně z katedry vyjíždějí studenti na zahraniční studijní a výzkumné pobyty, stejně tak na katedru přijíždějí studenti z evropských univerzit.

Do spolupráce s dialektologickým oddělením Ústavu pro jazyk český AV ČR jsou zapojeni **odborníci na digitální kartografii, správu prostorových dat a vývoj programových produktů**. Pro data terénního dialektologického šetření byly vytvořeny databázové a programové produkty a z nich kartografické výstupy. Kromě čtyř nářečních atlasů byl sestaven otevřený software pro pořizování a organizaci multimediálních nářečních dat a software pro víceúrovňovou organizaci nářečních mapových podkladů.

Více informací o olomoucké geoinformatice a kartografii je dostupných na stránkách www.geoinformatics.upol.cz.

Ireinová, Martina, 1970-
Atlas nářečí českého jazyka. Nominativ singuláru feminin / autoři Martina Ireinová, Vít Voženílek,
Jakub Koníček, Tadeáš Krch, Šimon Temer, Petra Přadková, Milena Šípková, Zina Komárková, Filip Kubeček,
Alena Vondráková, Tereza Kozlová, Marta Šimečková, Jakub Žejdlík, Rostislav Nétek. -- 1. vydání. -- Olomouc :
Univerzita Palackého v Olomouci, 2023. -- 1 online zdroj. -- (M.A.P.S. ; num. 27)

České a anglické resumé
Nad názvem: Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky; katedra geoinformatiky, Univerzita
Palackého v Olomouci. -- Obsahuje bibliografii

ISBN 978-80-244-6414-5 (online ; pdf)

Název	Atlas nářečí českého jazyka – nominativ singuláru feminin	* 811.162.3 * 81'282 * 81'367.622 * 81'366.522 * 81'366.541 * 81'28 * (437.3) * (084.4)
Autoři	PhDr. Martina Ireinová, Ph.D. ¹ prof. RNDr. Vít Voženílek, CSc. ² Mgr. Jakub Koníček ² Bc. Tadeáš Krch ¹ Mgr. Šimon Temer ¹ Mgr. Petra Přadková ¹ PhDr. Milena Šípková, CSc. ¹ PhDr. Zina Komárková ¹ Mgr. Filip Kubeček ¹ RNDr. Alena Vondráková, Ph.D., LL.M. ² Mgr. Tereza Kozlová ¹ Mgr. Marta Šimečková, Ph.D. ¹ Mgr. Jakub Žejdlík ² RNDr. Rostislav Nétek, Ph.D. ²	– čeština – dialekty – podstatná jména – ženský rod (mluvnice) – nominativ – geografická lingvistika – Česko – dialektologie – Česko – jazykové atlasy 811.162.3 - Čeština [11] 912 - Mapy. Atlasy. Glóby [7]

¹ Dialektologické oddělení, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i.

² Katedra geoinformatiky, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci

Předseda ediční rady	prof. RNDr. Vít Voženílek, CSc.
Odpovědný redaktor	Mgr. Jiří Slavík, Ph.D.
Technická redakce	Mgr. Jakub Koníček, Mgr. Jakub Žejdlík, Mgr. Martin Sadílek, RNDr. Alena Vondráková, Ph.D., LL.M.
Příprava dat	RNDr. Rostislav Nétek, Ph.D., Mgr. Radek Barvíř, Ph.D., Bc. Tadeáš Krch, Mgr. Šimon Temer
Grafický návrh a sazba	Mgr. Jakub Koníček, RNDr. Alena Vondráková, Ph.D., LL.M., Mgr. Jakub Žejdlík
Editace textů	Mgr. Petra Přadková, Mgr. Martin Sadílek
Fotografie a ilustrace	archív dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR, archiv Katedry geoinformatiky UP, Midjourney, www.oldmaps.geolab.cz (III. vojenské mapování © Laboratoř geoinformatiky, Univerzita J. E. Purkyně)

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci, Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.vydavatelstvi.upol.cz

Publikace neprošla redakční a jazykovou úpravou ve vydavatelství.

1. vydání
Olomouc 2023

DOI 10.5507/prf.23.24464138
ISBN 978-80-244-6414-5
VUP 2023/0551

Doporučená citace: IREINOVÁ, M., V. VOŽENÍLEK et al. *Atlas nářečí českého jazyka – nominativ singuláru feminin*.
Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2023. 108 s. Edice M·A·P·S· Num. 27. ISBN 978-80-244-6414-5

Univerzita Palackého
v Olomouci

